Tardor, 2011

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

VOLUMS MONOGRÀFICS DE LA REVISTA CAPLLETRA

Capletra 44 (Primavera 2008)
Volum monogràfic sobre
Oralitat, gramàtica i pragmàtica
Coordinat per *Maria Josep Cuenca*

Capletra 45 (Tardor 2008)
Volum monogràfic sobre
La literatura per a infants i joves: una proposta d'anàlisi
Coordinat per *Gemma Lluch*

Capletra 46 (Primavera 2009)
Volum monogràfic sobre
La literatura per a infants i joves: una proposta d'anàlisi
Coordinat per *Gemma Lluch*

Capletra 47 (Tardor 2009)
Volum monogràfic sobre
L'aportació alemanya als estudis de lingüística catalana
Coordinat per *Ferran Robles*

Capletra 48 (Primavera 2010)
Volum monogràfic sobre
Francesc Eiximenis
Coordinat per *Xavier Renedo Puig*

Capletra 49 (Tardor 2010)
Volum monogràfic sobre
Entonació dialectal
Coordinat per *Ferran Robles*

Capletra 50 (Primavera 2011)
Volum monogràfic sobre
La imatge del país en la literatura del segle XIX: realitat i mite
Coordinat per *Magí Sunyer*

Director: Vicent Simbor Roig (Universitat de València)
Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón (Universitat de València)
Consell de redacció: Josep M. Baldaquí (Universitat d'Alacant), Maria Josep Cuenca (Universitat de València), Antoni Ferrando (Universitat de València), Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Joan Mas (Universitat de les Illes Balears), Josep Maria Nadal (Universitat de Girona), Biel Sansano (Universitat d'Alacant)

Consell assessor: Anna Maria Annicchiarico (Università di Roma 3), Antoni Badia i Margarit (Institut d'Estudis Catalans), Maria Teresa Cabré i Castellví (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Jordi Castellanos (Universitat Autònoma de Barcelona), Germà Colón (Institut d'Estudis Catalans), Joseph Gulsoy (University of Toronto, Em.), Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans), Joaquim Rafel (Universitat de Barcelona), Joan Solà (Universitat de Barcelona), Joan Veny (Institut d'Estudis Catalans), Max Wheeler (University of Sussex, Em.), Curt Wittlin (University of Saskatchewan, Em.), M. Claire Zimmermann (Université Paris IV-Sorbonne, Em.)

Objectius i destinataris

Caplletra és una revista internacional de Filologia, destinada a la publicació de treballs originals sobre qualsevol aspecte relacionat amb les llengües i les literatures, amb una atenció especial a la filologia catalana. Va adreçada a tots els investigadors d'aquestes matèries.

Periodicitat: la revista apareix dues vegades l'any, la primavera i la tardor.

Característiques i normes d'avaluació de les col·laboracions

1. Els articles hauran de ser treballs originals d'investigació no publicats amb anterioritat.

2. La revista es compromet a comunicar als autors en un termini màxim de tres mesos l'acceptació o no dels seus articles.

3. Els articles rebuts a la redacció passaran per un procés d'avaluació externa estrictament anònim que gestionarà directament el director amb la col·laboració del secretari de redacció. Els avaluadors podran recomanar-ne la publicació sense necessitat de cap retoc. O proposar-ne correccions necessàries per a poder ser publicats i, en aquest cas, el contingut d'aquestes indicacions serà tramés als autors perquè les incorporen. Els avaluadors podran fins i tot recomanar, de manera raonada, la no publicació d'un article. En aquest cas, si hi ha unanimitat entre els avaluadors, *Caplletra* n'assumirà la decisió i el director comunicarà als autors l'acord del rebuig i aportarà els motius adduïts pels avaluadors. En cas que no hi haja unanimitat entre els avaluadors sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de redacció prendrà l'última decisió i, en cas d'acordar-ne la publicació, supervisarà la introducció dels canvis necessaris per tal de resoldre'n els problemes.

4. *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Qüestions generals

Els articles tindran una extensió màxima de 64.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar articles que ultrapassen l'esmentada extensió. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor i el títol de l'article, s'inclourà un resum o *abstract* amb una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau o *Key words*, en la llengua utilitzada a l'article i en anglés, juntament amb les adreces postal i electrònica i el telèfon de contacte de l'autor. Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldra indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai. El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de les Referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

Les ressenyes s'ajustaran a les mateixes exigències informàtiques de presentació i tipus de lletra que els articles i tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar ressenyes que ultrapassen l'esmentada extensió.

Divisió dels articles

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

Referències bibliogràfiques internes

Les referències bibliogràfiques s'inclouran, dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article es ja en el segle XIV» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

Bibliografia

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

Picallo, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

Sanchis Guarner, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

Anderle, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes», dins San Martín, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert*, València, Universitat de València/Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula; en cas cas, en majúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València / Barcelona; IIFV / PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran, dins del text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Estaran compostes en Garamond (o si no en Times) 10. El número inicial de referència anirà entre parèntesis. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions. S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Garamond (o si no en Times) 10, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, *Caplletra* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà consistir en una modificació important del contingut de l'article.

Ona Domènech / Rosa Estopà
La neologia per sufixació: anàlisi contrastiva entre les varietats diatòpiques de la llengua catalana 9

Patricia Alberola
Ciència. Revista catalana de ciència i tecnologia 35

Marinela Garcia Sempere / Alexander Wilkinson
La producció impresa en català dels ss. XV i XVI: observacions sobre la història de la impremta a través de l'estudi dels catàlegs 51

Vicent Simbor
Pere Calders entre la ironia i la sàtira: La ciutat cansada 81

Monogràfic sobre «El romanç andalusí a revisió»,
coordinat per Antoni Ferrando Francés

Introducció 109

Josep Torró
Mossàrabs en temps de conquesta. Observacions historiogràfiques 113

Germà Colón
El mossarabisme, encara: la instrumentalització ideològica del romanç andalusí 137

Ramon Sistac
Dels límits de concepte lingüístic de mossàrab. A propòsit del romanç andalusí de la Catalunya Nova 145

Cosme Aguiló
La toponímia com a eina d'aproximació al romanç andalusí: el cas de Mallorca i Menorca 159

Joan Veny / Josep Martines
Els pseudomossarabismes 183

Ressenyes 239

Abstracts 313

Table of contents 323

ONA DOMÈNECH
ROSA ESTOPÀ

LA NEOLOGIA PER SUFIXACIÓ: ANÀLISI CONTRASTIVA ENTRE VARIETATS DIATÒPIQUES DE LA LLENGUA CATALANA

1. NEOLOGIA LÈXICA I VARIACIÓ GEOLECTAL: LA XARXA NEOXOC*

La creativitat lingüística és una capacitat inherent de les llengües i, tot i que la innovació es dóna a tots els nivells d'una llengua (fonològic, morfològic, lèxic i sintàctic), és en el component lèxic on es fa més visible el seu dinamisme. Estudiar la creativitat lèxica implica, doncs, estudiar la neologia, és a dir, les paraules noves.

L'entrada de neologismes en les llengües vives és un procés totalment natural: tota llengua viva, i encara més si es tracta d'una llengua de cultura, actualitza permanentment el seu lèxic, tant amb unitats referencials (denominacions noves formades amb recursos de la llengua o manllevades a altres llengües) com expressives (nous usos semàntics de formes ja existents). I com més consolidada sociopolíticament està una llengua, més agilitat té en la generació de paraules noves.

És sabut que totes les llengües són aptes per a expressar-ho tot, però és obvi que no totes comparteixen un mateix marc sociolingüístic. La capacitat creativa de les llengües és una condició inherent del seu sistema gramatical; el seu ús, en canvi,

(*) Aquest estudi s'ha fet en el si del projecte «NEOXOC: desenvolupament d'una xarxa d'observatoris de neologia de les varietats geolectals del català», finançat per l'Institut d'Estudis Catalans (Programa de recerca 2008-10, codi PT2008-S0402-CABRE01), i les dades que s'hi analitzen han estat recollides pels grups següents (tots ells nodes integrants de la xarxa NEOXOC): Universitat d'Alacant (coord.: Josep Martines), Universitat d'Andorra (coord.: Carolina Bastida), Universitat de Girona (coord.: Andreu Pulido), Universitat de les Illes Balears (coord.: Ramon Bassa), Universitat de Perpinyà (coord.: Miquela Valls), Universitat Pompeu Fabra (coord.: Ona Domènech i Rosa Estopà) i Universitat Rovira i Virgili (coord.: Jordi Ginebra i Xavier Rull).

depèn de les condicions socials, econòmiques i polítiques dels pobles que les parlen. És en aquest sentit que l'estudi de la neologia en la llengua catalana, atesa la seva situació sociolingüística, presenta un doble interès: d'una banda és un tema d'estudi interessant per a la teoria i la descripció de la llengua, i de l'altra, és un element de cruïlla clau en diversos contextos, com ara la planificació lingüística, la terminologia o la redacció i traducció de textos.

L'estàndard és la varietat vehiculadora per antonomàsia de la cultura nacional. Ara bé, en l'ús quotidià de l'estàndard, com en el de qualsevol altra varietat lingüística de la llengua, no hi ha una uniformitat territorial. Cada varietat influeix en l'estàndard que els seus parlants utilitzen i, en conseqüència, també en el lèxic que seleccionen. I aquesta selecció lèxica també implica la selecció de paraules noves.

En aquest sentit, els geosinònims en neologia són una realitat, tant en els àmbits tradicionalment més consolidats (construcció, botànica, zoologia, alimentació), com en els àmbits de creació més recent (esports, tecnologia, economia, estètica). Per exemple, en neologia un dels recursos més utilitzats és la resemantització de paraules existents. Si les paraules a les quals es dóna un nou significat o que formen part de nous sintagmes lexicalitzats tenen geosinònims, és molt possible que el nou mot també en tingui (per exemple, *surf de sorra* i *surf d'arena*). També pot passar que diverses modalitats de la llengua es decantin per resemantitzar paraules diferents per referir-se a un mateix concepte: una *clara*, un *xampú*, una *bola*, un *panaxé* (del francès *panache*), un *sandi* (de l'anglès *shandy* i *shandygaff*) fan referència a la mateixa beguda refrescant feta d'una barreja de cervesa i llimonada o gasosa (totes aquestes variants serien neologismes segons un criteri lexicogràfic ja que cap d'aquests mots es troba documentat en els diccionaris generals de la llengua catalana).

En el camp de la dialectologia hi ha força treballs sobre la llengua catalana que se centren en l'estudi del lèxic de les diferents modalitats dialectals; en són un exemple els atles lingüístics mateixos.[1] Es troben a faltar, però, en la bibliografia actual, estudis sobre el lèxic *nou* i sobre els recursos que s'usen per a innovar lèxicament en els diferents territoris del domini lingüístic del català, que ens permetin observar aspectes com ara els diferents neologismes utilitzats per a denominar un mateix concepte, les

1. Com ara l'*Atles lingüístic del domini català* o l'*Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa*, ambdós publicats per l'Institut d'Estudis Catalans, o bé diversos vocabularis que recullen el lèxic general d'un determinat territori, com per exemple el *Vocabulari específic rossellonès amb traducció en francès i en català normatiu*, de Renat Botet (1997) o el *Diccionari menorquí, espanyol, francès o llatí*, d'Antoni Febrer i Cardona (2001).

paraules que s'inventa un determinat autor i que no són conegudes arreu del territori, la priorització dels recursos que se seleccionen, els mots nous que són propis de l'àmbit general de la llengua i els que ho són només d'algun o d'alguns dels dialectes territorials estudiats, etc.

Partint d'aquestes consideracions, l'Observatori de Neologia de l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada de la Universitat Pompeu Fabra[2] (OBNEO) va impulsar la creació d'una xarxa d'observatoris de neologia de les varietats geolectals del català (NEOXOC) que, des de l'any 2008, duu a terme un projecte de recerca,[3] finançat per l'Institut d'Estudis Catalans, que persegueix dos grans objectius generals: contribuir a l'anàlisi descriptiva de la neologia en llengua catalana i conèixer els recursos lingüístics que utilitzen els seus parlants per crear paraules noves en les diferents varietats geolectals.

En el marc d'aquest projecte, la xarxa NEOXOC[4] està constituint i analitzant contrastivament un corpus de neologia lèxica de les diferents manifestacions diatòpiques de la llengua catalana basat en l'estàndard escrit, més concretament, en el buidatge de textos de premsa editada des dels cinc dialectes territorials que la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans considera com a bàsics en els estudis sobre l'estàndard: baleàric, septentrional, valencià, nord-occidental i central.

L'estudi que ara presentem parteix dels neologimes recollits per NEOXOC durant l'any 2008 seguint la metodologia de treball de l'OBNEO, que expliquem en l'apartat següent, i se centra en la descripció i l'anàlisi contrastiva de les paraules noves formades a partir d'un dels mecanismes neològics més habituals en les llengües romàniques: la sufixació. L'objectiu fonamental d'aquest estudi és dur a terme una primera anàlisi panoràmica dels neologismes documentats, que ens permeti detectar

2. L'OBNEO (<http://www.iula.upf.edu/obneo/obpreses.htm>) és un grup de recerca que des de l'any 1988 es dedica a la detecció sistemàtica i a l'anàlisi de neologismes lèxics que apareixen en els mitjans de comunicació de gran difusió en català, i des de l'inici ha rebut el suport de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Actualment, l'Observatori de Neologia compta amb una base de dades de 150.000 neologismes de la llengua catalana que provenen de textos escrits i orals, que es poden consultar lliurement a través del Cercador OBNEO accessible a: <http://obneo.iula.upf.edu/bobneo/index.php>.

3. Projecte «NEOXOC: desenvolupament d'una xarxa d'observatoris de neologia de les varietats geolectals del català» (Institut d'Estudis Catalans: Programa de recerca 2008-10, codi PT2008-S0402-CABRE01).

4. NEOXOC (<http://www.iula.upf.edu/rec/neoxoc/>) és una xarxa formada per grups vinculats a les universitats catalanes següents: Universitat d'Alacant, Universitat d'Andorra, Universitat de Girona, Universitat de les Illes Balears, Universitat de Lleida, Universitat de Perpinyà, Universitat Pompeu Fabra de Barcelona i Universitat Rovira i Virgili.

les principals tendències sobre l'ús dels recursos lingüístics emprats per les diferents varietats diatòpiques tractades. Aquesta primera anàlisi, doncs, ens ha de permetre fixar les línies que orientin una futura recerca contrastiva, més detallada i aprofundida, sobre la sufixació en tot el domini lingüístic català.

2. METODOLOGIA DE TREBALL: ORIGEN DE LES DADES ANALITZADES

És sabut que la novetat no existeix en si mateixa, sinó només per referència a alguna altra cosa; cal, per tant, definir per a qui una unitat lèxica és nova i en relació amb quin codi. El criteri amb què treballa l'OBNEO —seguit també per la xarxa NEOXOC— per a establir la neologicitat d'un mot és el *criteri lexicogràfic*: es considera neologisme qualsevol paraula que no apareix en un corpus lexicogràfic d'exclusió determinat prèviament. Des de l'inici, l'OBNEO treballa amb un corpus que combina obres normatives i descriptives, que s'ha anat actualitzant amb l'aparició de nous diccionaris i que actualment, pel que fa al català, està format per les següents obres de referència bàsiques:[5]

a) *Diccionari de la llengua catalana.* Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007.
b) *Gran diccionari de la llengua catalana*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998.
c) *Gran Enciclopèdia Catalana.* 2a ed. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992.

Per enregistrar les dades s'usa la plataforma de treball en línia dissenyada i elaborada per l'OBNEO,[6] que permet que els col·laboradors treballin telemàticament i simultàniament. Les dades passen per dues revisions després que un col·laborador les hagi documentat i abans d'abocar-les a la base de dades pública i accessible a la xarxa.

En el projecte NEOXOC, a més, s'han pres una sèrie de decisions metodològiques sobre els quatre punts següents:

1. les modalitats geolingüístiques de treball

5. Els detalls de la metodologia de treball de l'OBNEO es poden consultar en el document en línia següent: *Metodologia del treball en neologia: criteris, materials i processos* [http://www.iula.upf.edu/paps2ca.htm].

6. Per a una explicació detallada del treball en línia que duu a terme l'OBNEO vegeu Cabré & Estopà 2009a (17-38), consultable en línia a [http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3117144].

2. les fonts de buidatge
3. els exemplars per font que s'estudiaran
4. els corpus lexicogràfics d'exclusió.

En relació amb les *modalitats geolingüístiques*, com ja s'ha dit més amunt, partim de les cinc modalitats dialectals territorials bàsiques que estableix l'IEC quan fa referència a l'estàndard: baleàric, català septentrional, valencià, català nord-occidental i català central.

Quant a les *fonts de buidatge*, partim d'un corpus constituït per textos procedents de la premsa de gran difusió. Sempre que ha estat possible, s'ha prioritzat la selecció de periòdics de la zona; en el cas que en un territori no n'existissin, s'ha treballat amb revistes de característiques semblants. També s'ha intentat treballar sempre amb publicacions que tinguin una edició en línia, perquè d'aquesta manera es facilita el tractament automàtic del text.[7]

Pel que fa al *nombre d'exemplars per font* que és objecte de buidatge, cal dir que pot variar d'un punt geogràfic observador a un altre, perquè pot ser que hi hagi un exemplar amb molt contingut neològic i un altre que en tingui molt poc. Per això, s'ha preferit partir d'un nombre determinat de neologismes enregistrats, de manera que s'ha treballat per aconseguir un mínim de 1.000 neologismes anuals diferents per a cada un dels grups de buidatge.

Finalment, en relació amb el *corpus d'exclusió*, és evident que el fet d'utilitzar un corpus lexicogràfic general com a criteri per a determinar si una paraula és neològica o no fa que es puguin trobar mots que, tot i no ser en aquestes fonts, tampoc no es puguin considerar pròpiament neològics, sinó simplement dialectalismes molt arrelats en un territori que, en alguns casos, es poden documentar en altres fonts lexicogràfiques especialitzades geolingüísticament. Per aquest motiu, malgrat mantenir com a corpus d'exclusió les obres lexicogràfiques generals, per a cada neologisme detectat s'ha anotat amb una marca explícita el fet que aparegui documentat en el següent

7. Concretament, les fonts de buidatge dels neologismes objecte d'anàlisi d'aquest estudit, recollits l'any 2008, han estat les següents: Alacant: *Agencia Europa Press - Secció Valencià, El Temps*, *L'Avanç*, *Levante-emv - Secció Opinió*, *Levante-emv - Secció Panorama*, *Pagina26*. Andorra: *Diari Bondia Andorra*, *Diari d'Andorra*, *El Periòdic d'Andorra.* Barcelona: *Avui*, *El Periódico* (ed. en català). Girona: *El Diari de Girona*, *El Punt Digital.* Mallorca: *Diari de Balears*. Perpinyà: *La Clau*, *Diguem-ho!*, *El Fiçó*, *El Punt Perpinyà*, *Vilaweb Catalunya Nord.* Tarragona: *Diari de Tarragona* (Secció Ebre), *EbreDigital, El Punt* (Camp de Tarragona), *Tinet*.

corpus lexicogràfic de dialectalismes: el *Diccionari català-valencià-balear,* d'Alcover-Moll,[8] i el *Vocabulari específic rossellonès amb traducció en francès i en català normatiu,* de Renat Botet (1997). D'aquesta manera, no s'ha perdut la informació sobre quines són les paraules que, malgrat no ser als diccionaris generals, són molt utilitzades en una varietat determinada (atès que apareixen documentades en la premsa estàndard i formal), però, alhora, s'ha deixat constància del fet que ja apareixen documentades en obres lexicogràfiques dialectals i que, per tant, no són paraules noves com les altres en el si de la varietat en què s'usen.

3. ELS NEOLOGISMES FORMATS PER SUFIXACIÓ: ASPECTES GENERALS

El procés derivatiu de la sufixació ha estat considerat de sempre un dels mecanismes més habituals i genuïns que tenen les llengües romàniques per a formar paraules noves. Les dades recollides pel projecte NEOXOC al llarg de l'any 2008 ratifiquen aquesta afirmació: la sufixació és efectivament un dels mecanismes més productius en la formació de neologismes —i en algunes zones el més productiu. Tenint en compte la globalitat de les dades recollides, podem dir que en el català de la premsa la sufixació representa el 17,43% del mots nous. Si ens mirem, però, els neologismes sufixats del projecte NEOXOC en cada zona estudiada (premsa editada a Alacant, Andorra, Barcelona, Girona, Mallorca, Perpinyà i Tarragona),[9] veurem contrastivament el valor percentual de la sufixació i la representativitat del recurs, tal i com es recull a la taula 1:

	Alacant	**Andorra**	**Barcelona**	**Girona**	**Mallorca**	**Perpinyà**	**Tarragona**
Percentatge	17,14%	17,18%	14,09%	21,82%	21,09%	10,26%	20,44%
Recurrència	2n més recurrent	2n més recurrent	2n més recurrent	1r més recurrent	1r més recurrent	5è més recurrent	2n més recurrent

Taula 1. Percentatge de neologismes formats per sufixació en la premsa catalana (2008)

8. <http://dcvb.iecat.net/>.

9. En aquest estudi les dades corresponents a la varietat nord-occidental es restringeixen als neologismes detectats a Andorra, atès que, per causes organitzaves i institucionals, el buidatge de neologismes dut a terme pel grup de Lleida de la xarxa NEOXOC no va poder iniciar-se fins al 2009.

Per a valorar adequadament aquestes dades, cal tenir en compte que les procedents del buidatge de la premsa de Perpinyà no es poden comparar de manera absoluta amb les dades procedents de les altres fonts, pels motius següents: en primer lloc, pel tipus de publicació buidada (premsa no diària); en segon lloc, per la metodologia emprada en el buidatge (que en aquest cas ha hagut de ser manual ja que no es comptava amb la versió digital de les publicacions corresponents); aquest darrer fet fa que s'hagin recollit manlleus sintagmàtics i semàntics i que, en el cas dels formals, no tinguem, doncs, la seguretat que la cobertura sigui absoluta. I, finalment, per la poca representativitat de la mostra obtinguda, atès que no ha estat possible arribar als 1.000 neologismes fixats, a causa del reduït nombre de publicacions periòdiques en català que hi ha a la Catalunya Nord, de manera que, malgrat buidar tots els exemplars de l'any 2008, només s'ha aconseguit recollir un total de 197 neologismes.

Les dades de la taula 1 i de la taula 2 reafirmen que la sufixació és un dels processos més regulars en la creació de paraules catalanes en tot el territori de parla catalana.[10] La regularitat de la sufixació també queda corroborada quan es compara aquest recurs amb els mecanismes més recurrents en cada una de les zones, tal i com mostren la taula 2 i el gràfic 1:

Recursos neològics més recurrents	**Alacant**	**Andorra**	**Barcelona**	**Girona**	**Mallorca**	**Tarragona**
Prefixació	26,55%	21,06%	17,63%	8,86%	19,87%	20,44%
Sufixació	**17,14%**	**17,18%**	**14,09%**[11]	**21,52%**	**21,09%**	**20,44%**
Composició culta	15,63%	14,62%	12,00%	15,66%	9,10%	15,56%
Manlleu de l'anglès	8,40%	15,75%	13,61%	17,97%	7,55%	11,11%
Composició	7,73%	2,76%	5,20%	7,70%	7,59%	4,89%
Manlleu del castellà adaptat	3,03%	3,78%	3,59%	5,01%	7,55%	4,89%
Manlleu del castellà	2,02%	3,48%	4,39%	4,11%	5,11%	2,22%

Taula 2. Els mecanismes més recurrents de formació de mots per zones

10. Per a valorar adequadament aquesta afirmació cal tenir en compte que, amb l'excepció de les dades de la Catalunya Nord, en aquest primer any no s'han recollit neologismes semàntics ni sintagmàtics perquè el buidatge s'ha dut a terme de manera automàtica.

11. En un estudi anterior sobre dades obtingudes el 2004, la neologia formada per sufixació en els mitjans de comunicació buidats a Barcelona representava el 17,55% sobre el total de casos (Cabré & Estopà 2009b: 70).

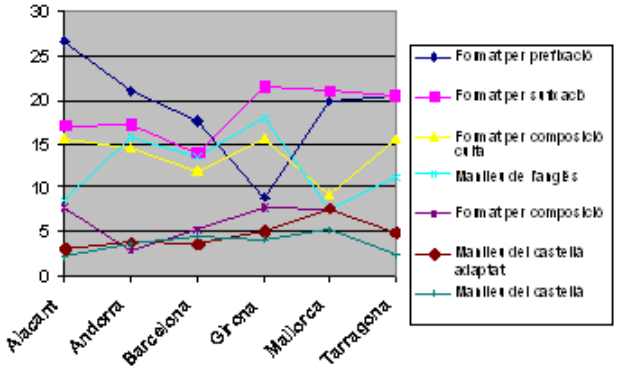

Gràfic 1. Els mecanismes més recurrents de formació de mots per zones

Pel que fa a les categories gramaticals dels neologismes formats per sufixació, es constata que hi ha una coincidència en la distribució dels neologismes en totes les zones, excepte a Perpinyà, com es representa en la taula 3 i el gràfic 2. Així, si descartem les dades de les fonts de la Catalunya Nord, observem que a les fonts de la resta del territori els sufixats són en un 50% noms, en un 40% adjectius i només en un 10% verbs (hem de tenir en compte que en aquest projecte els adverbis formats a partir d'un adjectiu femení i el sufix *-ment*, no es recullen per la seva productivitat i per l'alt grau de predictibilitat semàntica, d'acord amb els criteris metodològics que segueix l'Observatori de Neologia):

	Barcelona	Girona	Tarragona	Alacant	Mallorca	Andorra	Perpinyà
Noms	47,90%	48,82%	50%	44,11%	52,10%	52,97%	85%
Adjectius	42,20%	41,17%	39,13%	43,13%	37,36%	35,71%	15%
Verbs	9,80%	10%	10,86%	12,74%	10%	11,30%	0%
Total	263	170	46	102	190	168	20

Taula 3. Categories gramaticals dels neologismes sufixats

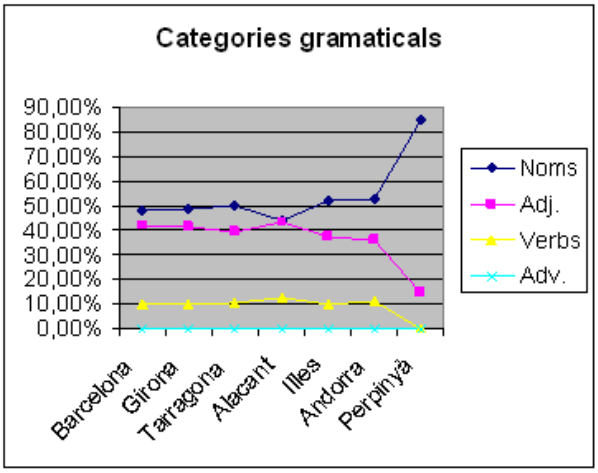

Gràfic 2. Categories gramaticals dels neologismes sufixats

4. ELS SUFIXOS MÉS PRODUCTIUS: COINCIDÈNCIES I SINGULARITATS

Si observem ara els tipus de sufixos detectats,[12] la taula 4 ens mostra que hem recollit un nombre força elevat de sufixos diferents (53), dels quals, en general, podem destacar els següents aspectes aplicables a totes les zones:

a) La majoria dels sufixos utilitzats per a generar neologismes són els propis de la llengua catalana, ja que només sis dels 53 sufixos detectats són propis d'altres llengües; concretament, cinc corresponen a sufixos castellans (*-ero -era, -eto -eta, -il, -illa, -ito -ita*) i un a un sufix anglès (*-ing*). A més, cal destacar que, en tots els nodes, aquests sis sufixos presenten un nombre d'ocurrències molt baix, que no supera l'1 o bé és inexistent.

12. La tipologia i representació gràfica dels sufixos analitzats reprodueix la documentada al *Gran diccionari de la llengua catalana* d'Enciclopèdia Catalana, consultable en línia a <http://www.enciclopedia.cat/>. Malgrat que és innegable la relació semàntica que s'estableix entre diversos sufixos (per exemple, entre *-isme* i *-ista*), en aquesta primera anàlisi de les dades hem optat per presentar els sufixos aïlladament i per ordre alfabètic per tal d'oferir una visió més detallada i exhaustiva.

b) Entre els sufixos catalans documentats, la gran majoria corresponen a sufixos lèxics, mentre que només trobem cinc casos del que podem anomenar, seguint la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans,[13] sufixació valorativa, és a dir, aquella que «consisteix en l'adjunció d'uns sufixos que no creen pròpiament un mot nou, amb un significat lèxic diferent, sinó que matisen amb alguna característica valorativa el mot al qual s'uneixen sense afectar-ne el significat bàsic i sense modificar la categoria del radical» (pp. 314-315). Es tracta, concretament, dels sufixos augmentatius *-às -assa, -ot -ota, -arro -arra*, del despectiu *-astre -astra* i de l'augmentatiu *-issim -íssima*, majoritàriament documentats a Mallorca (*partidàs, pepot, xaletarro, porcastre, cunyadíssim*).

c) La major part dels sufixos documentats presenten un nombre d'ocurrències força baix, i només prop d'una vintena de sufixos són els responsables de la gran majoria dels neologismes detectats formats per sufixació.

Sufix	Barcelona	Girona	Alacant	Andorra	Mallorca	Tarragona	Perpinyà
-à -ana	2	0	1	2	0	0	1
-ada	4	5	2	4	10	1	2
-aire	1	4	1	4	0	1	5
-al	7	7	3	7	2	1	0
-ància	1	0	0	1	1	0	0
-ant -anta	0	2	0	0	1	0	0
-ari -ària	2	2	5	3	3	2	0
-arro -arra	0	0	0	0	1	0	0
-às	0	0	0	0	1	0	0
-astre -astra	0	0	0	0	1	0	0
-at -ada	0	0	0	0	1	0	0
-atge	3	5	0	5	1	1	3
-ble	7	1	3	10	8	1	0
-ció	4	0	1	5	3	2	1
-dor -dora	22	14	8	18	14	6	0
-ejar	7	4	1	1	5	3	0
-enc -enca	0	2	1	0	0	0	3

13. Ens referim a l'esborrany electrònic de la *Gramàtica de la llengua catalana* que actualment està elaborant l'Institut d'Estudis Catalans, consultable en línia al web de l'Institut (<http://www.iec.cat/gc/ViewPage.action?siteNodeId=660&languageId=1&contentId=3178>), i que d'ara endavant anomenarem *Gramàtica* de l'IEC.

-ència	1	0	1	0	0	0	0
-ent	1	0	1	0	2	0	0
-er -era	15	14	7	0	18	1	0
-eria	3	2	1	1	2	0	0
-esa	1	0	0	1	1	0	0
-esc -esca	3	0	0	0	1	0	0
-et -eta	1	2	2	2	2	0	0
-i -ia	0	0	0	1	0	0	0
-í -ina	2	1	0	2	1	0	0
-ia	1	0	2	2	1	0	1
-ià -iana	12	8	4	4	5	0	0
-ic -ica	9	6	1	3	7	2	0
-ificar	1	0	0	0	0	0	0
-ís -issa	0	0	0	0	1	0	0
-íssim -íssima	0	0	0	0	1	0	0
-isme	32	21	14	10	15	1	1
-ista	54	32	18	23	26	4	1
-ístic -ística	1	5	0	4	1	2	0
-ita	0	0	0	0	2	0	0
-itar	0	1	0	1	1	0	0
-itat	14	6	6	20	14	3	0
-itzar	14	14	11	15	10	3	0
-iu -iva	6	0	0	4	0	1	1
-ment	6	2	0	3	8	4	0
-ó -ona	1	1	0	0	1	0	0
-ol -ola	0	1	0	0	0	0	0
-or	2	0	0	0	0	0	0
-ós -osa	5	0	1	3	2	2	0
-ot -ota	1	1	0	0	1	0	1
-tori -tòria	4	1	3	2	2	0	0
-ero -era	1	0	0	0	0	1	0
-eto -eta	1	0	0	0	0	0	0
-il	1	0	1	0	1	0	0
-illa	0	1	0	0	0	0	0
-ing	0	1	0	1	0	1	0
-ito -ita	0	0	0	0	1	0	0
TOTAL	254	164	99	162	179	43	20

Taula 4. Sufixos detectats

Per tal de centrar l'anàlisi en aquests sufixos més productius, en la taula següent hem recollit els vuit sufixos més productius a totes les zones (amb l'excepció de Tarragona i Perpinyà, de les quals només recollim els tres sufixos més productius, atès que l'escàs nombre de dades de què disposem no ens permet anar més enllà). Per a cada sufix tenim la informació del nombre de lemes o *types* detectats per cada node o grup de NEOXOC (columna *Types*), i també de la posició que ocupa aquell sufix en aquell node dins del rànquing de productivitat (columna *Prod.*).

Sufix	**Barcelona**		**Girona**		**Alacant**		**Andorra**		**Mallorca**		**Tarragona**		**Perpinyà**	
	Types	Prod.	Types	Prod.	Types	Prod.	Types	Prod.	Types	Prod.	Types	Prod.	Types	Prod.
-ista	54	1	32	1	18	1	23	1	26	1	4	2	1	4
-isme	32	2	21	2	14	2	10	5	15	3	1	5	1	4
-dor -dora	22	3	14	3	8	4	18	3	14	4	6	1	0	
-er -era	15	4	14	3	7	5	0		18	2	1	5	0	
-itat	14	5	6	6	6	6	20	2	14	4	3	3	0	
-itzar	14	5	14	3	11	3	15	4	10	5	3	3	0	
-ià -iana	12	6	8	4	4	8	4	8	5	8	0		0	
-ic -ica	9	7	6	6	1	11	3	9	7	7	2	4	0	
-ble	7	8	1	10	3	9	10	5	8	6	1	5	0	
-ejar	7	8	4	8	1	11	1	11	5	8	3	3	0	
-al	7	8	7	5	3	9	7	6	2	10	1	5	0	
-iu -iva	6	9	0		0		4	8	0		1	5	1	4
-ment	6	9	2	9	0		3	9	8	6	4	2	0	
-ada	4	11	5	7	2	10	4	8	10	5	1	5	2	3
-ció	4	11	0		1	11	5	7	3	9	2	4	1	4
-atge	3	12	5	7	0		5	7	1	11	1	5	3	2
-ari -ària	2	13	2	9	5	7	3	9	3	9	2	4	0	
-aire	1	14	4	8	1	11	4	8	0		1	5	5	1
-ístic -ística	1	14	5	7	0		4	8	1	11	2	4	0	
-enc -enca	0		2	9	1	11	0		0		0		3	2

Taula 5. Sufixos més productius

D'acord amb el que hem vist més amunt en relació amb les categories gramaticals, observem que en tots els nodes els sufixos més productius són els nominalitzadors i adjectivadors, és a dir, aquells que, adjuntats a una base nominal, adjectival o verbal, generen un substantiu o un adjectiu (com ara *-ista, -isme, -dor -dora, -er -era, -ià -iana*), mentre que només un parell dels sufixos més productius són verbalitzadors

(*-itzar* i *-ejar*). Passem ara a analitzar amb més detall cada un d'aquests sufixos més productius.

4.1 els sufixos *-ista* i *-isme*

El sufix *-ista* és el més productiu a tots els grups, on ocupa la primera posició, amb l'excepció de Tarragona (on ocupa la segona) i de Perpinyà (on ocupa la quarta). D'acord amb la Gramàtica de l'IEC, *-ista* s'utilitza com un sufix nominalitzador que, adjuntat a una base nominal, forma noms d'ofici i noms dels partidaris d'un cert sistema, dels qui professen una certa doctrina, dels qui estan afiliats a un partit o dels qui practiquen un esport o un art.

Entre els neologismes formats amb *-ista*, predominen, en primer lloc, els relatius a la temàtica política i econòmica, bé siguin formats a partir de noms propis de polítics (*aznarista, bonista, carodista, castrista, chavista, felipista, obamista, puigcercosista, vidalquadrista*), de noms propis de partits o de determinats grups o organitzacions (*andalusista, camorrista, jihadista, penabista, perredista*), o de denominacions de tendències, doctrines o sistemes (*autoctonista, bipartidista, estatalista, garantista, multilateralista, municipalista, nacionalcatolicista, sostenibilista*). En segon lloc, trobem el sufix *-ista* aplicat a noms d'oficis i professions[14] (*ambientalista, barista, economicista, matrimonialista, projeccionista, ressenyista, tenorista, vibrafonista, viverista*), i també als practicants o professionals d'un esport (*biciclista, migcampista, parapentista, taekwondista, windsurfista*), o als partidaris d'un determinat equip esportiu (*benfiquista, madridista, milanista, racinquista, sevillista*).

El fet que la premsa diària sigui la font on s'han documentat els neologismes analitzats podria explicar, almenys en part, l'elevada productivitat del sufix *-ista*, detectat sobretot en neologismes propis de l'àmbit polític i econòmic, que són habituals en textos que tracten temes d'actualitat en aquest tipus de premsa. I això mateix explicaria també l'elevada productivitat del sufix *-isme*, considerat per totes les gramàtiques com el sufix que, adjuntat a bases nominals, forma noms de doctrina o d'opció ideològica. Així, aquest sufix és el segon més productiu a Barcelona, Girona i Alacant, el tercer a

14. En aquest sentit, a Domènech *et alii* (1998) es mostra l'elevada productivitat del sufix *-ista* en la creació de noves paraules sufixades que indiquen una ocupació.

Mallorca, el quart a Perpinyà, i el cinquè a Andorra i Tarragona. Les dades recollides confirmen que, tal i com l'OBNEO ja havia detectat en estudis anteriors, aquest sufix ha tendit a modificar la seva regla de formació i a admetre com a base «una gran diversitat de substantius i adjectius per tal de formar qualsevol tipus de "tendència partidista" més enllà del que serien doctrines i opcions ideològiques» (OBNEO 2004: 60), com ara *perepunyetisme* o *sensecorbatisme*. En general, entre els neologismes analitzats, predominen les bases que són noms propis de personalitats polítiques (*aznarisme, felipisme, guerrisme, kennedisme, pujolisme, salazarisme, vidalquadrisme, zapaterisme*) i, pel que fa als noms comuns, les relacionades amb l'actualitat política, econòmica i social (*balearisme, blaverisme, centrisme, col·leguisme, confederalisme, endollisme, mileurisme, militantisme, multiculturalisme, municipalisme, parroquialisme, passotisme, sobiranisme*).

4.2 Els sufix *-dor -dora*

El sufix *-dor -dora*, que s'adjunta a bases verbals per formar noms o adjectius, també és un dels més productius en totes les zones, ja que ocupa el primer lloc a Tarragona, el tercer a Barcelona, Girona i Andorra, i el quart a Alacant i Mallorca. El trobem, fonamentalment, formant noms que indiquen l'agent de l'acció expressada pel verb, sovint amb un cert valor semàntic d''especialista en', proper a les denominacions d'oficis, valor que no solen recollir les gramàtiques tradicionals (*agregador, boicotejador, cordador, cotitzador, cuidador, empalmador, ensarronador, enverinador, gestionador, maltractador, opinador, puntuador, versionador*). També apareix formant adjectius a partir de formes verbals, que solen ser verbs de la primera conjugació (*comercializador, disseminador, englobador, minimitzador, modernitzador, motivador, rehabilitador*). I, finalment, cal esmentar que un petit nombre dels neologismes recollits s'han format a partir del sufix *-dor* que es refereix a noms de lloc i d'objectes o instruments (*airejador, aromatitzador, dessalinitzadora, localitzador, pavimentadora*).

4.3 El sufix *-er -era*

Del sufix *-er -era* destaca el fet que ocupa la segona posició a Malloca, la tercera a Girona, la quarta a Barcelona i la cinquena a Alacant i Tarragona, mentre que no

en tenim cap forma documentada ni a Andorra ni a Perpinyà. A Mallorca es tracta, per tant, d'un sufix molt productiu, i el trobem, majoritàriament, adjuntat a bases nominals per formar noms d'oficis o relacionats amb professions o dedicacions (*celleter, femeter, firer, grafiter, marger, moter, muntanyer*), ús que també està força documentat a Girona i a Barcelona (*bloquer, carriler, grafiter, mitinguer, raper, rocker*), i, en menor mesura, a Alacant (*jogueter, rocker*) i a Tarragona (*pilaner*).

Com a sufix creador de gentilicis a partir de topònims només el trobem documentat a Mallorca (*calvianer, santantonier*), mentre que els casos d'adjectius derivats de noms apareixen a tots els nodes on documentem aquest sufix, amb l'excepció de Tarragona (*blaver, bloquer, dimonier, discotequer, festivaler, jazzer, jogueter, mulater, perniler, ximbomber*). Finalment, destaca el fet que les formes nominals formades amb aquest sufix per expressar noms de plantes o arbres són escasses (*parrera* a Mallorca), com també les relatives a noms d'objectes destinats a aplegar o contenir alguna cosa (*cimentera* a Barcelona, *bitlleter* a Girona).

4.4 el sufix *-ITAT*

El sufix *-itat*, que s'adjunta a bases adjectives per a crear noms abstractes que expressen qualitat, també és força productiu en totes les zones. Destaca el fet que a Andorra aquest sufix ocupa la segona posició en el rànquing de productivitat, mentre que a Tarragona ocupa la tercera, a Mallorca la quarta, a Barcelona la cinquena, i a Girona i Alacant la sisena. Si comparem aquestes dades amb les dels altres sufixos que permeten produir noms de qualitat en català (*-eria, -ia, -etat, -ncia, -or)*, constatem que actualment el sufix més productiu en tot el domini lingüístic, amb l'excepció de Perpinya, és *-itat*, ja que la resta de casos tenen una presència molt inferior.

Aquesta tendència, ja constatada en anàlisis anteriors dutes a terme per l'OBNEO (2004: 62), es podria explicar per diverses raons, ja adduïdes en aquells estudis, com ara el fet que, d'acord amb Cabré (2002), els adjectius amb el sufix *-ble* o que acaben amb *u* àtona o semivocal prenen sempre la forma *-itat* (*accidentabilitat, inevitabilitat, sostenibilitat, traçabilitat, assertivitat, explosivitat, connectivitat, progressivitat*); o el fet que també opten per aquest sufix els adjectius acabats en *-al*, que és un sufix força productiu actualment (*comensalitat, convencionalitat, federalitat, foralitat, gradualitat, habitualitat, incondicionalitat, intemporalitat, interculturalitat, multiculturalitat, ordi-*

nalitat, radialitat, sectorialitat, terrenalitat, textualitat, tradicionalitat, transnacionalitat, transversalitat, vialitat).

Finalment, cal destacar la presència d'alguns casos en què el sufix *-itat,* adjuntat a gentilicis de diverses zones del domini lingüístic català, s'usa per a expressar conceptes identitaris: *balearitat, mallorquinitat, valencianitat*.

4.5 el sufix *-ITZAR*

El sufix *-itzar*, que adjuntat a una base nominal o adjectival forma verbs que expressen accions o processos, també és un dels més productius: a Girona, Alacant i Tarragona ocupa la tercera posició, a Andorra la quarta, i a Barcelona i Mallorca la cinquena. Com ja hem comentat més amunt, d'entre els sufixos verbalitzadors, *-itzar* és el més productiu, i el trobem documentat en totes les zones, tant adjuntat a bases nominals (*bunqueritzar, dretitzar, folkloritzar, guionitzar, ideologitzar*, *monitoritzar, vampiritzar*), com adjectivals (*fiabilitzar, fidelitzar, fragilitzar, judicialitzar, medicalitzar, precaritzar, territorialitzar, perennitzar*).

Destaca el fet que algunes de les formes verbals documentades amb *-itzar* s'adjunten a bases que són noms propis, i més concretament, topònims (*gironitzar, guantanamamitzar, madridititzar, mediterranitzar, palestinitzar, valencianitzar*). Finalment, observem que alguns neologismes que presenten aquest sufix són calcs d'altres llengües, com ara *garantitzar*, que ho és del castellà, o *internalitzar*, que ho és de l'anglès.

4.6 el sufix *-IÀ -IANA*

Un altre sufix força productiu és *-ià -iana*: ocupa la quarta posició de productivitat a Girona, la sisena a Barcelona i la vuitena a Alacant, Andorra i Mallorca. Es tracta d'un sufix adjectival que, d'acord amb la descripció que en fan la majoria de les gramàtiques, crea derivats adjectivals, a partir de noms propis, amb el significat de 'partidari o seguidor de': *almodovarià, chaconià, chandlerià, dalinià, heraclitià, hitchockià, hitlerià, lorquià, ortequià, planià, ronhaldinià, sarkozià, shakesperià*. També trobem alguns casos en què s'adjunta a noms propis de llocs, com ara restaurants (*bullinià*) o topònims (*estocolmià, hollywoodià*). La peculiaritat gràfica de molts noms propis fa

que alguns dels neologismes documentats amb aquest sufix presentin dobles formes (*shakespearià* vs. *shakesperià*) o incloguin segments epentètics, com la *-n-* de *mironià*, *dalinià* o *planià*.[15]

4.7 el sufix *-IC -ICA*

El sufix *-ic -ica* és força productiu a Tarragona, on ocupa el quart lloc, a Girona, on ocupa el sisè lloc, i a Barcelona i Mallorca, on ocupa el setè, mentre que a Andorra el trobem en novena posició, i a Alacant, en onzena. Majoritàriament s'ajdunta a bases nominals especialitzades per a crear adjectius que expressen relació o pertinença (*anorèxic, cardiològic, diglòssic, dislèxic, epifànic, fisioteràpic, geotènic, partitocràtic, taquicàrdic*), tot i que també trobem alguns exemples en què la base és una paraula de la llengua general o un nom propi: *gratacèlic, energumènic, patagònic, piràtic, robòtic*.

4.8 altres sufixos

Finalment, pel que fa a la resta de sufixos que apareixen a la taula 5, volem destacar aquells casos de formes que són molt productives només en alguns dels nodes:

a) El sufix *-ble* és altament productiu a Andorra i Tarragona, on ocupa la cinquena posició, i a Mallorca, on ocupa la sisena, mentre que a la resta de nodes ocupa posicions molt més allunyades. El funcionament que n'observem coincideix amb el que ja s'havia detectat en estudis anteriors de l'OBNEO (2004: 75-77):

> i. majoritàriament, crea adjectius adjuntant-se a bases verbals de la primera conjugació, en què sovint trobem verbs amb *-itzar* també neològics (*categoritzable, legalitzable, penalitzable, personalitzable, valoritzable, visualitzable, caducable, desaconsellable, descartable, desembragable, manipulable, regable, seleccionable, traspassable, valorable*), tot i que també trobem algun cas en què la base és de la segona conjugació (*recorrible*);

15. Rull (2004: 235-242) presenta un estudi aprofundit sobre l'adjunció de sufixos a noms propis, que inclou també una anàlisi de les adaptacions gràfiques que solen aplicar-se als neologismes.

ii. un dels aspectes més neològics d'aquest sufix és que, a partir de bases verbals inexistents, permet crear substantitus referits a persones candidates a aconseguir un càrrec (*vicepresidenciable*).

b) El sufix *-al* és molt productiu a Girona i Tarragona, on el trobem en la cinquena posició, i a Andorra, on ocupa la sisena. Crea neologimes adjectivals majoritàriament a partir de mots patrimonials (*actoral, educacional, eugenial, habitacional, invitacional, motivacional, poblacional*), tal i com hem detectat en altres estudis de l'OBNEO (2004: 67), més que no pas a partir de bases cultes, tal i com descriuen les gramàtiques.[16]

c) El sufix *-ada* és molt productiu a Mallorca, on ocupa la cinquena posició, i també el trobem documentat a Perpinyà. Els casos documentats responen, tal i com recullen les gramàtiques, bé a noms d'acció pròpia d'algun ésser animat (*americanada, capada, polissonada, xarlotada*), bé a noms col·lectius (*bressolada, doblerada, espinagada, nigulada, xeremiada*). En el primer cas, destaquen com a més neològiques les formes en què la base és un nom propi o un gentilici (*xarlotada, americanada*), i en el segon cas, els noms d'activitats col·lectives de caràcter lúdic o de protesta (*xeremiada, bressolada*). Cal esmentar el fet que algunes d'aquestes formes no són considerades neològiques dins d'aquella varietat dialectal (com ara *polissonada* a Mallorca o *sodrillada* a Perpinyà).

d) Finalment, destaca el fet que, a Perpinyà, malgrat l'escassedat de dades disponibles, es dibuixen com a força productius els sufixos *-aire* (*betonaire, blocaire, carrillonaire, guillotinaire, xipotejaire*), *-atge* (*derrapatge, flicatge, retallatge*), *-enc -enca* (*agasallenc, masenc*), *-ada (bressolada, sodrillada),* i *-iu -iva (fictiu*), que són poc productius a la resta de zones.

Per acabar aquest apartat relatiu als sufixos, ens sembla interessant remarcar que en alguns dels neologismes detectats s'observa com, per a una mateixa base, la tria de sufixos és diferent segons les zones (ex.: *bloguer* a Mallorca, *bloguer* i *blogaire* a *Barcelona*, *blocaire* a Perpinyà; *opinador* a Barcelona i Mallorca, i *opinaire* a Alacant), o bé el fet que hi ha bases molt recurrents, a les quals s'adjunten diversos tipus de sufixos, per donar lloc a una gran varietat de formes neològiques, la qual cosa constitueix un exemple més de la vitalitat de la llengua (ex.: *clientelista, clientelisme, clientelar; sorollejar, sorollista; mileurisme, mileurista*).

16. Vegeu, en aquest sentit, Rull (2004: 131-135).

5. ELS NEOLOGISMES SUFIXATS: COINCIDÈNCIES I SINGULARITATS

El contrast d'ocurrències entre les fonts de les diverses zones revela l'escassa coincidència de formes: cap neologisme està documentat en totes les zones, només un neologisme ho està en cinc zones (*identitari -ària*) i no passen de tres els neologismes compartits en quatre zones, com mostra la taula 6:

GRUPS	LEMES	*OCURRÈNCIES*
Barcelona, Andorra, Girona, Tarragona, Alacant	1	*identirari -ària (3, 5, 1, 1, 6)*
Barcelona, Andorra, Mallorca, Alacant	3	*glamurós -osa (3, 2, 1, 2), sostenibilitat (2, 15, 2, 2), tarifari (1, 2, 1, 1)*
Barcleona, Andorra, Mallorca, Tarragona	2	*exitós-a (4, 2, 2, 2), mediàtic -a (18, 20, 6, 1)*
Barcelona, Andorra, Girona, Alacant	2	*castrista (2, 1, 3, 1), mileurista (nom)(1, 1, 3, 1)*
Barcelona, Alacant, Mallorca, Girona	1	*rocker (7, 2, 1, 2)*
Barcelona, Tarragona, Girona, Andorra	1	*monitoritzar (1, 1, 1, 1)*
Mallorca, Barcelona, Girona	5	*aznarisme (2, 3, 1), lorquià -ana (1. 1, 1), mileurista (adj) (1, 1, 1), passotisme (1, 2, 1), rocker -a (1, 4, 1)*
Mallorca, Andorra, Girona	2	*municipalista (1,1, 2) publicitar (1, 2,1)*
Andorra, Barcelona, Girona	3	*capitalí -ina (1, 1, 1), migcampista (1, 1, 1), oscaritzar (1, 1, 1)*
Alacant, Barcelona, Mallorca	3	*desconvocatòria (1, 3, 1), judicalitzar (1, 2, 1), transversalitat (1, 1, 1)*
Mallorca, Tarragona, Andorra	2	*elaborador (1, 1,1), mediàtic -a (6, 1,20)*
Andorra, Barcelona, Mallorca	3	*descartable (1, 1, 1), itinerància (2, 3, 1), opinador (1, 1, 1)*
Mallorca, Girona, Tarragona	1	*paradista (1,2,1)*
Mallorca, Andorra, Alacant	1	*multilateralisme (2, 1, 1)*
Andorra, Barcelona, Tarragona	1	*identificatiu -iva (2, 1, 1)*
Andorra, Alacant, Barcelona	2	*incriminatori -òria (1, 1, 1), maltractador (1, 1, 3)*
Tarragona, Alacant, Barcelona	1	*rehabilitador (1, 1, 1)*
Barcelona, Girona	12	*bunqueritzar (1, 1), carodista (1, 1), carriler (1, 1), clientelista (1, 1), dalinià -ana (1, 1), festivaler -a (2, 1), jihadista (1, 2), minutatge (2, 1), passota (1, 1), pujolisme (2, 1), rebotejador (1, 1), ressetejar (1, 1)*

Barcelona, Andorra	8	*cuidador (3, 1), disfuncional (1, 1), enganxina (1, 2), espriuà -ana (1, 1), eurovisiu -iva (4, 11), fidelitzar (1, 1), mundialista (2, 5), revaloritzar (3, 1)*
Andorra, Mallorca	6	*cohesionador -a (1, 1), col·locador (4, 1), liquidesa (1, 1), recopilatori (1,1), rigorositat (1,1), teatralitzar (1, 2)*
Alacant, Girona	7	*concentracionari -ària (1,1), gaullista (1,1), modernitzador -a (1, 1), municipalisme (1, 1), transvasista (1, 1), valencianitat (1, 4), vampiritzar (1, 1)*
Barcelona, Mallorca	6	*estilisme (2, 1), grafiter (1, 1), madridista (1, 1), mentalista (1, 1), sevillista (1, 1), vacacional (3, 2)*
Barcelona, Tarragona	5	*cimentera (3, 1), multiculturalitat (2, 2), pernoctació (2, 1), quantiós -osa (1, 2) taratge (2, 1)*
Andorra, Alacant	3	*federalitat (1, 1), poblacional (1, 1), sobiranisme (1, 1)*
Andorra, Girona	3	*airejador (1, 1), barista (1, 1), medicalitzar (1, 1),*
Mallorca, Alacant	4	*bicefàlia (2, 1), caciquil (2, 2), estatalista(1, 2), valorable (1, 1)*
Barcelona, Alacant	3	*condolència (1, 1), conspiratori -òria (1, 1), felipisme (1, 1)*
Tarragona, Andorra	2	*excedentari -ària (1, 1), footing (1, 1),*
Mallorca, Girona	3	*bipolaritat (1, 1), feixistitzant (1, 1), vidalquadrisme (1, 1)*
Tarragona, Girona	1	*territorialitzar (2, 2)*
Tarragona, Mallorca	1	*xatejar (1, 1)*
Andorra, Perpinyà	1	*blocaire (1, 1)*

Taula 6. Lemes compartits en més d'una zona[17]

Ara bé, per a valorar adequadament l'escassa coincidència entre els lemes documentats en les diferents zones cal tenir en compte que cada node de NEOXOC no ha buidat exactament el mateix nombre de publicacions periòdiques,[18] de manera que, amb les dades actuals, només podem apuntar aquest fet com una tendència possible que caldrà continuar estudiant diacrònicament per tal de validar-la. Però hi ha un fet que, al nostre parer, és significatiu: les absències de determinades ocurrències, o dit

17. En la columna de la dreta, les xifres que consten entre parèntesis indiquen, respectivament, el nombre de vegades que s'ha documentat el lema en cada una de les zones que consten en la columna de l'esquerra (*Grups*).

18. Tot i que les dates dels diaris buidats són, majoritàriament, les mateixes per a tots els nodes (l'1, el 14 i el 21 de cada més).

altrament, els *hàpaxs per zones*, ja que la majoria de neologismes documentats en una zona només són presents en el buidatge d'aquesta zona, com es representa a la taula 7:

	NOMBRE DE LEMES EXCLUSIUS	EXEMPLES
Alacant	72 (70,58%)	*blaver, falderet, jogueter, poalada, valenciania*
Andorra	121 (72,02%)	*andorranitat, eurovisiu, pister, plurianualitat, trementinaire*
Barcelona	195 (74,14%)	*bilingüista, chaconià, futbolització, zapaterisme*
Girona	125 (73,52%)	*anxover, gironitzar, grupista, dretitzar, planià, politiquer,*
Mallorca	147 (77,36%)	*autoctonista, barcelonejar, balearista, matisme, polissonada*
Perpinyà	19 (95%)	*bressolada, carillonaire, francofonia, liceà, quillotinaire, sodrillada*
Tarragona	29 (63,04%)	*carxofasa, desembassament, inundabilitat*

Taula 7. Lemes detectats només en una zona

D'acord amb la tesi sapiriana, els lemes detectats només en una zona ratifiquen una vegada més que cada varietat lingüística és específica i conceptualitza el món a la seva manera. Així, entre els neologismes que només apareixen en una determinada zona, n'hi ha molts que ens indiquen que l'afirmació que el context social, polític i econòmic influeix en el lèxic d'una llengua també és vàlida quan parlem de variants diatòpiques dins d'una mateixa llengua, en un tipus de registre escrit i formal. O dit d'una altra manera, en el lèxic nou que usen els diaris catalans es percep la vida social, els interessos culturals, polítics, econòmics d'una determinada societat a un nivell micro, més local. No és gratuït que només en els diaris de Girona trobem *anxover* i *anxovar*; que només en els de la comunitat valenciana trobem *jogueter*; o que *cavallista* i *navegador* només apareguin en els de Mallorca, i *pister* i *trementinaire* només en els d'Andorra. Tampoc és casual que en els diaris de Girona trobem *gironitzar*; en els de Mallorca, *balearisme*, *balearitat*, *mallorquinitat*; en els d'Andorra, *parroquialista*, *andorranitat*; en els de la comunitat valenciana, *llevantinisme*, *valenciania*, *blaver*; en el de Perpinyà, *francofonia*, i en els de Barcelona, *provincialitzar*.

Aquestes distincions lèxiques són una prova més que les necessitats de paraules noves estan fortament condicionades per les vivències socioculturals més properes. Com remarca Tusón (2004: 78), «cada llengua conté, en el capítol del lèxic, les petjades o senyals de tot allò que cada poble fa en el món particular que li ha pertocat». I per això, cada llengua conté «les paraules necessàries per assenyalar amb precisió tot

allò de l'entorn (o del món particular) que és rellevant per al grup i que li permetrà la supervivència i el plaer» (Tusón 2004: 76). Les dades que hem estudiat mostren que podem substituir llengua per variant diatòpica, és a dir que aquestes diferències queden paleses també a un nivell més específic de la llengua.

En la taula 8 hem intentat classificar aquestes singularitats que revelen uns camps lèxics molt suggerents dels interessos i del moviment socials de cada zona:

	POLÍTICA	DE NOMS PROPI	AFICIONS I PROFESSIONS	ECONOMIA	ALTRES
Girona	*gironitzar* *dretitzar* *politiquer*	*carodista* *dalinià* *planià*	*anxover* *anxovar* *carrossaire* *windsurfista*		
Mallorca	*autoctonista* *balearisme* *balearitat* *barcelonejar* *foralitat* *mallorquinitat*	*matisme* *matonisme* *mironià* *nadalista* *cañellista*	*cavallista* *femeter* *navegador*	*malversament* *xaleterisme*	
Alacant	*bipartidista* *blaver* *blaverisme* *llevantinisme* *mediterranitzar* *valenciania* *valencianitzar*	*lermisme* *zaplanista*	*jogueter*		
Andorra	*andorranitat* *andorranisme* *parroquialista* *perredista*	*sarkosià*	*pister* *trementinaire*	*externalitzar* *plurianualitat* *sectorització* *sectoralització,* *sosteniblitat*	*cicloturista* *eurovisiu* *forani*
Tarragona			*pilaner*		*carxofada* *tinetaire*
Perpinyà	*francofonia*				*guillotinar* *liceà*
Barcelona	*provincianitzar*	*chaconià* *obiolista* *zapaterisme*	*grafiter* *ramblista*		*cockteleria* *dessaladora* *dessalinitzador*

Taula 8. Camps lèxics

El lèxic nou, doncs, també és un reflex de les necessitats expressives dels parlants d'una variant d'una llengua —ja que les llengües només existeixen en la diversitat: variants socials, diatòpiques, generacionals, etc.— i els camps lèxics estan més o menys desenvolupats segons els seus centres d'interès.

6. CONCLUSIONS

Si l'estudi del procés de renovació lèxica d'una llengua és un aspecte crucial per al coneixement lingüístic, és evident l'interès que revesteix, per a diverses disciplines lingüístiques —com la lexicologia, la dialectologia, la sociolingüística o la planificació lingüística—, l'estudi de les diferents tendències que pot adoptar aquesta creació lèxica en les varietats geolectals d'una mateixa llengua en el marc de l'estàndard. Fins i tot d'una llengua com la catalana que abasta un territori geogràfic d'unes dimensions considerablement reduïdes.

El projecte NEOXOC neix, justament, amb l'objectiu fonamental de conèixer els recursos lingüístics que utilitzen les diferents varietats dialectals del català per a crear paraules noves. La joventut del Projecte i, per tant, el volum encara reduït de les dades recollides, no permeten arribar a conclusions definitives sobre el comportament neològic dels diferents dialectes catalans, però sí que fan visibles algunes tendències interessants per a l'estudi contrastiu de la geonímia lèxica de la llengua catalana.

En aquest treball hem presentat els primers resultats obtinguts a partir de la descripció i l'anàlisi contrastiva dels neologisme sufixats recollits en la premsa diària de l'any 2008 en diferents dominis lingüístics de la llengua catalana. Les dades analitzades ens han permès detectar algunes coincidències i singularitats entre les diferents zones, tant pel que fa al tipus de sufixos utilitzats, com pel que fa als neologismes o lemes concrets documentats.

En relació amb els sufixos utilitzats, hem vist com en totes les zones predominen a bastament els sufixos patrimonials (propis de la llengua catalana), majoritàriament de tipus lèxic (i no valoratius), i nominalitzadors i adjectivadors (molt per sobre dels verbalitzadors). La majoria de les zones coincideixen força en la tria dels sufixos més productius (*-ista, -isme, -er -era, -dor -dora, -itat, -itzar*), però les dades obtingudes permeten detectar algunes diferències interessants, com ara l'escassa productivitat d'alguns sufixos en determinades zones (per exemple *-itat*, *-itzar* o *-dor -dora* a Per-

pinyà) o l'elevada productivitat d'altres sufixos, poc documentats en el conjunt del domini, però força productius en algunes zones concretes (com ara *-aire* o *-enc -enca* a Perpinyà, *-er -era* a Mallorca, o *-ada* a Perpinyà i Mallorca).

Quant a les formes neològiques documentades, l'anàlisi duta a terme posa de manifest l'escassa coincidència de formes entre les diferents zones, ja que no hi ha cap neologisme documentat a tot el domini lingüístic, i només un neologisme (*identitari -ària*) ho està en cinc de les sis zones estudiades. En aquest sentit, resulten altament significatives les absències de determinades formes neològiques, és a dir, els *hàpaxs* detectats a cada zona, ja que la majoria de neologismes documentats en una zona concreta només són presents en el buidatge d'aquella zona, però no en les altres. I l'anàlisi concreta d'aquests *hàpaxs* ens ha permès constatar, una vegada més, com les necessitats de paraules noves estan fortament condicionades per les vivències socioculturals més properes, de manera que, fins i tot dins d'una mateixa llengua, cada varietat dialectal mostra la seva particular conceptualització de la realitat que li és més propera.

En definitiva, aquest estudi incipient dut a terme amb les primeres dades obtingudes en el si del Projecte NEOXOC ens permet apuntar unes tendències que, a curt i mitjan termini, amb una anàlisi més aprofundida i detallada, que parteixi d'un nombre més elevat de dades, pot aportar, al nostre entendre, conclusions molt interessants sobre la variació dialectal neològica de la llengua catalana.

Ona Domènech Bagaria
Universitat Oberta de Catalunya
Rosa Estopà Bagot
Institut Universitari de Lingüística Aplicada
Universitat Pompeu Fabra

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Badia i Margarit, A. M. (1994) *Gramàtica catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diatràstica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Botet, R. (1997) *Vocabulari específic rossellonès amb traducció en francès i en català normatiu*, Perpinyà, Llibres del Trabucaire.

Cabré, M. T. (2002) «La derivació» dins Joan Solà *et alii* (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, vol. 1, pp. 731-775.

Cabré, M. T. & R. Estopà (2009a) «Trabajar en neología con un entorno integrado en línea: la estació de trabajo OBNEO», *Revista de investigación lingüística*, 12, pp. 17-38.

— , eds. (2009b) *Les paraules noves. Criteris per detectar i mesurar els neologismes*, Vic/ Barcelona, Eumo / Institut Universitari de Lingüística Aplicada, Universitat Pompeu Fabra («Llengua i Text», 11).

Domènech, O. *et alii* (1998) «Neologismes de noms d'oficis i de professions formats per sufixació» dins M. T. Cabré, J. Freixa i E. Solé (eds.), *La neologia en el tombant de segle*, Barcelona, Observatori de Neologia, Institut Universitari de Lingüística Aplicada, Universitat Pompeu Fabra, pp. 219-231.

Fabra, P. (1956) *Gramàtica catalana*, Barcelona, Teide. [2a ed.]

Institut d'Estudis Catalans, *Gramàtica de la llengua catalana*. [Versió electrònica, en construcció: <http://www2.iec.cat/institucio/seccions/Filologica/gramatica/default.asp>, data de consulta: 10 de febrer de 2010.]

Observatori de Neologia de l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada de la Universitat Pompeu Fabra (OBNEO) (2004) *Llengua catalana i neologia*, Barcelona, Meteora.

Rull, X. (2004) *La formació de mots. Qüestions de normativa*, Vic, Eumo.

Tusón, J. (2004) *Patrimoni natural. Elogi i defensa de la diversitat lingüística*, Barcelona, Empúries.

PATRÍCIA ALBEROLA

CIÈNCIA. REVISTA CATALANA DE CIÈNCIA I TECNOLOGIA

INTRODUCCIÓ

La configuració del registre científic català s'ha definint i ha evolucionat al llarg del temps, tot i que, en moltes etapes de la història dels territoris de parla catalana, els diferents discursos associats a la ciència no hagen pogut articular-se en la llengua pròpia.

Els idiomes de cultura han anat elaborant al llarg dels segles aquest registre formal caracteritzat per l'ús d'un lèxic altament especialitzat associat a les diferents branques del saber, una sintaxi controlada i una dimensió referencial complexa. La història sociolingüística del català, plena de daltabaixos, d'imposicions i de represes, ha dificultat el desenvolupament normal d'aquesta varietat funcional i la seua incorporació als àmbits d'ús corresponents.

En aquest article ens centrem a analitzar de manera global la revista *Ciència* (1926-1933), un veritable model de publicació cientificotècnica que en un dels períodes crítics per a la cultura catalana va optar per fer de la comunicació científica en català un element de resistència lingüística, cultural i ideològica davant la política de la Dictadura de Primo de Rivera.

CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA

A partir de la segona meitat del segle XIX, el moviment de la Renaixença va representar la recuperació cultural de la identitat catalana articulada a partir del redesco-

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 35-50

briment del català com a llengua d'expressió literària, hereva d'un passat històric *gloriós* que cal rellegir i rellançar. De manera paral·lela, comencen a fixar-se els principis del catalanisme polític que incorporen al seu discurs teòric el concepte *desenvolupament científic i tècnic català* fins que esdevé un dels arguments diferenciadors catalans més significatius del seu ideari (Roca Rosell & Salavert Fabiani 2003: 552-553). Els termes *llengua, ciència*, *pàtria* es transformaran en una terna activa que vehicularà la defensa de la identitat catalana i, per extensió, la demanda de reconeixement de Catalunya com a nació. En aquesta línia trobem manifestacions de personatges com ara Valentí Almirall (1841-1904) o Josep Puig i Cadafalch (1867-1957).

El primer expressa la necessitat de *ciència catalana* en el «Prospecte» de presentació del primer número del *Diari Català*, publicat el 4 de maig de 1879.[1] Anys després, quan publica *Lo catalanisme* (1886), la ciència moderna era un dels fonaments teòrics en què basava l'articulació de la seua proposta política «[...] situar-se en un punt concret i aprofundir-ne la realitat (el que feien els catalanistes amb Catalunya) era una actitud científica, moderna i alliberadora» (Roca Rosell & Salavert Fabiani 2003: 552).

Per la seua banda, Puig i Cadafalch, propicia un debat en l'assemblea catalanista celebrada a Manresa l'any 1822 que es concreta en la redacció de la base 16 en què «enfront d'un sistema educatiu oficial caracteritzat per la mediocritat, es defensà l'establiment d'un altre adaptat a les necessitats i el caràcter de la "civilització de Catalunya"» (Roca Rosell & Salavert Fabiani 2003: 552).

Els articles publicats a la revista *Joventut* «Fer ciència és fer pàtria» de Ricard Portella (1901: 218-220) i «Pseudo-ciència» de Josep Tarruella (1901: 573-575) són també exemples singulars del paper que la ciència va jugar en l'argumentari polític catalanista.

En el primer, Portella vol adreçar-se als catalanistes amb l'únic propòsit de «remarcar la relació existent entre la inferioritat intelectual i científica del nostre poble y'l menyspreu que sufreixen nostres llibertats». Després de reflexionar sobre l'estat d'endarreriment en què es troba l'ensenyament i la necessitat de crear escoles catalanes, planteja que solament amb l'anivellament material i intel·lectual amb Europa i

1. «*Voldríem que lo renaixement català, que ha produït ja una manera pròpia en vàries manifestacions de l'art, tingués també en algunes branques de les ciències, si no en totes, mires pròpies i procediments especials. Voldríem que nasquessin escoles catalanes, que lluitessin i discutissin ab altres escoles perquè quan del cop ne sortís l'espurna que dóna llum, poguessin dir que havem sigut lo picafocs o la pedra foguera*. Tots los que per aquest camí dirigeixin sos passos nos tindran sempre a son costat, disposats per lo menos a alentar-los, si no podem dar-los ajuda directa» (la cursiva és nostra).

els Estats Units «s'imposaria, vulguis no vulguis, nostra patria malhaurada als pobles q'avuy ens esclavisan. Fent ciencia indiscutiblement fariam patria».

En «Psedo-ciència», Tarruella descriu l'estat de la ciència catalana com de falsa ciència que es limita a transmetre la producció d'altres, però que és incapaç de produir obra pròpia. Ho expressa en aquests termes «La pseudo-ciència dels llegidors qu'ho saben tot, però que no fan obra cientifica ab acció propia, es trevall perdut, improductiu [...]». I associa, en termes semblants als utilitzats per Portella, la necessitat de crear ciència per a aconseguir el respecte com a poble: «L'esperit de patria, la dignitat de rassa, la personalitat ètnica [...], 'ns obliga a redressar-nos y cercar els camins de la evolució progressiva».

Durant els primers anys del segle XX, aquest catalanisme polític, amb la Lliga Regionalista com a grup majoritari, aconsegueix situar-se en el mapa polític català. El triomf a les eleccions municipals de 1901, l'arribada d'Enric Prat de la Riba a la presidència de la Diputació de Barcelona l'any 1907 i la posterior constitució de la Mancomunitat de Catalunya l'any 1914 són les fites essencials del procés (Balcells, Pujol & Sabaté 1996).

En l'àmbit de la política cultural i científica, la iniciativa més emblemàtica d'aquesta nova etapa va ser la creació de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Des de bon començament, l'Institut assumeix com a objectiu «fundar aquí centres d'estudis científics, concretament especialitzats i destinats, més que no pas a l'ensenyança, a produir ciència i a facilitar les investigacions, per saber directament tot el que tenim de propi, i no haver d'aprendre dels estrangers el que han estudiat a casa nostra».[2]

En l'objectiu s'observa clarament la materialització de les idees que pel que fa a la producció científica hem exemplificat amb les referències anteriors, tot i que en els inicis no va incorporar científics. L'any 1911, es produeix la primera ampliació i s'incorporen la Secció Filològica i la Secció de Ciències. De nou llengua i ciència com a pilars damunt dels quals sustentar tota una ambiciosa política cultural.

La creació de l'Institut d'Estudis Catalans representa, entre moltes altres coses, la voluntat de fer del català una llengua moderna que s'usara en tots els àmbits de la societat. Com que les editorials no consideraven rendible la publicació d'obres especialitzades amb un nombre de lectors limitat, l'Institut, com a institució acadèmica dedicada a la investigació científica, va assumir una important tasca editorial i divulgadora.

2. *Institut d'Estudis Catalans. Creació. Dictamen-acord de l'Excma. Diputació*, Barcelona (18 de juny de 1907).

La Secció Filològica, amb Pompeu Fabra al capdavant, tenia una missió concreta: normalitzar ortogràficament la llengua catalana i dotar-la de recursos perquè esdevinguera una eina apta en qualsevol àmbit d'ús, incloent-hi el científic i l'acadèmic. Aviat aquests objectius es concreten en la publicació successiva de les *Normes ortogràfiques* (1913), el *Diccionari ortogràfic* (1917), la *Gramàtica* (1918) i el *Diccionari normatiu* (1932).

La Secció de Ciències es constitueix per a promoure la investigació científica des d'una perspectiva catalana que evitara la dependència de la recerca feta en altres llocs. S'hi integren Josep M. Bofill i Pichot, naturalista, vinculat a la Institució Catalana d'Història Natural; Pere Corominas, membre fundador de l'Institut i especialista en ciències socials; Miquel Àngel Fargas, metge; Eugeni d'Ors, assagista i filòsof; August Pi i Sunyer, fisiòleg i catedràtic de la Facultat de Medicina; Esteve Terrades i Illa, enginyer, físic i matemàtic i catedràtic de la Facultat de Ciències, i Ramon Turró i Darder, director del Laboratori Microbiològic Municipal de Barcelona. Destaquen publicacions com ara la revista *Arxius de l'Institut de Ciències*, els sis volums que constitueixen la *Flora de Catalunya* (1913-1934) o la col·lecció de *Cursos de Física i Matemàtiques* (1916-1934).

La Dictadura de Primo de Rivera, iniciada amb el cop d'estat del setembre de 1923, acaba amb l'experiment de la Mancomunitat. Els dirigents catalanistes són cessats. El Reial Decret de 18 de setembre de 1923 «dictando medidas y sanciones contra el separatismo» relega el català de la vida pública i el seu ús cau dins del sac de «las actuaciones separatistas». A principis del 1925, es decreta la dissolució de la Mancomunitat i de bona part de les entitats creades per a executar els objectius de la política cultural. Els que es mantenen queden buits de contingut o s'assimilen als principis del nou govern (Balcells, Pujol & Sabater 1996: 218-245). L'Institut d'Estudis Catalans va quedar sense recursos i, en conseqüència, amb greus dificultats per a mantenir les seues activitats. En aquest ambient hostil, l'any 1926 apareixerà la revista *Ciència* un projecte ambiciós, íntegrament en català on el binomi llengua i ciència continua sent un dels mitjans per a resistir i continuar treballant per Catalunya.

CIÈNCIA. REVISTA CATALANA DE CIÈNCIA I TECNOLOGIA: UN MODEL DE PERIODISME CIENTÍFIC CATALÀ

La revista *Ciència* és una publicació mensual en català, editada a Barcelona des de l'any 1926 fins al 1933, amb el subtítol *Revista catalana de ciència i tecnologia*. En

un primer moment es presenta com a òrgan de la Societat de Química de Catalunya i, després, de la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques i de l'Associació de Directors d'Indústries Elèctriques i Mecàniques del IEAM.

Des del punt de vista històric, *Ciència* comença a editar-se en plena dictadura de Primo de Rivera, en un moment en què la llengua i la cultura catalanes han estat excloses de l'àmbit d'ús públic (Reial Decret de 18 de setembre de 1923). Hereva ideològica de la política cultural promulgada des de la Mancomunitat de Catalunya, es proposa des del primer número omplir l'espai que la supressió de l'Institut d'Estudis Catalans, pedra angular en el procés de normalització cultural i lingüística, havia exercit des de la seua creació l'any 1907 (1926: 1):

> En el conjunt de la tasca, gran en extensió i en intensitat de l'Institut d'Estudis Catalans, les matèries científiques hi eren amplament, intel·ligentment tractades. Però avui l'Institut màxima autoritat intel·lectual per tots reconeguda, viu en obligat silenci. I és precisament la mancança forçosa d'aquesta veu enyorada, un dels majors motius que ens estimula per a la publicació de CIÈNCIA, que en voldria ésser la continuadora, modesta en la realització, però fidel en l'esperit.

A partir de 1930 i durant la República, *Ciència* va passar de ser la substituta de l'Institut a formar-ne part en esdevenir òrgan de la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques que depenia de la Secció de Ciències.

La redacció i l'administració de la revista, segons ens informen els crèdits del primer volum, se situaven en la Llibreria Catalònia, plaça de Catalunya, 17 de Barcelona. A partir de 1927, es traslladarà al carrer València, 222 i l'adreça de la Llibreria Catalònia figura com a dipòsit de la publicació.

Tot i nàixer amb voluntat mensual, observem des del principi dificultats a l'hora de mantenir la periodicitat. Els responsables compensen aquesta situació amb l'edició d'exemplars dobles, triples o fins i tot quàdruples. El finançament s'aconseguia per tres vies: el mecenatge (que s'insinua, però no es concreta en cap persona o entitat), la subscripció i la venda directa al públic. També té ingressos per publicitat que, com podem deduir d'alguns dels comentaris que fan els responsables de publicació. La subscripció era de 15 pessetes l'any i els números solts costaven 1,50 PTA. La quantitat total de la subscripció es va mantenir durant tot el temps que va durar la publicació, però el preu dels números solts va augmentar progressivament, primerament a 2 pessetes (des del gener de 1927 fins al juny de 1928) i després a 4 pessetes (des del juliol de 1928 fins a l'any 1932).

Els problemes de finançament i les dificultats per a ajustar costos queden reflectits, des de bon començament, en diferents moments de la vida de la revista. Per exemple, en començar l'any 1927, segon en l'existència de la publicació, el número inicial correspondrà al primer trimestre amb la confiança «que els nostres subscriptors ho acceptaran, més si tenen en compte que la diferència en el nombre de fascicles els serà compensada portant els restants exemplars a un total de 72 planes com a mínim» (1927: 5). L'any 1931, els problemes pressupostaris s'aguditzen i l'equip de direcció de la revista, després d'analitzar-ne les causes, informa els subscriptors dels ajustos que han decidit escometre (1931: 3-4):

> L'estudi d'aquest pressupost acusa un fort desnivell. Tres causes podem assenyalar com a originàries d'aquest fet. Una, que la subscripció no ha assolit el nivell que fóra d'esperar, amb tot i que, com hem dit, en aquests darrers temps progressa d'una manera ostensible. Segonament, el fet —ja esperat— que l'anunciant només molt paulatinament atorgaria la seva confiança a Ciència, per creure, equivocadament, en la baixa eficàcia de la publicitat en una revista científica catalana. I, finalment, la manca de relació que existeix —filla pot ser, d'un optimisme exagerat en planejar la nostra revista— entre el cost de la subscripció i el seu cost real. En efecte, tant pel nombre de pàgines com per la presentació, el preu de Ciència és més baix que el de la majoria de revistes similars, moltes de les quals compten amb un mercat més extens que el nostre.
>
> Les dues causes primeres van desapareixent, com hem dit. En quant a la tercera, optem per acostar més la revista al nivell del seu preu de subscripció, per tal de no modificar aquest darrer. Per això hem cregut oportú reduir el nombre de pàgines. En el successiu Ciència es publicarà amb 52 pàgines mensuals, o sigui 624 anuals. A més el paper ha estat canviat per una altra qualitat més econòmica, però que permeti, així mateix, la bona presentació de la revista.

En total es publicaren 53 números, que conformen set volums irregulars quant al nombre de pàgines i que en total conformen un corpus de 3.800 pàgines. La numeració de les pàgines, correlativa en cada volum, juntament amb les referències internes que a través de l'aparat crític connecten uns volums amb altres denoten que la publicació aspirava a esdevenir una mena d'enciclopèdia científica miscel·lània dotada d'una gran coherència interna.

Quant a la direcció i el consell editorial, no apareixen especificats en els crèdits fins al volum cinquè en què Ramon Peypoch i Pich (Barcelona 1898-1984) consta com a director i Leandre Cervera (Barcelona 1891 - Barcelona 1964), Josep Grau i Cases, Enric Rebés i Castellà, Santiago Rubió i Tudurí (Maó, Menorca 1892 - Barcelona 1980) i Josep de C. Serra i Ràfols (Maó, Menorca 1902 - Barcelona 1971) com a membres del consell de redacció. En foren redactors, entre altres i solament cite una mínima part,

Pere Bosch i Gimpera (Barcelona 1891 - Mèxic 1974), Rafael Campalans (Barcelona 1887 - Torredembarra 1933), Pius Font i Quer (Lleida 1888 - Barcelona 1964), Carles Pi i Sunyer (Barcelona 1888 - Caracas 1971) o Pau Vila (Sabadell 1881 - Barcelona 1980). Consell editorial i redactors tenen en comú haver exercit un mestratge individual o una activitat pública significativa durant l'etapa de la Mancomunitat.[3]

Quant als continguts, *Ciència* destaca per l'amplitud temàtica del seu enfocament editorial (articles sobre tectònica, sobre la il·luminació moderna de les ciutats, sobre la prevenció i el tractament del càncer, sobre l'organització del treball), per la nòmina de col·laboradors (biòlegs, metges, historiadors, químics, físics, pedagogs, economistes, geògrafs) i perquè pretén elaborar una línia editorial que acoste l'actualitat científica a un públic ampli i divers en el qual tant els especialistes com els profans troben resposta als seus interessos. Aquests factors fan que *Ciència* siga una revista de periodisme científic moderna i no una simple recopilació de treballs d'investigació en el sentit tradicional. L'aposta és clarament una línia editorial multidisciplinària que combine equilibradament aspectes de la ciència estricta amb altres de caràcter aplicat derivats de la tècnica. Així ho expressen els fundadors de la revista en el primer número de la publicació:

> Les matèries que tractarà CIÈNCIA seran les de caràcter científic en tota l'amplitud de la diversitat [...] Hi seran igualment acollides les especulacions teòriques i les aplicacions de caire tecnològic. No intentem fer una revista exclusivament de ciència pura, que no tindria encara prou ambient de públic; més tampoc volem prescindir d'aquesta branca, sense la qual la manifestació de les nostres activitats científiques presentaria l'aspecte d'una barreja de pràctiques empíriques. Però menys encara poden ésser excloses les matèries de caire tècnic. Els coneixements d'aplicació tenen per a la nostra terra una importància màxima i gosaríem dir decisiva

3. Per exemple i sense ànim exhaustivitat: Leandre Cervera (Barcelona 1891 - Barcelona 1964) fou director del laboratori de patologia dels Serveis Tècnics d'Agricultura de Catalunya fins que el van destituir l'any 1924; Pere Bosch i Gimpera (Barcelona 1891 - Mèxic 1974), va ser professor dels Estudis Universitaris Catalans des del 1915 i un dels impulsors del moviment de reforma universitària (Congrés Universitari Català, 1919) que propugnava nous mètodes i l'ús del català com a llengua vehicular de l'ensenyament superior. Rafael Campalans (Barcelona 1887 - Torredembarra 1933) va ser l'encarregat de l'organització dels serveis d'obres públiques de la Mancomunitat, director de l'Escola del Treball (1917) i secretari general d'ensenyament tècnic i professional de la Mancomunitat (1922); Carles Pi i Sunyer (Barcelona 1888 - Caracas 1971) va dirigir l'Escola Municipal d'Arts i Oficis de Sants i l'Escola Superior d'Agricultura de la Mancomunitat; Pau Vila (Sabadell 1881 - Barcelona 1980) va ser secretari de l'Escola de Treball. Des de 1920 ensenyava geografia als Estudis Normals de la Mancomunitat.

Pel que fa a l'estructura, pateix canvis al llarg dels anys de publicació. Inicialment, els números que obrin cada volum comencen amb el que la redacció denomina «Pòrtic» i que funciona com una mena d'editorial on els responsables de la publicació exposen objectius, comenten el funcionament de la revista, o avancen continguts. Els pòrtics ens proporcionen molta informació sobre les bases ideològiques de la publicació. A continuació, trobem una sèrie de cinc o sis articles que, majoritàriament, signen especialistes catalans de renom i reconegut prestigi. En tercer lloc, tenim la secció «Extractes i Traduccions» on apareixen textos publicats anteriorment en revistes estrangeres com *The American Journal of Science*, *La technique moderne* o *Engineering*. Tanquen la revista dues seccions: la denominada «Bibliografia» que inclou ressenyes sobre novetats editorials i la titulada «Notícies i Comentaris» que podríem qualificar com a resum de novetats aparegudes en altres publicacions.

Aquesta estructura variarà al llarg del temps com a conseqüència directa de l'interés de l'equip de redactors per arribar a la major quantitat de lectors possibles. Els canvis comencen a produir-se durant la publicació del volum 4 (1929). La secció de traduccions és substituïda per una altra que sota l'epígraf de «Reculls periòdics» vol sistematitzar aportacions d'un mateix tema que apareixien disperses i sense sistematitzar i són justificats en el número que obri el volum cinquè (1930: 3-4)

> La conveniència d'assolir per a *CIÈNCIA* la màxima difusió dins del nostre poble, ens ha portat a introduir-hi algunes modificacions. Durant el curs darrere ja iniciàrem la publicació, substituint la secció de Traduccions i Extractes, d'uns Reculls periòdics amb la finalitat d'aplegar en un sol número aquelles notes d'especialitats determinades que es publicaven disperses i sense un ordre sistemàtic. De moment, aquests reculls es referiran a Tècnica, Física, Química, Biologia i Enginyeria sanitària, Organització científica del treball i Geografia i se'n publicaran almenys un cada semestre. Aquests Reculls vindran a ésser, dintre d'un caient pràctic, un resum de les realitzacions més recents i notables de cada disciplina. L'aplec de les rúbriques d'un mateix tema serà, amb el temps, un valuós índex de les matèries que hi seran tractades. La Secció Notícies i comentaris és substituïda per dues: una sota la rúbrica Varietats, on aplegarem notes, petites comunicacions, reportatges, etc., i l'altra, Crònica. Tenim en projecte, així mateix, l'organització d'una secció de Llibres i Revistes que sigui un índex bibliogràfic de les edicions científiques i tècniques que es facin a Catalunya.

A més dels números que responen a l'estructura estàndard de la revista, es van publicar cinc monogràfics, el número 5 (juny de 1926) que és un homenatge a la figura de doctor Ramon Turró (1854-1926), l'11 (desembre, 1926) que aborda la indústria del cautxú, el 36 (març de 1930), dedicat a l'Exposició Internacional de Barcelona de l'any 1929 i el número 41 (juny, 1941) que se centra en els adobs.

Els continguts són importants en la revista, però també la forma. En termes generals és una revista sòbria, amb unes portades molt simples quant al disseny. Les pàgines internes, però, fan servir tots els elements gràfics consubstancials a la comunicació científica. Dibuixos, fotografies, gràfics, mapes, esquemes, taules de continguts o làmines desplegables són alguns dels elements visuals que ofereix *Ciència*. Cal també comentar, en aquest sentit, que el monogràfic dedicat a l'Exposició Internacional de Barcelona és un bon exemple.

CIÈNCIA I EL CATALÀ CIENTÍFIC

Com ja hem ressenyat, llengua i ciència són un binomi recurrent en l'argumentari a partir del qual s'articula la política cultural del catalanisme. Una part significativa de la comunitat científica catalana va assumir aquesta idea i va col·laborar activament en els processos de fixació, normativització i normalització lingüística, especialment en aquells que es relacionaven directament amb la configuració del lèxic científic.

Destaquem com a accions concretes la gran acollida que tingué la «Lletra de Convit» de Mossèn Alcover entre els homes de ciència i la col·laboració que prestaren en l'elaboració del *Diccionari català-valencià-balear* (March 2000); la participació d'Antoni Bartumeus en el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906) on presentà, en nom de l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques, la ponència «Necessitat de reconstruir el llenguatge mèdich-biològich català» o els discursos inaugurals dels congressos de metges i biòlegs de llengua catalana.[4] De l'anàlisi d'aquests últims, podem extraure molta informació sobre quines eren les actituds lingüístiques d'una part important del món científic català de principis de segle i el seu compromís amb l'ideari polític i cultural del catalanisme. Com a mostra, un fragment del I Congrés:

> Al renaixement literari, artístic i històric de la llengua catalana, fill de l'impuls que'ls homes de la nostra terra han donat a les llurs especialitats, tenia que venir forçosament el renaixement científic en totes les branques i els qui a la ciencia dediquém gran part de les nostres energíes, havíem de trobar a mancar aqueixa eina de travall que's la llengua propia. [...]
>
> D'aquest Congrés ha de néixer l'Associació general de Metges de Llengua Catalana que seguirà organitzant periòdicament reunións semblants; jo vos demano a tots que la protecció i

4. Per a aquesta comunicació ens interessen sobretot els nou primers celebrats en els períodes compresos entre 1913 i 1923 i 1930-1936 (durant la Dictadura de Primo de Rivera els congressos no es van poder organitzar).

> escalf que haveu donat a n'aquest Congrés ho feu també als que vindrán; la Ciencia vos restará agraida; la Llengua Catalana florirá joiosa; Catalunya i ses germanes glorificarán a tan bons patricis; Espanya si no vol esser madastra cantará un *Te Deum*.[5]

Des del punt de vista lingüístic estricte, *Ciència* exemplifica un model de llengua perfectament inserit en la codificació que Pompeu Fabra havia definit des de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, amb les *Normes Ortogràfiques*, la *Gramàtica* i el *Diccionari Ortogràfic*. De fet en diferents moments de la vida de la revista, els redactors declaren els deutes lingüístics amb el mestre. Per exemple, en l'apartat «Notícies i Comentaris» del núm. 27 (gener de 1928) inclouen un epígraf titulat «Pompeu Fabra» on sintetitzen amb les paraules següents la figura i la tasca del lingüista (1929: 445):

> Un dels pocs homenatges que poden fer-se avui a Catalunya —més diríem gairebé l'únic que pot ésser fet sense reserves mentals— és el del mestre Fabra. A ell deu el nostre idioma la possibilitat de la seva normal adaptació com a òrgan d'expressió de les més diverses disciplines.

En la mateixa ressenya, palesen que encara queden moltes coses a fer: en «el terreny científic queden molts punts per resoldre en ço que fa referència a la fixació del lèxic» (1929: 445) i aposten per l'elaboració d'un «diccionari tècnic» que convisca amb l'ortogràfic que ja existeix i el diccionari general que no acaba de veure la llum (es publicarà l'any 1932).

La preocupació per la fixació del lèxic està present al llarg de tota la publicació bé en articles específics, bé en les traduccions. De fet, aquestes últimes esdevenen una eina auxiliar imprescindible per a justificar solucions terminològiques en sentit ampli: incorporar préstecs, recuperar paraules pròpies o descartar-les, crear neologismes aplicant recursos formals o semàntics, etc. Aquesta tasca queda reflectida en la revista en l'aparat crític de moltes de les traduccions.

Pel que fa als articles específics, destaquen, per exemple, els signats per Joan Estalella[6] amb el títol «Del vulgarisme al tecnicisme» (1926: 10-13 i 1926: 456-457)

5. Parlament inaugural del I Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana (1913), pronunciat per Miquel A. Fargas. Reproduït en *Tretzé Congrés de Metges i Biòlegs de Llengua Catalana. Llibre d'actes*, Barcelona, 1988.

6. Josep Estalella i Graells (Vilafranca del Penedès 1879 - Barcelona 1938) Físic i químic. Es doctorà a la Universitat de Barcelona, on fou professor (1899-1905). El 1905 guanyà la càtedra de física i química de l'institut d'ensenyament mitjà de Girona; el 1919 li fou confiada la direcció dels

on l'autor fa una sèrie de propostes terminològiques que intenten donar prioritat a les formes genuïnes i es lamenta quan aquestes esdevenen inviables. Vegem-ne un exemple (1926: 13)

> AIGUA MOLLA
>
> Ací sí que no arribem a temps. L'aigua que a tot arreu del món anomenen *dura*, els catalans l'anomenem *molla*, en el sentit de *fluixa*. La denominació dura ha donat origen a les derivades: *duresa*, *graus de duresa*, *desenduriment*; i nosaltres les venim usant , i renunciem a la denominació que enclou la nostra opinió tradicional. Malgrat tot, aquesta fora preferible.
>
> Parlem-ne: a quina aigua anomenem *molla* o *fluixa*? A la que per estar carregada de substàncies minerals (principalment carbonat i sulfat de calç) no cou bé, no renta bé, no té l'energia de les aigües *fortes*. De què ha vingut que aquestes aigües, evidentment *fluixes*, se les qualifiques de *dures*? Caldria esbrinar la història d'aquesta denominació i potser trobaríem alguna traducció feta sense heure esment d'aquells matisos de significació de què hem parlat en l'anterior paràgraf.

Pel que fa a les reflexions lingüístiques incloses en les traduccions, un bon exemple són les reflexions incloses en les notes a peu de pàgina de l'article «Natura, causa i reducció del "fading" (1928: 173-176) traduït de la revista *Modern Wireless*.

El traductor justifica el manteniment de l'anglicisme *fading* «El mot anglès *fading* pot traduir-se al català per *afebliment*; no creiem, però, desencertat nomenar l'efecte estudiat pel mateix nom anglès».[7] En referir-se a la solució *làmpada* reflexiona en els termes següents:

> En la impossibilitat de fixar aquest mot prenent model del Diccionari ortogràfic i de la premsa catalana, ens atenim als quaderns d'Extensió d'Ensenyament Tècnic, i diem: làmpada.

ensenyaments de física i química de l'Instituto-Escuela de Madrid. Fou catedràtic de l'institut de Tarragona (1921-1932). El 1932 fou nomenat director de l'Institut-Escola de Barcelona, creat per la Generalitat, i presidí (1932-1933) la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques.

7. El terme, adscrit a l'àrea específica de la radiocomunicació defineix la «pèrdua de força d'un senyal de ràdio a causa d'una pertorbació atmosfèrica sobtada». Si s'haguera mantingut *afebliment* calia especificar o crear un terme sintagmàtic per a denominar el fenomen, sembla que el mecanisme de condensació ha determinat el manteniment de l'anglicisme que perdura amb l'única diferència d'haver estat adaptat al sistema ortogràfic: *fàding*.

> Admetem com a definitiva aquesta paraula, tenint també en compte la grafia d'altres llengües europees.[8]

Una anàlisi detallada de les traduccions que apareixen a *Ciència* ens permetria resseguir diacrònicament algunes de les solucions lèxiques i la seua incorporació als diccionaris d'especialitat actuals.

Però no solament trobem aspectes de praxi lingüística i terminològica estricta en aquesta publicació. *Ciència* funciona també com a caixa de ressonància de la filosofia sobre la qual Fabra havia edificat la seua aposta normativitzadora i normalitzadora. El català entés com a llengua referencial, llengua nacional, llengua de cultura i llengua europea estaran presents en l'ideari de la revista. En aquest sentit, sovint es fa referència a la «transcendència col·lectiva» (1926: 1) que vol assolir la publicació i en nombroses ocasions a la dimensió nacional que s'amaga darrere el conreu de la ciència en català. A més, a més, la preocupació perquè Catalunya estiga present en el mapa d'Europa també és constant. Pel que fa a aquesta última consideració, la cita següent és ben il·lustrativa:

> Avui són molts els estrangers que segueixen el nostre moviment cultural i són ja bastants els que poden fer-ho a través dels documents originals, gràcies a la coneixença, elemental si es vol, del nostre idioma. Algunes vegades hem estat sorpresos de saber que publicacions nostres són sol·licitades en biblioteques estrangeres —fa alguns mesos ens fou demanada en català correctíssim, per un estudiant alemany, la tramesa de diversos números de Ciència— i que professors i especialistes de les més diverses nacionalitats no requereixen la traducció de textos publicats en català perquè els és possible de llegir-los de l'original.

CIÈNCIA: A LA RECERCA D'UN PÚBLIC

Un dels objectius que des del primer número es marca la nostra publicació és la consolidació d'un públic per a la revista. Consolidar un espai editorial dedicat a la ciència i arribar al màxim nombre de lectors possibles és el repte que es plantegen i sobre el que reflexionen al llarg de la vida de la publicació. Per als responsables de la publicació aquests objectius són imprescindibles per al futur de Catalunya. En els termes següents, ho expliquen en el «Pòrtic» del primer número (1926: 1)

8. Actualment la paraula consta als diccionaris generals ('element o dispositiu productor de llum'.

> En el moment de veure la llum, *CIÈNCIA* vol explicar als qui la llegeixen, els motius i l'objecte de la seua publicació. En poc temps, la bibliografia en llengua catalana s'ha arrelat i s'ha extès d'una manera esperançadora; però és fàcil constatar com en el conjunt de llibres, revistes i periòdics darrerament apareguts, els de caràcter científic hi són en proporció mínima, quan no en mancança absoluta» CIÈNCIA voldria ésser l'estímul i oferir el mitjà per corregir aquest retard i donar a la bibliografia científica en llengua nostra, el lloc i la importància que li pertoquen» […] És molt probable que l'esdevenidor de Catalunya depengui de com sàpiga adaptar-se a les modalitats i transformacions de la vida moderna. Contribuir a què els nostres homes tècnics més qualificats exposin llurs idees i treballs és, doncs, una obra que supera l'interés particular i assoleix trascendència col·lectiva.

La recerca de la «transcendència col·lectiva» buscarà número a número la complicitat del públic, en el núm. 37 de la revista, ja en el quart any de publicació, el consell editorial reflexiona sobre la trajectòria de *Ciència* i la seua acceptació per part del públic (1930: 4):

> En quant al públic, constatem en l'actualitat un augment del seu interés per la nostra obra. Avui ha perdut del tot consistència la dita que una revista científica en català no tindria mercat suficient per la seu sosteniment; amb tot i ésser cert que, ara com ara, CIÈNCIA no es basta per ella sola, registrem una corba ascendent que ens porta, amb ritme regular, a aquest desideratum. Cal que tots els nostres amics vulguin contribuir a accel·lerar-la. A Catalunya hi ha una xifra important d'elements de professió científica i tècnica, més que suficient per assegurar l'èxit d'una empresa com la nostra. Crear un òrgan que sigui reflexe del moviment de la ciència arreu del món i, a l'ensems, inventari de les aportacions que dintre d'aquest clos es produeixen en el nostre país, és una tasca que es separa ja d'una actuació personal i assoleix vera transcedència col·lectiva.

Aquesta rellevància que assoleix l'audiència per als responsables de *Ciència* ben bé es podria abordar des dels estudis històrics que analitzen la ciència des de contextos locals determinats, perifèrics en relació als grans centres de producció. Aquests estudis remarquen com sovint la divulgació científica s'associa amb una ideologia política concreta i amb programes ambiciosos de modernització. Ateses les característiques que hem desglossat fins ara *Ciència* respondria a aquests pressupòsits. Veiem com queda reflectida aquesta idea en el «Pòrtic» amb què s'inaugura el segon any de vida de la revista (1927: 3):

> Aquest fet –tot i reconèixer que és una injustícia que ha d'ésser aspiració col·lectiva evitar-ens omple de satisfacció, per tal com diu –contra els que pretenen que l'home de ciència viu a

> Catalunya al marge dels anhels que són l'essència de la nostra ànima col·lectiva-, que els nostres tècnics i els nostres investigadors senten també al costat de tota altra la necessitat patriòtica.

Quant als receptors, al públic, de la revista, es pregunten:

> Falta de públic? No ho creiem. El públic que pot interessar-se per aquest ordre de publicacions existeix a Catalunya. Més aviat una falta d'ambient o, pitjor encara, un cert despectivisme que fa que alguns dels que podrien escriure i molts dels que podrien llegir creguin que a Catalunya no són possibles publicacions d'aquesta índole.
>
> Cal que tots plegats hi pensem. Com dèiem un dia des d'aquestes mateixes planes la tradició científica no és pas quelcom inherent a cap poble. No cal ésser gran territorialment ni tenir una àrea lingüística considerable per posseir-la. Catalunya ha tingut entre els seus fills homes eminents com els han tingut Bèlgica, Holanda, Dinamarca, Suècia...

A més, a més, una anàlisi detallada dels articles que hi conté ens permetria determinar el grau divulgatiu concret de la revista, més enllà de les intencions dels editors, ja que com apunten autors com Benesaude i Rasmusen (1997: 15) la divulgació científica en països perifèrics dilueix més fàcilment la frontera que suposadament existeix entre els continguts destinats a experts i els continguts destinats a profans. Aquesta frontera en *Ciència* és molt difusa ja que conviuen articles de gran especialització com ara el que hem citat per a il·lustrar el paper que juguen les traduccions en la dimensió lingüística de la revista amb altres de caràcter plenament divulgatiu com els que apareixen ressenyats en la secció de «Notícies i Comentaris».

CONCLUSIONS

Aquest repàs descriptiu per les principals senyes d'identitat de la revista *Ciència* ens porten a establir, de manera provisional, les conclusions següents.

En primer lloc, ens trobem davant d'una de les publicacions periòdiques produïdes durant el primer terç del segle xx més emblemàtiques i significatives. Destaca tant per la seua aposta multidisciplinària com pel tractament lingüístic dels textos. En aquest sentit, *Ciència* és un corpus que paga la pena estudiar en profunditat per a analitzar aspectes com ara la fixació del lèxic cientificotècnic, la configuració dels models textuals de transmissió de la ciència o la influència de les traduccions en aquests aspectes.

En segon lloc, aquesta revista és un bon referent per a l'estudi de les interconnexions entre ciència, llengua i el catalanisme polític que arranca de finals del s. xix i es materialitza a principis del xx especialment durant l'etapa de la Mancomunitat. Atés el seu moment de publicació, especialment el període comprés entre 1926 i 1930, *Ciència* és el nexe i el recordatori constant al programa cultural dut a terme per la Mancomunitat i suspés per decret durant la Dictadura de Primo de Rivera. En aquest període podem dir que és una veritable eina de resistència.

En tercer lloc i des del punt de vista de la història de la ciència, ens permet resseguir quins eren els temes que preocupaven la comunitat científica de l'època, els desfasaments respecte a altres països i quin paper jugava la transmissió i la divulgació de la ciència en l'imaginari col·lectiu català d'aleshores. En aquest sentit, *Ciència. Revista catalana de Ciència i Tecnologia* és imprescindible per a abordar estudis que posen en contacte les relacions entre ciència i públic.

Comptat i debatut, aquesta aproximació global a la revista Ciència deixa oberta la necessitat d'estudis exhaustius sobre cadascun dels aspectes ressenyats anteriorment.

Patrícia Alberola Romà
Universitat d'Alacant

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Almirall, V. (1979) *Lo catalanisme*, Barcelona, Edicions 62 / La Caixa («Millors Obres de la Literatura Catalana»). [1886 1a ed.]

Balcells, A. & E. Pujol (2002) *Història de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1942)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Balcells, A., E. Pujol & J. Sabater (1996), *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, Barcelona, Proa.

Bensaude-Vincent, B & A. Rasmusen, ed. (1997), *La sciencie populaire dans la presse et l'édition. xixè et xxè siècles*, París, CNRS.

D'Ors, E. (1982), *Glosari*, Barcelona, Edicions 62 / La Caixa («Millors Obres de la Literatura Catalana»).

Deó, F.J. (1993) «La premsa científica i tècnica en català (1878-1936)», *L'Avenç*, 75, pp. 20-24.

Guillamet, J. (1989) «*Ciència* i el periodisme científic», *Annals del Periodisme Català* 15, pp. 41-47.

Morrell, J. (1995) «Wissenschat in Worstedpolis: Public Science in Bradfort, 1800-1850)», *BJHS,* 18, pp. 1-23.

Prat de la Riba, E. (1978), *La nacionalitat catalana*, Barcelona, Edicions 62 / La Caixa («Millors Obres de la Literatura Catalana»). [1906, 1a ed.]

Ramis, J., ed. (1996) *Els congressos de metges i biòlegs de llengua catalana: gairebé un segle*, Barcelona, Fundació Uriach.

Roca Rosell, A. & V. Salavert Fabiani (2003) «Nacionalisme i ciència als Països Catalans durant la Restauració», *Afers,* 46, pp. 549-563.

Spurgeon, D, dir. (1986), «La vulgarisation scientifique: son histoire, ses succès, ses échecs» *Impact. Science et Société*, 36 (4).

MARINELA GARCIA SEMPERE
ALEXANDER WILKINSON

LA PRODUCCIÓ IMPRESA EN CATALÀ DELS SS. XV I XVI: OBSERVACIONS SOBRE LA HISTÒRIA DE LA IMPREMTA A TRAVÉS DE L'ESTUDI DELS CATÀLEGS

1. INTRODUCCIÓ*

En una obra publicada amb motiu de la commemoració del quart centenari de la conquesta de València, Marc Antoni Ortí (1640: f2v) manifestava el seu pesar

> perquè si en algun temps (y no tan antich que yo no l'haja alcançat) solia fer-se tan gran estimació de la llengua Valenciana, que quant en les juntes de la ciutat, estaments, y altres comunitats, algú dels Valencians que·s trobaven en elles se posava a parlar en Castellà, tots los demés se enfurien contra ell, dient-li que parlàs en sa llengua; és ara tan al revés, que casi en totes les juntes se parla en Castellà.

(*) Alexander Wilkinson és director del Centre for the History of the Media en University College Dublin. Marinela Garcia Sempere és professora de Literatura Catalana en la Universitat d'Alacant i durant el curs 2009-2010 ha estat professora visitant en University College Dublin gràcies a la concessió d'un període sabàtic i a la concessió d'una ajuda de la Generalitat Valenciana per a l'estada (ref. BEST/2010/054). Aquest treball s'ha desenvolupat en el marc del projecte d'investigació «Edición crítica digital de textos hagiográficos de la literatura catalana de los siglos XV y XVI» (FFI2009-11594) finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

L'estatus del català com a llengua parlada durant els segles xvi i xvii estava sotmés a un qüestionament real, encara que restringit; aquest qüestionament es va originar entre l'elit política però el seu impacte es va fer sentir en tots els àmbits socials. I mentre que el castellà era vist, sense cap dubte, cada vegada més com la llengua de la gent influent, educada i cultivada, el català era la llengua parlada per la gran majoria de la població. Per contrast, el canvi del català al castellà en l'esfera literària es produïa molt ràpidament; de fet, més de cent vint anys abans que Antoni Ortí proferís el seu lament, el castellà ja havia reemplaçat el català com a llengua dominant de la cultura literària.

Amb situacions que les fan similars a un nombre reduït d'altres àrees d'Europa, Catalunya i València es revelen com a exemples interessants de llocs on —durant alguns segles— la llengua del carrer i la llengua del discurs en romanç publicat eren bastant diferents. Mentre que alguns factors polítics poden ajudar a explicar aquest desacoblament lingüístic, els especialistes han remarcat la importància de l'aparició del llibre imprès en els segles xv i xvi, i de la conseqüent «invasión del castellano» (Berger 1987: 198). Però Catalunya i València podien participar en les oportunitats comercials que proporcionava el vast món del llibre peninsular només a expenses de la seua pròpia llengua, i el segle xvi n'és testimoni.

2. LA PRODUCCIÓ IMPRESA EN CATALÀ ENTRE ELS SEGLES XV I XVI; ESTAT DE LA QÜESTIÓ

En el segle xvi la producció impresa en català experimenta una evolució significativa, amb un augment sorprenent de les publicacions en castellà en les premses de la Corona d'Aragó. Aquest últim aspecte ha estat esmentat pels especialistes, els quals han tingut a la seua disposició nombrosos documents amb nòmines d'escriptors i d'obres. És ben sabut que València i Barcelona eren centres de primer ordre des dels primers temps de la impremta, comparables amb altres ciutats peninsulars com ara Sevilla o Alcalá de Henares. L'aproximació, tant a la producció impresa d'aquesta època com a la nòmina d'autors que presenta, compta amb l'ajuda de nombrosos diccionaris biogràfics ja des del segle xviii, com els de Ximeno, Rodríguez, Pastor Fuster, Ferrer i Bigné, Torres Amat, Martí Grajales i Massó Torrents, com també amb l'ajuda de catàlegs com els de Serrano Morales, Ribelles Comín, Aguiló, Palau i, més recentment, Concheff (1987) i BITECA (*Bibliografia de Textos Catalans Antics*,

<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/proleg.html>.[1] No cal oblidar els catàlegs particulars de biblioteques ni els catàlegs electrònics que recentment les biblioteques han anat posant a l'abast dels lectors.

D'altra banda, els estudis sobre documents d'arxiu de Madurell (1955) i Rubió i Balaguer (1993) per a Barcelona, i de Sanchis Sivera (1930) per a València, han proporcionat material suficient per a poder entendre com funcionava l'activitat editorial en aquests dos centres de producció; com eren els tallers, quins materials s'hi usaven, quins barris ocupaven, quines relacions tenien els llibreters i els impressors entre ells o amb el poder municipal i eclesiàstic, etc. S'han publicat, així mateix, alguns inventaris de les llibreries dels segles xv, xvi i xvii (Bohigas 1962; Sanchis Sivera 1930; Rubió i Balaguer 1993).

Les dades que aporta tot aquest material han permés que s'hagen pogut dur a terme estudis sobre la impremta. Així, Pere Bohigas (1962), en la seua aportació a la història del llibre espanyol, fa moltes observacions sobre la circulació del llibre i sobre l'evolució de l'activitat editorial, amb referències molt precises al que s'esdevé a la Corona d'Aragó.

Per la seua banda, Joan Fuster (1992), en *L'aventura del llibre català*, publicat per primera vegada el 1972, assenyala la gran competència del català amb el llatí i el castellà des dels primers temps de la impremta; explica que les elits es castellanitzaven, però que també influïa en la producció d'obres en castellà a València i a Barcelona el comerç amb Castella, i l'esperança d'aconseguir vendes a Flandes, Itàlia, França o Anglaterra, on aquesta llengua era parlada o llegida per tropes, per les colònies, pels exiliats, etc. «Una investigació acurada puntualitzaria la potència de cada factor. De tota manera, els nostres 'editors', els de València, els de Barcelona, i els altres, es decantaren pel castellà» (p. 17).

Fuster elabora la idea de la importància que va tenir la impremta en la castellanització de la literatura catalana durant l'edat moderna,[2] un tema que ha continuat present en molts estudis posteriors. Així mateix, indica la necessitat d'estudiar altres factors com ara la producció de llibres destinats a la Corona d'Aragó en altres llocs,

1. Per qüestions d'espai no ha estat possible donar totes les referències bibliogràfiques d'aquests repertoris, d'altra banda ben coneguts, i quasi tots arreplegats a Concheff (1985).

2. Fuster, com altres autors, parla de *Decadència*, que es el terme que s'ha usat fins fa pocs anys per fer referència a aquest període. Edat moderna és la denominació usada actualment pels especialistes, sense cap dubte, més neutra.

com Venècia o Lió, i afegeix: «Històricament i sociològicament, convindria d'establir estadístiques, de furgar en arxius, d'escorcollar biblioteques, a fi d'avaluar les circumstàncies d'una 'crisi' —o d'un desconcert— que encara patim en unes últimes conseqüències. Hauríem de veure on, com i per què l'edició en català perd terreny, o perd més terreny» (p. 18). I també diu (p. 22):

> El cas català de la 'Decadència' és el d'una profunda dimissió lingüística d'abast col·lectiu, que afecta els 'autors' tant com els 'lectors' [...] La provincianització del clima literari és paral·lela. Hi predominaren les reminiscències medievals: tòpics de religiositat insulsa o sàtires d'anar per casa. Més tard, en el xvii s'hi instal·larà el mimetisme de les modes del Barroc carpetovetònic.

Aquestes i altres observacions de Fuster han donat pas a un seguit de treballs que quasi sempre han tingut present el fet que la impremta va propiciar la substitució del català pel castellà i, en conseqüència, l'empobriment literari en català, tot això accentuat per la manca de grans figures i per altres factors, que van provocar la crisi de la literatura catalana.

Philippe Berger va publicar el 1987 un extens treball amb documentació sobre el llibre i la lectura en la València del Renaixement on anunciava, ja des de les pàgines preliminars, que hi ha dos fenòmens importants en el pas de l'edat mitjana al Renaixement: la introducció de la impremta i la substitució del català pel castellà com a principal llengua literària (en el mateix sentit es poden veure, per exemple, els treballs de Cahner de 1980 i Horner de 1988). Incideix en aspectes que Fuster havia indicat, com la diferència entre llibre de gran format, més car, que s'imprimia de tant en tant, mentre que per a poder sobreviure, els impressors produïen contínuament plecs solts, butlles, llibres de dimensions més reduïdes.

En la seua anàlisi Berger indica que entre 1510 i 1544 el castellà supera clarament el llatí i el català, i representa més del 50% dels títols publicats a partir de 1521. Açò es pot interpretar com una reestructuració dels circuits comercials, però també podria ser conseqüència d'una demanda del públic. Si afegim que, a més, a les llibreries valencianes hi havien aparegut llibres impresos a Castella, tot plegat pot indicar la possible pèrdua de públic lector en català. Pel que fa als temes, la literatura profana hi és pràcticament absent abans de 1506, i ocupa un lloc important a partir de 1510. I diu: «El vigoroso desarrollo de la literatura profana y la invasión del castellano se encuentran, pues, estrechamente ligados a la historia de la imprenta local» (p. 198); «Pero como el hecho más determinante desde un punto de vista literario sigue siendo

indiscutiblemente la postración del valenciano, barrido por el castellano...» (p. 307); «El papel de la imprenta en el retroceso del valenciano parece difícilmente refutable» (p. 332). Així, encara que el 1561 Onofre Almudèver reclama un lloc per a la llengua en la introducció a la seua edició de l'*Espill*, no té seguidors, i ell mateix capitula i escriu un llibre en castellà (pp. 332-333).

A partir de l'estudi de nombrosos inventaris es dedueix que els nobles no augmenten les seues biblioteques, però sí que ho fan el clergat i moltes classes liberals, com els notaris, i la burgesia que comença a tenir un cert poder adquisitiu. Aquesta variació del públic lector, també assenyalada per Fuster, pot haver generat canvis en els gustos literaris. Es tracta sobretot de llibres per a professionals, per a l'estament religiós i, en alguns casos, d'obres literàries. La literatura, en efecte, no està molt present en la impremta ja que representa un percentatge petit del que s'imprimia.

Posteriorment, Ferrando i Escartí (1992) han analitzat la relació entre la fixació de la llengua, la literatura i la impremta. Com a conseqüència de les correccions i dels preparatius previs a l'edició es fixen unes pautes ortogràfiques i uns criteris morfològics i de modernització del lèxic; s'incorporen paraules i variants de la parla local, s'adopten neologismes i cultismes, etc. Tot i això, reconeixen a partir de 1500 l'absència d'obres originals en català d'una certa importància.

En un altre article Ferrando (1999) fa veure que durant el segle xvi els primers editors van tenir uns referents lingüístics cultes que van assegurar un model escrit relativament unitari. Professors universitaris, juristes, notaris, eclesiàstics i funcionaris de la Cancelleria Reial impulsaven un determinat tipus d'obres; clàssics grecs i llatins, gramàtiques, vocabularis, etc., obres que influeixen en les noves pautes gràfiques, gramaticals i lèxiques. Ara bé, si és cert que en els primers temps de la impremta, sense un grup d'escriptors cultes, van ser els notaris, els professors universitaris, etc., els qui van modernitzar la llengua, no es va assolir l'esperit unitari que hagués estat necessari. Després del declivi literari del 1500, la continuïtat de l'activitat editorial en català (abecedaris, catecismes, llibres de pietat, rituals, edicions dels clàssics, goigs, versos satírics, cançons populars, etc.) va garantir, almenys, una certa consciència i unitat lingüística i uns models cultes de llengua sense els quals no es podria explicar la Renaixença.

Sembla evident que en l'àmbit literari es produeix una davallada clara durant el segle xvi,[3] que hi ha uns nous models literaris procedents d'Itàlia i de Castella. D'altra banda, en alguns terrenys la literatura catalana de l'edat moderna encara està explorant-se i ens calen més dades. En el cas de la poesia culta, Valsalobre (2005) ha constatat que a final del segle, a València i a Barcelona, s'escriu en castellà, que els poetes catalans més interessants, Serafí i Pujol, són bilingües i les seues propostes literàries no tenen continuïtat. Sense escriptors i sense mecenatge, el públic va desapareixent i caldrà esperar al xvii per a l'inici d'una recuperació. Seran nombrosos els casos de «transfugues idiomàtics» autors que, com diu Eulàlia Miralles (2006) es van trobar amb la necessitat de canviar la llengua materna (el català) o la de cultura (el llatí) per una altra (el castellà) d'acord amb unes necessitats polítiques i de mercat.

Encara que va haver-hi una certa continuïtat en la producció escrita en català, de manera que va poder donar lloc a la Renaixença (Ferrando 1999; Valsalobre 2005), és innegable l'evidència del descens en la producció literària i de la presència reduïda de la literatura en les premses del segle xvi. El tema és tractat novament per Manuel Peña (1996), qui analitza la impremta a Barcelona i que igualment dedica un apartat a la relació entre la llengua i la literatura. Seguint idees de Jordi Rubió afirma (p. 262) que

> No puede negarse la decadencia de la literatura en lengua catalana durante los reinados de Carlos V y Felipe II. Pero esta caída, no se constata en todas las manifestaciones de la vida del espíritu ni se podría explicar por una baja del tono en el terreno económico o en el general de la cultura. Las tierras catalanas de la corona mantienen sus instituciones particulares y forman parte de una gran monarquía.

Així doncs, seguint també Jordi Rubió, afirma que «no existió una decadencia cultural catalana, la producción editorial barcelonesa y la posesión de libros en bibliotecas privadas apoyan esta constatación» (p. 263). Recull paraules de Marfany: «en el segle xvi l'adopció del castellà com a llengua de cultura per a amplis sectors de la població no representava necessàriament una pèrdua de la consciència nacional que, d'altra banda, no tenia cap de les implicacions sociopolítiques que comporta actualment» (p. 258), i d'Elliot: «la lengua 'no era l'aspecte organitzatiu d'identitat col·lectiva que

3. Sobre la crisi de la literatura en l'edat moderna, vegeu el volum ii de la *Història de la Literatura Catalana* de Rubió (1985), o el resum de Ferrando (1983). Ara la bibliografia sobre el tema és ja molt extensa. Citarem com a mostra els treballs de Horner (1988), Rossich (1989, 1990), o Valsalobre (2005). En el mateix volum de Rubió es pot veure una aproximació a la literatura catalana del xvi.

després esdevingué'. Para el historiador inglés, los elementos centrales y organizativos eran el derecho, el 'costum' y el privilegio, reforzados por la conciencia de un pasado colectivo» (p. 257). Sobre aquestes premisses revisa totes les causes possibles del que ell anomena «colapso literario del catalán del siglo xvi» (p. 297):

> Ni la entronización de los Trastámara, ni la Inquisición, ni las reformas religiosas, ni la ausencia de la corte, ni la barrera ideológica entre lengua lemosina y lengua moderna, ni la desconfianza en la capacidad literaria, ni el factor mercado, etc., sirven por sí solas como causas explicativas. Es obvio. Entre otras razones, porque, como dijo Rubió, no existió 'decadencia' cultural, tan sólo, y no se puede subestimar, un colapso del catalán como lengua literaria [...] La diglosia en la lengua literaria, escrita y leída, afectó a lo que se denomina 'alta literatura'; los pliegos con romances, oraciones o coblas, los manuales de uso común y cotidiano, etc., fueron impresos y consumidos mayoritariamente en catalán.

Finalment, indica que la impremta, tal i com havien dit també Fuster i Berger, contribueix al col·lapse de la literatura en català perquè l'interès crematístic de llibreters i impressors era de vendre i de tenir lectors i el mercat castellà era més gran (p. 298):[4]

> En resumen, la cultura italiana, su lengua y su literatura, estuvo muy presente en el ambiente lector barcelonés en las primeras décadas del xvi, e influyó por su cantidad y calidad tanto como la castellana en la pérdida de confianza en el catalán como lengua literaria. El incremento de las lecturas en castellano vino precedido por un descenso de la producción literaria y editorial de 'grandes' obras en catalán. El nuevo cultivo del castellano en Barcelona, cuyo terreno ya había sido abonado por el italiano, venía propiciado por la política imperial y castellanocéntrica de la monarquía Hispana, que había propiciado la ausencia de la corte y la progresiva presencia de autoridades castellanas en la ciudad. En el último tercio del siglo xvi, el nuevo paisaje lingüístico contó con un fundamental soporte: el interés crematístico de impresores y libreros, que acabó por profundizar la brecha abierta en el colapso de la literatura en catalán.

Alguns estudis recents han analitzat la producció literària en entorns concrets, com ara el de Valsalobre (2003) sobre la producció al voltant de la cort dels comtes d'Oliva, que remarca la funció de mecenatge cultural que aquesta i d'altres corts cinccentistes lideraven i com la llengua pròpia és programàticament desterrada d'aquests cercles literaris cortesans i italianitzants. Valsalobre arriba a aquestes conclusions tot analitzant la divulgació que es fa des de la cort dels comtes d'Oliva de l'obra d'Ariosto en castellà; a més a més, la divulgació per part d'alguns poetes relacionats amb

4. En aquest sentit, i sobre la influència italiana, vegeu també Duran (1991).

aquesta cort de les traduccions d'Ariosto i de Boiardo van dirigides, igualment, a fer propaganda al llinatge dels Centelles.

Per la seua banda, Enric Querol ha estudiat les relacions personals entre molts personatges de Tortosa en l'edat moderna, concretament en els segles xvi i xvii, les institucions amb les quals estaven vinculats, les relacions que mantenien amb altres ciutats de la Corona d'Aragó, i conclou, entre d'altres aspectes, que el català hi és marginat de l'àmbit literari prestigiós, i quedava reduït a uns altres àmbits.

És ben cert que, en alguns sentits, la relació de la impremta amb la llengua catalana pot contenir elements positius, com ara el de la fixació de la llengua. Tanmateix, sembla ser que en l'àmbit literari, tot i el fecund ambient cultural de València i Barcelona, la impremta va contribuir a un progressiu abandó de la literatura en català la qual, a causa també d'alguns altres factors externs, presenta en el segle xvi una clara davallada. Amb la clara percepció que s'extrau dels estudis que hem revisat mirarem de puntualitzar alguns aspectes de la producció impresa d'aquesta època i, en especial, de la producció literària.

3. UN PANORAMA D'INVESTIGACIÓ QUE CANVIA

Si la invenció de tipus mòbils ha estat associada sovint amb el progrés i amb l'inici de la modernitat (Eisenstein 1979), aquest fet ha ocupat un lloc clarament més ambigu en les anàlisis d'historiadors i especialistes en literatura fascinats per la rica cultura de València i de Catalunya. Malgrat la importància fonamental concedida al llibre en la transformació tant del català literari com del català oral, hi ha hagut pocs intents d'explorar els contorns precisos i la natura d'aquest canvi explotant el recurs dels registres[5] bibliogràfics. Aquest article vol començar a omplir aquest buit duent a terme una visió global del desenvolupament de les publicacions en llengua catalana en termes tant quantitatius com qualitatius abans de 1601. Es procurarà també con-

5. No hi ha hagut cap visió de conjunt completa de les obres publicades en català durant el segle xvi des de l'aparició d'Aguiló (1923). La de Bosch Cantallops (1988) és una bibliografia útil sobre la producció de les premses de València, mentre que una aproximació més limitada també s'ha emprès sobre les publicacions a Barcelona (vegeu Millares Carlo 1981:9-120 i 1982:4951-6444). També hi ha hagut alguns estudis molt importants de la cultura impresa a la ciutat; destaca l'obra de Manuel Peña Díaz (1996), qui ha estudiat sistemàticament els inventaris *post mortem*, un recurs molt poc explotat.

textualitzar la producció catalana en l'àmbit peninsular i en relació amb altres àrees d'Europa, especialment Portugal i Escòcia.

Una aproximació d'aquestes característiques és possible gràcies a la publicació el 2010 de l'*Iberian Books (IB)* (Wilkinson 2010) un recurs que transformarà la nostra comprensió del món del llibre en la península Ibèrica. *Iberian Books* és el producte d'una investigació de tres anys duta a terme des del Centre for the History of the Media en l'University College Dublin. Ofereix un catàleg d'uns 19.800 ítems bibliogràfics, amb referència a més de 104.000 testimonis conservats en 1.320 biblioteques de tot el món. Representa el primer intent modern de produir una relació completa de tots els llibres publicats en castellà, català o portugués en la Península o en qualsevol altre lloc durant la primera gran època del llibre imprès, 1472-1600. Abans de comptar amb l'*IB*, els especialistes havien de treballar amb un panorama molt fragmentari de les publicacions peninsulars, explotant catàlegs separats de col·leccions particulars, de llocs de publicació o de cases d'impressió. A més dels problemes obvis per a l'obtenció de simples llistats de totes les obres d'un autor donat, l'absència d'un catàleg de títols breus també implica dificultats fonamentals per a visualitzar el panorama general de la publicació en la península Ibèrica. Fins a l'aparició d'*IB* era molt difícil fer una estimació fiable de la quantitat total de llibres produïda en aquest període, ni tampoc tenir una comprensió global de com evolucionava la complexa indústria de la impressió en els segles xv i xvi.

El valor potencial de l'*IB* es manifesta quan contrastem els registres que conté amb els d'uns altres recursos. Llista al voltant de 812 entrades en català, aproximadament el doble de les que contenia Aguiló;[6] al voltant d'un 30% més de registres (en totes les llengües) que el treball de Bosch Cantallops (1988)[7] i un 38% més dels que actualment

6. Aguiló (1923) registrava uns 440 ítems per al període que ens ocupa.

7. Bosch Cantallops llista 1166 ítems durant el segle xvi; l'*IB* n'enregistra 1607. Un aspecte essencial a considerar és el de la supervivència de les obres en català, encara que difícil si no impossible de quantificar. És probable que la proporció de textos en llatí i en castellà que hagen sobreviscut siga més alta que la de les obres en català. Per exemple, un 66% dels ítems en castellà publicats abans de 1601 tenen almenys una còpia que sobreviu fora d'Espanya. En les obres catalanes, aquesta xifra baixa a un 44%. És probable que els textos catalans no circulassen tan internacionalment com els textos en castellà, o que no hagen estat tan àmpliament buscats després per les col·leccions des del segle xvi. Per a un sentit de la importància dels índexs de supervivència i pèrdua, per bé que en un altre camp de la impressió, vegeu Wilkinson (2009: 188-205).

estan disponibles sobre les publicacions a Barcelona.[8] Explotant la informació que conté l'*IB* podem començar a determinar —amb més detall i amb més confiança del que ha estat possible fins ara— les tendències seguides en les publicacions en català durant aquests segles.

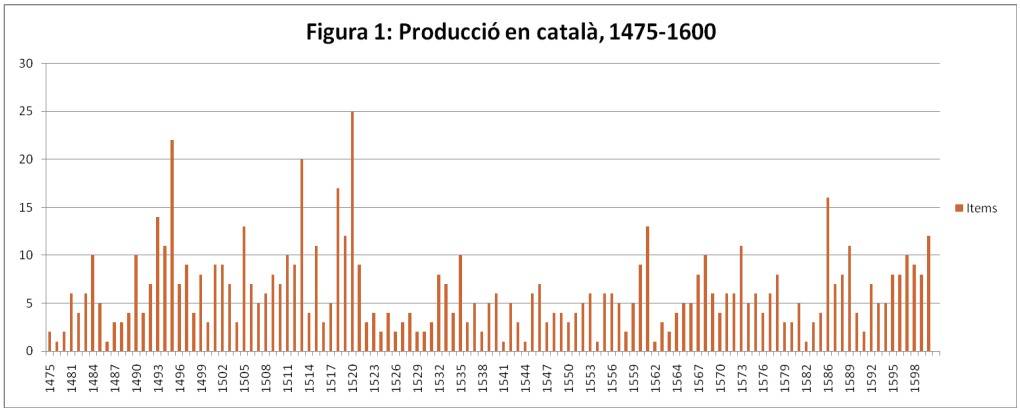

4. PATRONS DE PRODUCCIÓ

Si ens fixem en primer lloc en els patrons generals de producció, l'*IB* registra al voltant de 812 textos publicats en català abans de 1601. En diversos moments al llarg dels segles xv i xvi uns pocs llibres impresos emergien de centres d'impressió com Càller, Girona, Huete, Lleida, Logroño, Madrid, Montserrat, Nàpols, Palma de Mallorca, Perpinyà, Saragossa, Sevilla, Tarragona, Toledo, Torí, Tortosa, Valladolid, Valldemosa i Venècia. Ara bé, els productors més significatius de material en llengua catalana eren Barcelona i València. Juntes, aquestes dues ciutats publicaven entre el 82% i el 90% del total de la producció en català.[9]

8. Usant els inventaris de Millares Carlo, Javier Burgos va poder identificar 817 ítems produïts entre 1510 i 1600. García Cárcel (1989) analitza aquesta informació. L'*IB* recull 1131 ítems per als mateixos anys.

9. Hi ha 65 entrades sense lloc de publicació identificat que no s'han sotmès encara a anàlisi tipogràfica per determinar-ne l'origen. No hem analitzat ací la producció en altres zones de la corona d'Aragó diferents de València o Barcelona; el percentatge de producció en estos centres és molt reduït com diem més amunt.

El total de publicacions de la península Ibèrica augmenta un 36% en el període 1510-1520. Els nivells de producció romanen estables durant dues dècades, fins a la de 1540. Un segon augment d'un 37% es produirà entre les dècades de 1540 i 1550. Els nivells de producció es mantenen estables fins a la de 1570. Hi ha un augment d'un 20% entre les dècades de 1570 i 1580, amb un nou augment del 23% entre les de 1580 i 1590 (Wilkinson 2010). En canvi, quan considerem específicament les publicacions en català, emergeix un patró diferent. La figura 1 ofereix una visió de conjunt cronològica de la producció en català des de 1475 a 1600. D'aquest gràfic es dedueix fàcilment que hi ha dos períodes clars: 1475-1521 i 1522-1600. Pràcticament des del mateix moment de l'arribada de la impremta a la Península es publicaven textos en català. Però mentre que la producció augmentava en les dècades de 1480 i 1490, descendia al voltant d'un 27% durant la de 1500. En la dècada de 1510 es recuperava als nivells de 1490. I es veu amb claredat que el punt crític en la publicació en català es produeix el 1522, quan la producció experimenta una brusca disminució, i roman estable durant la resta del segle amb només alguns augments moderats, especialment en la dècada de 1590.

Aquest patró de producció no pot explicar-se per l'evolució demogràfica de la zona. La població catalanoparlant residia sobretot al Principat de Catalunya i al Regne de València, amb alguns nuclis més reduïts al voltant d'aquestes àrees, i a les Illes. El Regne de València experimenta la mateixa explosió demogràfica d'altres àrees d'Espanya, amb 273.000 habitants entre 1565-1572, que passen a 360.000 el 1591 (Nadal & Giralt 1953: 239-284). Si l'estimació és correcta, això representa un increment del 32% en quaranta anys, amb un augment global aproximat d'un 41% a Espanya durant aquest segle. El Principat sembla haver presenciat un augment de població més modest, al voltant d'un 22% o 23% (Nadal & Giralt 1953: 239-284). El 1553 tenia una població aproximada de 326.970 habitants, que passa a 400.000 al final del segle. El creixement demogràfic de Catalunya en el segle xvi té dos problemes. En primer lloc, especialment durant les tres darreres dècades, els immigrants procedents de França constituïen sorprenentment un quint de la població, la qual procedia en gran part de les capes socials més pobres. En segon lloc, a Barcelona, la ciutat més important de la zona, s'experimenta un creixement de la població que passa de 30.000 habitants a principis de segle a 46.000 el 1552. Ara bé, la població es redueix a 40.000 al final del segle (Philips 1987: 99-117) com a conseqüència de les pestes (Smith 1936)[10] i d'una

10. Hi va haver pestes en 1519-1520, 1530-1531, 1580 i 1589.

reconfiguració del panorama econòmic pel canvi de les rutes comercials des de la Mediterrània a l'Atlàntic. Així doncs, la publicació en català va evolucionar de manera diferent a com ho feia a la resta d'Espanya, però això no es pot atribuir a cap particularitat en l'evolució demogràfica de Catalunya o de València. L'evidència demogràfica mostra un mercat en expansió al Regne de València, tal com també passava a la resta d'Espanya. Tanmateix, a Catalunya la situació és diferent perquè, d'una banda, la població creix més modestament i, de l'altra, hi ha comunitats emigrants molt significatives, especialment cap al final de segle; sembla, doncs, que les oportunitats per als editors en aquesta zona eren més limitades que a València.

5. LA PRODUCCIÓ A BARCELONA I A VALÈNCIA: UN EXAMEN MÉS DETALLAT

Els factors de la disminució de l'ús del català com a llengua literària es poden entendre amb més precisió si fem una anàlisi de la producció a Barcelona i a València respectivament, que iniciarem amb alguns comentaris previs sobre l'estructura mateixa de la indústria de la impremta. Com s'esdevé a Alemanya i a Itàlia, però a diferència d'Anglaterra o de França, la publicació a Espanya depenia de molts centres individuals de producció. Mentre que Sevilla era el centre més significatiu d'impressió fins als primers anys de la dècada de 1550, Salamanca ho va ser fins a la dels 1580 i Madrid fins al final del segle; no hi havia, doncs, cap centre dominant. El catàleg d'entrades bibliogràfiques de l'*IB* mostra una certa estabilitat a Espanya pel que fa al tipus de llibres impresos durant el segle xvi; cal fer veure que algunes obres, com les literàries o les religioses, es produeixen, proporcionalment, en el mateix volum al començament i al final del segle. Cal remarcar que aquesta estabilitat en la producció nacional i en el consum es mantenia a pesar de les enormes transformacions que es produïen en els centres d'impressió individuals. Mentre que Madrid o Salamanca començaven a especialitzar-se en certes classes de literatura, uns altres centres modificaven la seua producció per a adaptar-se a la demanda. Així, doncs, l'estructura de la indústria d'impressió a la península Ibèrica, basada en diversos centres de producció, promovia una adaptabilitat extraordinària, en termes de prospecció del mercat, als patrons peninsulars del consum.

Tanmateix, per a l'edició en català hi havia només dos centres significatius de producció, València i Barcelona. Una menor quantitat de centres productors comportava una capacitat menor de resposta, és a dir, la fragilitat implícita en la dependència d'un nombre reduït de centres de producció era un factor que contribuïa a la disminució de l'edició en català. Un examen de la producció en català a Barcelona i a València pot revelar algunes dades noves i ens pot ajudar a entendre millor alguns dels factors implicats, però poden sorgir, així mateix, preguntes importants.

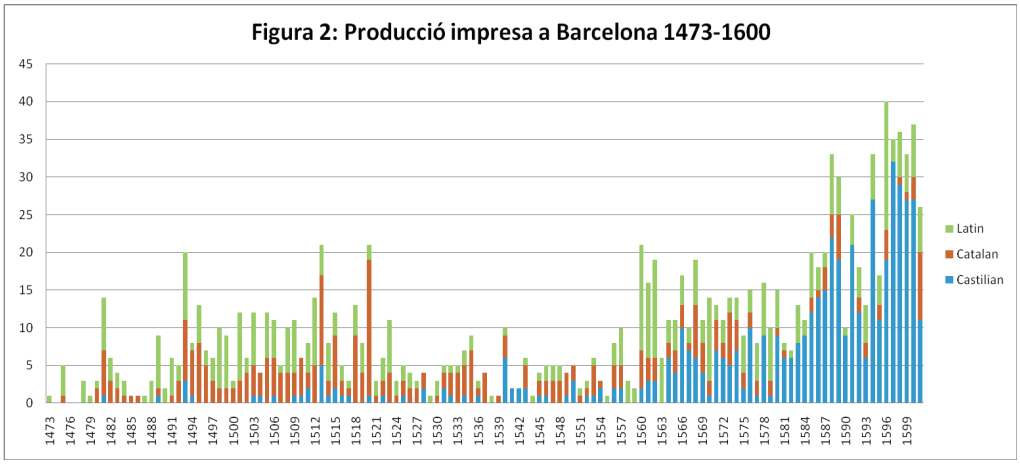

5.1 Barcelona

Mentre que en la figura 1 s'observa un descens global de les publicacions en català durant la primera dècada del XVI, Barcelona (figura 2) segueix un patró diferent: la producció, estable en les dècades de 1490 i 1500, augmenta en la de 1510 al voltant d'un 29%. A Barcelona l'esfondrament de la producció en català s'esdevé el 1521, un moment catastròfic en general per a la impremta en la ciutat. I, segons es desprén de la figura 2, aquest esfondrament va durar des de 1521 a 1560. Les raons d'aquest col·lapse, l'abast del qual no ha estat remarcat fins ara pels especialistes, són difícils d'esbrinar. A pesar de les epidèmies de pesta de 1520 i 1530, la població de la ciutat s'expandia ràpidament. L'alta producció en la dècada prèvia en podria ser una explicació possible, però sembla improbable. D'altra banda, el nombre de llibreters, que apareixen en els

registres notarials de la ciutat, no revela signes d'afebliment durant aquest període de crisi (Peña Díaz 1996: 113). A la ciutat hi havia només uns pocs impressors en actiu, però els qui hi treballaven durant la dècada de 1510 també ho feien durant la de 1520, especialment Carles Amorós i Joan Rosembach. Una explicació possible per a aquesta crisi podria estar relacionada amb les inversions de capital; molts editors en aquest període tenien carteres diverses d'interessos, i un mal negoci en una àrea podia tenir un impacte seriós en qualsevol altra.

És innegable i ben evident que l'esfondrament general en la indústria de la impremta entre 1521 i 1560 va afectar la producció en general, però no hi ha el menor indici que puga suggerir que la crisi de la dècada de 1520 a Barcelona estiga relacionada amb algun canvi específic en l'interés pels textos en català. De fet, la producció en català representava almenys un 43% del total de publicacions a Barcelona durant aquestes quatre dècades. Ara bé, quan retorna l'impuls a la ciutat durant la dècada de 1560, el castellà reemplaça el català com a llengua autòctona dominant en les edicions. Si això era degut a la revitalització i a la renovació de les universitats al voltant de 1559 (Fernández Luzón 2005) o a la percepció que el castellà oferia oportunitats de mercat més àmplies, és difícil de determinar. El que és evident és que, segons les dades que ens han arribat, la producció en català roman estable en termes numèrics fins a final de segle, però declina significativament en relació amb el total de la producció; només es publica en català un 12% de la producció entre 1560 i 1600, un percentatge desolador si el comparem amb la primera part del segle.[11]

11. Com ja hem dit en altre lloc, és possible que no ens hagen arribat notícies d'edicions perdudes, no podem saber quantes; hem de treballar, per tant, amb les dades que han arribat fins als nostres dies.

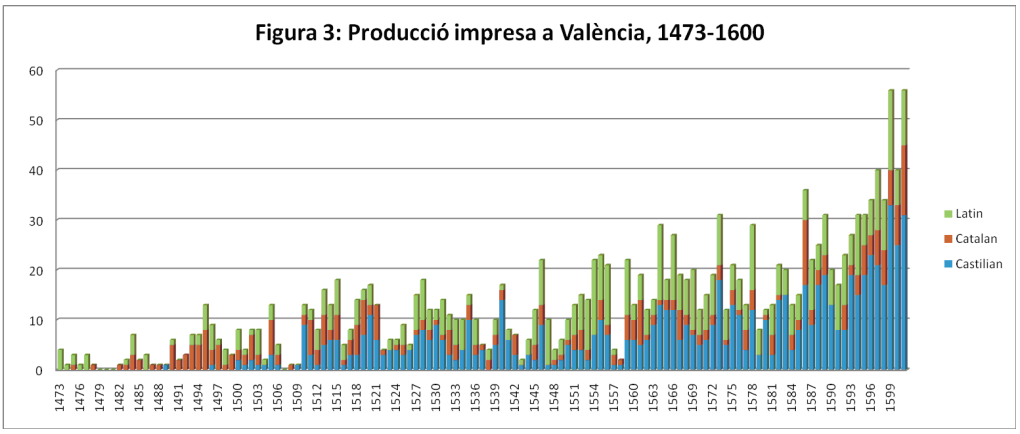

5.2 València

La situació a València era diferent a la de Barcelona. Molt prompte en la seua història, al voltant de 1500, València va comprendre el mercat local i nacional que tenien les obres en castellà. De fet, mentre que la publicació en llatí roman estable, la dècada de 1500 presenta una disminució en la producció catalana comparada amb la de 1490. Durant la de 1510, com que els nivells de producció augmenten, el nombre d'obres en català es recupera fins als nivells de la dècada de 1490, però la proporció global d'obres en català minva en relació amb la producció total. Aquesta dècada representa el moment en què ixen de les premses valencianes més obres en castellà que en català.

La dècada de 1510 representa un punt d'inflexió a València, però encara podríem haver esperat que la producció en català a la ciutat hagués augmentat en els primers anys de la de 1520, donada la crisi general de la impremta a Barcelona al voltant de 1521 i assumint, per tant, la producció que aquesta ciutat no cobria. Això no solament no ocorre sinó que les publicacions en català a València minven ràpidament des de 1522: així, mentre que els nivells de producció globals baixen un 15% i romanen estancats fins a la dècada de 1550, només es publiquen 18 llibres en català durant la de 1520, quan en la dècada prèvia n'eren 42, cosa que indica un descens d'un 58%. Durant el que queda

del segle encara es publica en català a la ciutat, però es tracta d'aproximadament el 15% de la producció total, en contrast amb el 48% constatat entre 1485 i 1510.

Els anys 1521 i 1522 es poden considerar com un moment de crisi generalitzada per a la publicació en català, però les raons de la crisi eren molt diferents a València i a Barcelona. En la dècada de 1520 a València s'accelera la tendència cap a la producció en castellà, que ja hi era ben present. Aquesta acceleració va ser conseqüència de l'impacte de la guerra de les Germanies (1519-1523). I també va ser de particular importància l'arribada, el 1523, de la virreina Germana de Foix (1488-1538), qui va transferir la seua cort a la ciutat de València, cosa que transformava la cultura de la ciutat i ajudava a crear la percepció d'una valoració més gran del castellà sobre el català. La noblesa, desitjosa de complaure i de distanciar-se de la rebel·lió, començava a parlar i a llegir en castellà (García Cárcel 1981: 103). Malgrat que l'erosió de la llengua catalana no devia formar part de cap política formalitzada de castellanització, és evident que les pressions comercials i culturals de base van reforçar accions més explícites en aquest sentit durant la dècada de 1520 (Casey 1979: 247).

6. HÀBITS DE LECTURA

Després d'establir el nivell de producció catalana durant els segles xv i xvi, dirigim ara la nostra atenció al tipus d'obres impreses. Hem classificat les entrades en català en l'*IB* segons uns paràmetres bastant generals per tal de poder identificar tendències en hàbits de lectura durant aquest període. Els resultats d'aquest procés es poden trobar en la taula 1. A la columna de textos religiosos hem considerat les butlles i les indulgències, missals, obres de doctrina cristiana, tractats de confessió, de contemplació, com també vides de sants, obres d'autors com ara Francesc Eiximenis o Ramon Llull, traduccions d'autors com Tomàs de Kempis, etc. En la columna de textos literaris hem considerat tots els que apareixen o són susceptibles d'aparéixer en les històries de la literatura, i en la dels jurídics s'inclouen pragmàtiques, furs i privilegis, sentències reials, llibres sobre consolat de mar, impostos, lleis i ordenances, etc. Els textos religiosos minven progressivament en relació amb la producció total; d'un 53% de la producció en català entre 1475 i 1500 passen a un 19% durant les dues darreres dècades del xvi. Els textos literaris, incloent-hi plecs solts, romanen bastant estables durant el segle fins al voltant de 1576, quan minven significativament. Sorprenentment,

no hi ha en el catàleg registres d'obres literàries publicades en català entre 1576 i 1586 —possiblement perquè, en aquest moment, hi havia hagut un gir cap a la producció de materials més peridors que, per la seua natura, són més propensos a la pèrdua i poden no haver sobreviscut. Durant les dues darreres dècades del xvi, la producció literària queia al voltant d'un 5% de la producció total. En contrast, la jurisprudència guanyava terreny significativament, i si entre 1475-1500 representava només un 15% de la producció, augmentà notablement durant el xvi i entre 1581-1600 representava un 63% de totes les obres en català.

Data	Textos religiosos. Nombre i % del total	Textos literaris	Jurisprudència	Nombre total de textos coneguts publicats en català
1475-1500	78 (53%)	19 (13%)	22 (15%)	146
1501-1520	97 (50%)	17 (9%)	50 (26%)	193
1521-1540	38 (44%)	12 (14%)	27 (31%)	87
1541-1560	18 (22%)	13 (16%)	38 (46%)	83
1561-1580	25 (21%)	21 (18%)	54 (46%)	117
1581-1600	25 (19%)	7 (5%)	82 (63%)	130

Taula 1: Hàbits de lectura en català, 1475-1600. Hi ha 56 textos sense data

7. UNA NOVA REFLEXIÓ SOBRE LA LITERATURA CATALANA ENTRE EL XV I EL XVI

Abans d'iniciar una nova reflexió sobre la literatura catalana en el temps de la impremta amb les dades que aporta l'*IB*, cal precisar alguns aspectes de la relació entre la impremta i la literatura. En primer lloc, el canvi de la difusió de la lletra escrita des del manuscrit a l'imprès no implica la desaparició de la llarga tradició de la cultura manuscrita; més aviat al contrari, el manuscrit continua tenint durant molt temps un prestigi que en molts casos no s'atorgava als textos impresos. Un altre aspecte a tenir en compte és que la impremta, com ja s'ha indicat, es mou seguint uns interessos comercials, de manera que l'anàlisi de la producció impresa s'ha de fer tenint en compte aquestes condicions contextuals, i no pot conduir a conclusions absolutes. En tercer lloc, cal recordar que els catàlegs registren entrades de textos que actualment no

es conserven en cap còpia coneguda, però, a més, devia haver-hi edicions que ni tan sols han arribat als catàlegs i que, per tant, ens són avui desconegudes. Dit tot açò, i tenint en compte que la literatura constitueix solament una part dels interessos de la indústria editorial, revisarem el llistat de textos literaris extrets de l'*IB*.

En l'*IB* hi ha un apartat en el qual es fa una classificació de les obres per temes. Aquesta classificació ens permet observar immediatament que les de tema religiós i jurídic, com s'ha indicat més amunt, són les més abundants. Tot i que, com també es pot deduir d'una primera anàlisi del catàleg, la producció en català no experimenta en absolut l'important augment que es dóna en la producció en castellà sobretot a partir de la segona meitat del xvi, i que roman estancada fins a final de segle en uns índexs de producció que no varien en excés,[12] també resulta evident des d'un primer moment la varietat d'interessos que cobreix la impremta en aquest període. Així, a més dels textos jurídics, trobem obres destinades a l'ensenyament universitari, com gramàtiques, aritmètiques, obres de filosofia etc., i també textos mèdics, d'astronomia, de cuina, de munteria, etc.

Si ens fixem en els literaris, en algunes ocasions resulta difícil la distinció entre L (literatura), R (religió) i N (Noves) perquè algunes entrades es poden classificar segons els tres components, com per exemple en les *noves*; i així per exemple les notícies sobre la batalla de Lepanto semblen ser clarament notícies, però la *Breu descripció dels mestres de València* de Guerau de Montmajor, a més de ser una notícia té un clar interès literari. D'altra banda, cal tenir en compte que en algunes obres hi ha també més d'una llengua, com ara el *Cancionero General*, o la primera edició de les poesies d'Ausiàs March.

Sobre les obres que actualment convenim a considerar com a literàries, podem indicar que: entre 1481 i 1500, època que podem qualificar encara de plenitud de la literatura catalana, apareixen diversos textos relacionats amb la matèria cavalleresca: així, les edicions del *Tirant lo Blanc* (1490, 1497), les de *Paris e Viana* (1495, 1497, 1499) la *Tragèdia de Lançalot* (1498, 1499), la traducció *Història de Alexandre* (1481),[13] i el tractat *Lo cavaller* (1493). Així mateix, arriba a la impremta la literatura que s'ha denominat satírica: *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan* (1497), la *Moral consideració contra les persuassions, vicis y forces de amor* (1496), i el *Llibre de Fra Bernat* (1482). Com

12. Les crisis cícliques han estat analitzades per Berger (1987) i ací per Wilkinson.
13. Traducció d'un text italià sobre la vida d'Alexandre el Gran.

també les traduccions a partir del castellà de la *Visió delectable* (1484) i de la novel·la sentimental *Cárcel de Amor* (1493). Aquesta última, traducció de Vallmanya, inclou ja il·lustracions i pot ser el primer llibre il·lustrat de la impremta catalana. Així, a més de la narrativa cavalleresca, gènere d'una gran acceptació, i dels textos de caràcter realista i satíric que durant el segle xvi han anat interessant el públic lector, podem observar un interès per les versions al català de textos castellans i italians, alguns dels quals representen gèneres que també tindran èxit en el segle següent. Altres traduccions d'aquests primers moments de la impremta són, el *Regiment de prínceps* (1480) d'Egidi Colonna, poesies d'Antoní de Florència i textos de Boeci i d'Ovidi.

Des de 1500 a 1550 es produeix una continuïtat relativa en aquestes tendències ja que podem observar que es reediten algunes obres i que els temes literaris són en alguns casos continuació dels anteriors. Així i tot, de tema cavalleresc només trobem una reedició del tractat *Lo cavaller* (1532). D'altra banda, s'edita l'*Espill* (1531), i es reediten *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan* (1532), i podem trobar nombroses cobles de to semblant, com per exemple les *Cobles d'engans de les dones contra los homes* (1513). En un altre sentit, cal remarcar que es produeixen obres que devien implicar una despesa important i que així i tot s'emprenen, com són *Els dotze treballs d'Hèrcules* (1514), d'Enric de Villena, i l'edició del *Blanquerna* (1521) de Ramon Llull. La lírica està representada amb tres edicions de les poesies d'Ausiàs March (1539, 1543, 1545), que perpetuen la fama de què ja gaudia el poeta en temps anteriors. No podem oblidar obres que van tenir un gran èxit com per exemple la *Disputa de l'ase* (1509) d'Anselm Turmeda, malgrat que actualment no en queden exemplars catalans, però que coneixem per una traducció al francés. No hem d'oblidar tampoc les nombroses cobles que parlen de noves o de lloances a sants, com per exemple el *Cançoneret del roser* (1549). I, a més, el *Testament* (1517) d'en Bernat Serradell, i l'aparició de composicions en català en el *Cancionero General* en l'edició de 1514 i en altres després.

A partir de 1550 la temàtica cavalleresca només està representada amb una traducció, el *Partinobles* (1588).[14] Ausiàs March encara s'edita (1555, 1560), com també les poesies de Pere Serafí (1565) i de Joan Pujol (1573). L'*Espill*, *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan* encara tenen una altra reedició (1561) i, a més, apareixen obres noves de caràcter satíric i burlesc, com per exemple *Les estillades y amoroses lletres trameses*

14. Traducció d'una obra francesa a partir d'una versió en castellà, que podia tenir alguna edició anterior, dels primers anys del segle xvi (Partinobles 2010)

per Barthomeu Sirlot a la sua senyora (1598). A més, s'editen obres d'altres autors del xvi com per exemple la *Disputa de viudes i donzelles* (1561), de Martí Pineda, Valentí i Siurana, els poemes catalans de Joan de Timoneda i moltes cobles de temes no solament religiosos, sinó populars, com les *Cobles dels folgasans e jugadors* (1568), o las *Cobles sobre del dansar y ballar* (1576), etc. Encara es poden trobar traduccions de textos clàssics com ara Ovidi, Isop, o Boeci, o francesos, com l'esmentada del *Partinobles*.

Si bé és cert que en el xvi no hi ha una presència abundant de grans autors com en el segle anterior, ni tampoc un augment significatiu de la qualitat o de la quantitat de la producció literària, sembla oportú remarcar que es pot parlar d'una certa continuïtat en la producció literària des del segle xv, en una evolució que, si per diverses raons no va poder ser tan espectacular com ho seria en castellà, així i tot manté unes constants en el volum de producció i en els gèneres publicats; i hem d'insistir que es mantenen unes certes constants, que ens permetran parlar d'una producció literària ininterrompuda, que continuarà fins a l'època de la Renaixença. Així, tant les obres de tipus cavalleresc, com les considerades de temàtica satírica i burlesca o la poesia lírica tenen una continuïtat al llarg de tot el segle xvi, s'editen obres que impliquen despeses importants i també es produeixen traduccions al català.

Si ens acostem a altres àmbits més o menys relacionats amb el literari, podem, així mateix, extraure'n algunes conclusions. Ens detindrem en primer lloc en els textos religiosos, molts dels quals tenen clarament valor literari. Jordi Rubió (1985: 8) dedica en la seua *Història de la Literatura Catalana* un capítol al desenvolupament de la literatura religiosa de cada un dels segles de la Decadència (edat moderna). Del xvi diu:

> La literatura religiosa perd no solament aquella valentia i aquella originalitat amb què es va afirmar amb Ramon Llull i Arnau de Vilanova, sinó també l'abundància enciclopèdica d'Eiximenis, l'ambició mística de Canals i la pompa retòrica que volgueren donar-li Corella i els seus contemporanis. En el segle xvi la literatura religiosa manca pròpiament del valor literari i les obres que la bibliografia registra en català no passen d'ésser llibres de devoció, o tractats didàctics destinats a la cura d'ànimes.

Segons el mateix Rubió, en el segle xvii es publiquen nombroses obres de caràcter religiós i ascètic, que no tenen interés literari, i durant el segle xviii «l'idioma català queda completament al marge de l'obsessió pels grans problemes de la consciència religiosa tan característics del pensament espanyol de l'època. Molt pensament de l'època s'expressa en castellà» (1985: 46) i les mostres d'aquest tipus de literatura seran cançonetes devotes, catecismes, traduccions, etc.

Si ens fixem ara en les publicacions de tema religiós dels segles xv i xvi, observem que des dels primers temps de la impremta fins el 1550 hi ha una sèrie d'obres que es repeteixen, moltes d'elles pròpies dels estudis de teologia i necessàries per a la predicació o l'ensenyament; parts o comentaris de llibres bíblics, obres per a confessar, per a ben morir, etc., i moltes butlles; així mateix, trobarem editades obres d'autors clàssics de l'espiritualitat catalana, com ara Francesc Eiximenis (1501, 1507), Ramon Llull (1521), o Isabel de Villena (*Vita Christi,* 1497, 1513, 1527); les traduccions de les vides de Jesucrist de Ludolf de Saxònia (1495) i de sant Bonaventura (1522), la de la *Imitació de Jesucrist* (1482), molts textos sobre la passió de Jesucrist i de Maria, com *Lo passi en cobles* (1494, 1518) de Fenollar i altres, les poesies de Beltran i Ferrandis (1515) o les de Miquel Ortigues (1511, 1528, 1540); diverses edicions del *Flos sanctorum* entre 1490 i 1447, i de vides de sants individuals. Convé esmentar, així mateix, obres d'autors del mateix segle xvi com ara l'*Espill de vida religiosa* (1515),[15] i les *Sentències catòliques del diví poeta Dant* (1545) de Ferrer de Blanes.

Després del 1550, de totes aquestes obres esmentades, continuen imprimint-se només alguns textos sobre la passió, com el *Passi en cobles* de 1564, edició avui perduda (Garcia Sempere 2002), o les *Llaors a la pietat i plagues de nostre senyor Jesucrist* (1587), una edició del *Flos sanctorum* (1575) i unes poques vides de sants, com la de santa Eulàlia (1593), com també algunes butlles i indulgències. Es percep una clara desaparició o una minva notable del tipus d'obres editades en la primera part del segle; així per exemple el *Flos sanctorum* s'edita cinc vegades abans de 1550 i només una després. No podem dir, per tant, que les obres religioses que segueixen la rica tradició catalana deixen de publicar-se, almenys durant la primera part del segle xvi. Es concentren en els primers temps de la impremta i sobretot fins a la dècada de 1520. És ben cert que hi ha una variació important en la segona meitat del segle i que els textos com els que acabem d'esmentar ja no es publiquen. I és que en la segona meitat del segle hi ha un canvi notable en l'edició d'obres religioses; d'una banda hi ha, proporcionalment, un descens en la producció; de l'altra, es publiquen obres d'autors diferents com ara Joan de Ribera, Pere Coma, Jaume Montanyés, Àngela Almenar, moltes d'elles relacionades amb la confessió, la missa, la instrucció, la doctrina cristiana, etc. De fet, entre les publicacions religioses que Jordi Rubió esmenta en els segles xvii i xviii, només n'hem

15. Sobre l'autoria d'aquesta obra, el títol i la possible variació entre el text manuscrit i l'imprés, vegeu Valsalobre (2001 i 2009).

trobat dues que poden tenir alguna relació amb les que apareixen en els primers anys de la impremta: la traducció del *Kempis* el 1621 de Pere Gil, i la reimpressió, amb molts canvis i amplificacions, de la *Vida de la verge Maria* de Miquel Peres, el 1732. La primera obra ja havia estat traduïda pel mateix Miquel Peres, i editada en el segle xv (1482), però ara se'n fa una nova traducció. La segona havia estat una obra amb un gran èxit des de la primera edició el 1494, i es va traduir al castellà, amb diferents edicions en aquesta llengua, al llarg del segle xvi.

D'altra banda, hem considerat com a pròpiament literàries les cobles religioses que corresponen a certàmens, de les quals trobem bastants manifestacions fins a 1532; després desapareixen fins que tornen a editar-se a final de segle. A València, des dels darrers anys del xiv eren molt freqüents els certàmens religiosos i en tenim constància documental fins 1532; després, desapareixen fins 1591. Des de llavors continuen celebrant-se durant el segle xvii, moment en què el gènere es torna a conrear en part perquè en castellà s'havia posat de moda, però els nous certàmens inclouen moltes composicions en altres llengües, con el castellà o el portugués. A Barcelona, tot i que tenim notícies de certàmens anteriors, en constatem només des de 1580 a 1697 (Rubió 1985; Ferrando 1983; Rossich 2003).

Així doncs, la tradició religiosa catalana segueix publicant-se durant la primera meitat del segle, especialment fins a la dècada de 1520. Però malgrat que en la segona meitat algunes obres segueixen aquesta tendència, com el *Flos sanctorum*, o el *Passi en cobles*, hi ha un canvi significatiu en relació amb els autors, amb el tipus de publicacions i amb la quantitat d'obres publicades, que minva significativament.

No ens detindrem ara en una anàlisi dels altres tipus de llibres que s'imprimeixen al llarg dels segles xv i xvi, i només indicarem alguns aspectes cridaners, com és el de la varietat de temes: els més nombrosos, com s'ha dit, són els de caràcter jurídic (llibres de lleis, capítols, ordenances, constitucions, *Consolat de mar*, furs, etc.), als quals cal afegir alguns que manifesten una preocupació per assumptes polítics, com la traducció del *Regiment de prínceps* d'Edigi Romà o el *Regiment de la cosa pública* d'Eiximenis. És sabut que la historiografia és un dels gèneres que té major continuïtat, i no solament es publiquen obres clàssiques, com les de Jaume I, o Ramon Muntaner, sinó textos nous, de Beuter, Carbonell, etc. No podem oblidar els tractats mèdics, necessaris en aquesta professió, sobre la pesta, de cirurgia, etc. Però, a més, es publiquen llibres de menescalia, de cuina (que trobem al llarg de tot el segle xvi), de jocs, d'astrologia, etc.

A més de cobrir els àmbits universitaris i religiosos, el ventall de publicacions és bastant ampli i cobreix una part raonable de les activitats socials i culturals del segle xvi que podien desenvolupar-se en català. Pel que fa a la literatura, que hem tractat amb un poc més de deteniment, hem pogut veure que hi ha una certa continuïtat en la creació i en l'evolució de les tendències literàries, si bé és cert que el volum de producció és escàs. En l'àmbit religiós, a pesar que sembla que havia de ser el suport de la cultura en català durant l'edat moderna, en el segle xvi s'observa un descens important de la producció, sobretot a partir de la dècada de 1530, i especialment en la segona meitat de segle.

8. UN PERÍODE DE DECADÈNCIA CULTURAL? LA PUBLICACIÓ EN CATALÀ EN UN CONTEXT COMPARATIU

Una de les interpretacions estàndards de la cultura catalana, forjada durant el segle xix, considera el segle xvi com un període de decadència cultural. Malgrat el qüestionament que s'ha fet d'aquesta perspectiva, especialment des de la dècada de 1960, és fàcil d'entendre per què ha perdurat tant, i per què continua constituint un tema de debat. Un catàleg de textos impresos pot oferir als especialistes una de les millors finestres per a observar una cultura, i aquest catàleg evidencia una disminució de la publicació en català. La quantitat de llibres publicats en català s'estanca des de la dècada de 1520. Per contrast, el nombre textos en llatí i en castellà publicats entre la primera dècada i el final del segle augmenta en un 750% a València i en un 575% a Barcelona. A més, la natura del que s'imprimia canvia significativament cap a la jurisprudència i s'allunya de les obres religioses i literàries.

Tanmateix, observar la producció impresa en català d'una manera aïllada només pot mostrar una part del quadre. Si comparem Catalunya i València amb unes altres àrees d'Europa, descobrim una imatge molt menys trista de salut cultural. En la taula 2 es comparen les dades per a Catalunya i València amb les d'unes altres àrees que, així mateix, disposaven de les seues pròpies llengües però que eren en contacte amb zones lingüístiques més grans, i on hi havia un grau similar d'intel·ligibilitat mútua entre les llengües en contacte. Així, podem comprovar que proporcionalment a la seua població, València i Catalunya publicaven al voltant del doble d'obres en la llengua

pròpia que Portugal. Escòcia queda pitjor en aquesta anàlisi amb uns escassos 83,75 ítems produïts en escocès o en gaèlic per cada 1.000.000 d'habitants.

Zona	Publicacions en la llengua principal de la zona	**Població estimada el 1600**	Nombre de llibres publicats per milió d'habitants
València	Català, 341	360.000	920,70
Catalunya	Català, 337	400.000	842,50
Portugal	Portugués, 896	2.000.000	448
Escòcia	Escocés i Gaèlic, 67	800.000	83,75

Taula 2: Publicacions en català, escocés i portugués abans de 1601

La taula 3 ofereix una altra comparació igualment interessant. Mentre que a Portugal i a Escòcia els llibres impresos en castellà i en anglés, respectivament, s'importaven majoritàriament, València i Barcelona adopten una llengua diferent a la pròpia com a llengua literària. En proporció amb la seua població, València produïa nivells més elevats d'obres en castellà o català que Anglaterra o França en les llengües pròpies. Catalunya no li anava darrere. Encara que el català era la llengua principal de cultura oral, la disposició per abraçar el castellà implicava que aquestes zones eren capaces de comprometre's amb una comunitat cultural molt més ampla i d'explotar oportunitats comercials més grans. Així, les cultures de València i Catalunya semblen haver estat emprenedores i segures d'elles mateixes.

Zona	Nombre d'ítems publicats en llengües pròpies en cada zona esmentada	Població estimada el 1600	Nombre de llibres publicats per milió d'habitants
València	1.109 (cast. i cat.)	360.000	3.080,50
Catalunya	841 (cast. i cat.)	400.000	2.102,50
Portugal	999	2.000.000	499,5
Escòcia	253	800.000	316,25
Anglaterra	12.867	4.400.000	2.924,30
França (i Ginebra)	48.890	20.000.000	2.444,50
Espanya	13.468	6.600.000	2.040,60

Taula 3: Producció total en llengües pròpies abans de 1601

9. CONCLUSIONS

Amb més detall del que s'havia pogut fer fins ara, *Iberian Books* ens ha permés examinar els contorns de la producció impresa en català en els segles xv i xvi. L'anàlisi ha manifestat que:

1. La producció augmenta durant les dècades de 1480, 1490 i 1510, però després roman en gran part estancada en termes numèrics tot al llarg del segle xvi. El nombre de llibres en català que es publiquen en la darrera dècada del segle és el mateix que en la primera. Donat l'augment de la població i les transformacions en els hàbits de publicació i de lectura, això indica en termes reals una disminució significativa en la producció.

2. La indústria de la publicació en català era increïblement fràgil. Depenia de només dos centres significatius de publicació: València i Barcelona. En termes de producció, el moment crític ve a ser en la dècada de 1510 a València i al voltant de 1521 a Barcelona. El fet que la sort de la impremta declinara a les dues ciutats al voltant del mateix període és una coincidència. A Barcelona hi havia un esfondrament general que afectava no només les publicacions en català sinó també en les altres llengües, i que va arribar fins a l'any 1560. A València, 1522 representava l'acceleració d'una transformació que ja era predominant com a mínim des de començaments del segle xvi, i que respon a l'objectiu d'aprofitar les oportunitats comercials i culturals de publicar en castellà.

3. Durant el segle xvi el nombre de llibres publicats en català roman estable. Però el tipus d'obres produïdes canviarà d'una manera sorprenent. Proporcionalment, hi ha una clara disminució en el nombre d'obres literàries i religioses, mentre que les obres de jurisprudència augmenten significativament.

4. Subjecta a interessos de mercat i a les modes del moment, la impremta no sembla deixar un espai molt gran a la literatura, que no hi té una presència important. Amb tot i amb això, per dèbil que semble, la creació literària no desapareix de la impremta durant el segle xvi i no serà relegada només a la literatura de goigs, d'adoctrinament, a les cobles i els plecs solts; es pot observar una continuïtat en les manifestacions de literatura de cavalleries, de textos satírics o de poesia lírica, i també hi apareixen obres d'una certa ambició, com ara les edicions de l'obra d'Enric de Villena, o les de les poesies d'Ausiàs March, Joan Pujol i Pere Serafí, fins i tot traduccions de textos clàssics llatins, castellans, italians o francesos.

5. En la producció religiosa, és colpidora la diferència entre els textos publicats en la primera o en la segona meitat del segle. En la primera part, especialment fins

1530, encara es publiquen obres dels grans autors de l'àmbit religiós com Francesc Eiximenis, Isabel de Villena o Ramon Llull, nombroses traduccions i bastants textos sobre la passió de Jesús, sobre vides de sants i molts certàmens religiosos. Després, el nombre decreix considerablement i es publiquen sobretot obres de caràcter adoctrinador, de manera que sembla que es produeix un canvi important en relació amb la tradició anterior i només ens indiquen una possible continuïtat una nova edició del *Flos sanctorum*, o del *Passi en cobles*.

6. Pel que fa a la resta de la producció, evidentment l'entorn universitari i les professions liberals imposen la presència de llibres per a l'ensenyament, gramàtiques, filosofia, dret, medicina, etc.[16] Finalment, hi ha també altres àmbits de la cultura que són coberts, encara que siga mínimament, per la impremta, com ara l'astronomia, els jocs, la cuina, la menescalia, etc.

7. Certament, la impremta no va impulsar la literatura catalana. València va veure des de molt prompte els avantatges de la publicació en castellà, i a Barcelona, la recuperació de la indústria editorial després de 1560 no sembla haver afectat les obres en català. Però hi ha una continuïtat en la producció ben clara, reduïda però continuada, variada en temes i consegüent amb l'evolució del temps.

8. És ben cert que els editors, els consumidors i els autors eviten el català com a llengua literària en favor del castellà. Tanmateix, la comparació amb unes altres zones europees és reveladora. València i Barcelona produeixen el doble d'obres en català per persona que Portugal en portugués, per exemple.

9. Quan es considera la producció en català i castellà conjuntament, es pot veure que València produïa més obres per persona que Anglaterra en anglés —potser la cultura impresa més brillant a Europa. Adoptant el castellà com a llengua literària, el llistat d'obres impreses revela que Catalunya i València participaven en un món cultural i comercial molt més ampli.

Marinela Garcia Sempere
Universitat d'Alacant
Alexander Wilkinson
University College Dublin

16. Molts dels noms dels autors, tot i que amb obra en castellà o en llatí, són de procedència valenciana o catalana: Pedro Juan Núñez, Juan Bautista Monllor (Oriola), Juan Martínez Alegría, Jaime Juan Falcó y Segura, Cosme Damià Savall (Oriola), etc.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguiló i Fuster, Marian (1923) *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid. [Edició facsímil en Curial, Barcelona-Sueca, 1977 («Documents de Cultura-facsímils»)]

Berger, Philippe (1987) *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento,* València, Edicions Alfons el Magnànim.

Bohigas, Pere (1962) *El libro español. Ensayo histórico*, Barcelona, Gustavo Gili.

Bosch Cantallops, Margarita (1988) *Contribución al estudio de la imprenta en Valencia en el siglo xvi,* Facultad de Filología, Universidad Complutense, Madrid, 2 vols.

Cahner, Max (1980) «Llengua i societat en el pas del segle xv al xvi. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països catalans», *Actes del Cinquè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 183-255.

Casey, James (1979) *The Kingdom of Valencia in the Seventeenth Century,* Cambridge, Cambridge University Press.

— (1999) *Early Modern Spain. A Social History,* Londres, Routledge.

Concheff, Beatrice J. (1985) *Bibliography of Old Catalan Texts,* Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies.

Duran, Eulàlia (1991) «Defensa de la pròpia tradició davant d'Itàlia al segle xvi», *Miscel·lània Joan Fuster*, València/Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. iii, pp. 256-265.

Eisenstein, Elizabeth (1979) *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe,* Cambridge, 2 vols.

Fernández Luzón, Antonio (2005) *La Universidad de Barcelona en el siglo xvi,* Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.

Ferrando, Antoni (1983) *Els certàmens poètics valencians del segle xiv al xix*, València, Alfons el Magnànim.

— (1999) «El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern», *Caplletra*, 27, pp. 109-136.

Ferrando, Antoni & Vicent-Josep Escartí (1992) «Impremta i vida literària a València en el pas del segle xv i xvi», *Gutenberg-Jahrbuch*, pp. 100-113.

Fuster, Joan (1992) *L'aventura del llibre català*, Barcelona, Empúries.

García Cárcel, Ricard (1981) *La revolta de les Germanies,* València, Institució Alfons el Magnànim.

Garcia Sempere, Marinela (2002) *Lo passi en cobles (1493): estudi i edició*, Alacant/ Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Sanchis Guarner»).

Horner, Louise Bailey (1988) *Times of change: bilingual poets in Catalunya and Valencia during the fifteenth century*, University of Kansas.

Madurell, José María (1955) *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona.

Martí Grajales, Francesc (1927) *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el reyno de Valencia*, Madrid.

Millares Carlo, Agustín (1981) «Introducción al estudio de la historia y bibliografía de la imprenta en Barcelona en el siglo xvi. Los impresores del período renacentista», *Boletín Millares Carlo*, ii, 3, Las Palmas, pp. 9-120.

— (1982) «La imprenta en Barcelona en el siglo xvi» dins AA.VV., *Historia de la imprenta hispana,* Madrid, pp. 491-644.

Miralles, Eulàlia (2006) «Canvi de llengua en el pas del segle xvi al xvii», *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Universitat de Girona, 8-14 de setembre de 2003),* Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 249-266.

Nadal, Jordi. & Emili Giralt (1953) «Ensayo metodológico para el estudio de la población Catalana de 1553 a 1717», *Estudios de Historia Moderna*, iii, pp. 239-284.

Ortí i Ballester, Marc Antoni (1640) *Siglo Quarto de la Conquista de Valencia,* València, Juan Bautista Marçal.

Partinobles (2010) *Historia del esforcado cavallero Partinobles, conde de Bles (1842)*, edició de José Torner, Kessinger Legacy Reprints.

Peña Díaz, Manuel (1996) *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas, (Barcelona, 1473-1600),* Lleida, Milenio.

Phillips, Carla Rahn (1987) «A model for the economy of early modern Spain», *The American Historical Review*, 92, n. 3, juny 1987.

Pla Alberola, Primitivo José (1999) «La población valenciana en la segunda mitad del siglo xvi», *Felipe II y el mediterráneo, volumen i: los recursos humanos y materiales,* Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, pp. 99-117.

Querol Coll, Enric (2006) *Estudis sobre cultura literària a Tortosa a l'Edat Moderna*, Textos i estudis de cultura catalana, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Rossich, Albert (1989) «Renaixement, Manierisme i Barroc en la literatura catalana», *Actes del Vuitè Col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, ii, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 149-179.

— (1990) «La literatura catalana entre el barroc i el romanticisme», *Caplletra*, 9, pp. 35-57.

— (2003) «Els certàmens literaris a Barcelona, segles xiv-xviii», *Barcelona Quaderns d'Història*, 9, pp. 83-108.

Rubió i Balaguer, Jordi (1985) *Història de la literatura catalana,* 3 vols., Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca 'Abat Oliba'», 40).

— (1993) *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó* (Obres de J. Rubió i Balaguer, xi) (ed. prol. Joana Escobedo), Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Sanchis Sivera, José (1930) *Biblilogía valenciana medieval*, València.

Smith, Robert S. (1936) «Barcelona 'Bills of Mortality' and Population, 1457-1590», *The Journal of Political Economy*.

Valsalobre, Pep (2001) «De l'*Spill de la vida religiosa* al *Desitjós.* Notes a una novel·la al·legòrica del segle xvi», *Caplletra*, 31, pp. 11-24.

— (2003) «Una cort "ferraresa" a València: els Centelles, Ariosto i un programa de substitució de la tradició literària autòctona», *Caplletra*, 34, pp. 171-194.

— (2005) «La poesia catalana del Cinccents: a la recerca d'una veu pròpia», *Revista de Catalunya*, 210, pp. 79-111.

— (2009) «El trencaclosques d'*El Desitjós* i una reivindicació de Bé em Vull», *Estudis de llengua i literatura catalanes/lix, Miscel·lània Joaquim Molas*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 55-76.

Wilkinson, Alexander S. (2009) «Lost books printed in French before 1601», *The Library* 10, 1, juny 2009, pp. 188-205.

— (2010) *Iberian Books (IB) - Libros ibéricos. Books Published in Spanish or Portuguese or on the Iberian Peninsula before 1601. Libros publicados en español o portugués o en la Península Ibérica antes de 1601*, Leiden, Brill.

— (2010) «The Printed Book in Spain and Portugal, 1500-1540», Graeme Kemp and Malcolm Walsby (eds.), *The Book in Transition*, Leiden, Brill.

VICENT SIMBOR ROIG

PERE CALDERS ENTRE LA IRONIA I LA SÀTIRA: *LA CIUTAT CANSADA*

I. UNA POÈTICA ANTIREALISTA*

L'any 2008 va eixir a la llum pública en edició pòstuma *La ciutat cansada*, novel·la de Pere Calders, a cura de Jordi Castellanos i pròleg de Joan Melcion (Calders 2008). Tot i ser una novel·la inacabada Calders ens la va deixar en un estat de redacció molt avançat, car, pel que sembla, només li mancava el desenvolupament de l'esquema conservat de l'epíleg. L'obra va començar a ser escrita l'any 1944 i aturada definitivament l'any 1952 (Melcion 2003: 44 i 2008: 15; Pons 1998: 203, 218), justament dos anys abans de l'inici de l'escriptura de *Ronda naval sota la boira*, conclosa l'any següent, el 1955, encara que editada el 1967.

La novel·la és d'una qualitat molt digna, que en res no desmereix l'obra ja coneguda de l'autor, i, sobretot per al meu interès ara i ací, és un precedent immediat i esplèndid de la seua obra més revolucionària i agosarada, la ja esmentada *Ronda naval sota la boira*. Melcion (2003: 56-57) ha assenyalat que aquesta manté una relació més directa amb *La glòria del doctor Larén* i és cert, però *La ciutat cansada* és també un precedent clau de la poètica antirealista que Calders durà al paroxisme a *Ronda*

(*) Vull fer constar que aquest treball s'ha beneficiat de l'ajuda del projecte d'investigació del Ministerio de Ciencia e Innovación FFI 2008-00230 titulat «La ironía en la literatura catalana de la posguerra a nuestros días: entre la Modernidad y la Posmodernidad».

L'investigador interessat pot consultar el banc de dades bibliogràfic sobre estudis d'ironia, paròdia i pastitx en la literatura catalana des de l'inici del segle XX fins a l'actualitat en línia a l'adreça: <http:www.uv.es/ironialitcat>

naval sota la boira. Fa ja uns anys (Simbor 1991) vaig tenir l'oportunitat de dedicar-li un article on assenyalava tots els elements innovadors de l'obra respecte, sobretot, a les convencions narratives heretades. Era el correlat magnífic en l'àmbit de la creació literària dels articles de batalla coetanis contra la norma dominant del realisme. No pot estranyar, doncs, tenint en compte l'apogeu llavors de la citada norma literària, que la novel·la hagués de passar un autèntic *via crucis* editorial per a poder eixir al carrer ni tampoc que fos rebuda amb un fred silenci en el món literari dels anys seixanta. Hagueren de passar uns quants anys, amb la corresponent esvaïda de la norma realista, perquè la novel·la rebés una nova i admirativa atenció. A partir d'aleshores, almenys entre els estudiosos i entesos en la creació caldersiana, *Ronda naval sota la boira* ha esdevingut una peça indefugible de la seua escriptura, una vertadera pedra de toc de la poètica de Pere Calders.

Com he apuntat, *La ciutat cansada*, sense arribar a l'ambició narrativa de *Ronda naval sota la boira* ni assolir el grau d'exquisit reeiximent de totes les peces del mecanisme novel·lístic, no sols de l'acte narratiu i del relat sinó també de la història, és un molt digne precedent de la via caldersiana superadora d'aquest programa de retorn a les arrels realistes. I és per això que la seua anàlisi em sembla d'una utilitat de primer ordre per a escatir la posició teòrica i la pràctica literària de Calders.

En aquesta nova aproximació a la seua novel·lística introduiré l'estudi d'un element que em sembla fonamental: la ironia. Una ironia que li permet mantenir un higiènic distanciament de la seua creació i alhora obligar-nos també, els lectors, a observar-lo. La ironia, sempre decisiva en la narrativa caldersiana, és ací exercitada amb un abast i unes dimensions que ens la fan especialment atractiva, i rendible, per a l'anàlisi i deducció de la seua poètica antirealista.

I encara conté un altre factor d'interès afegit: l'aparició de la sàtira, poc freqüent en la seua creació. Un Calders més amarg que d'habitud irromp a través d'un narrador capaç de crear uns personatges i unes accions d'una cruesa crítica que ultrapassa la visió irònica més usual. L'allunyament del model novel·lístic realista i la juxtaposició d'ironia i sàtira ajuden a conformar una obra d'un atractiu major del que, pel que sembla, considerava l'autor mateix, resolt a deixar-la inconclosa i inèdita.

Propose que encetem el nostre particular recorregut a través de la novel·la recordant aquesta relació conflictiva de Calders amb la norma literària realista. És ja ben coneguda pels estudiosos l'oposició de Calders al programa del realisme històric promogut pel duet Castellet-Molas, especialment la publicació dels sis articles apareguts

a la revista *Serra d'Or* de juliol a desembre de 1966 amb el títol genèric de «L'exploració d'illes conegudes». Calders hi manifesta la seua disconformitat personal amb l'opció realista, defensa la separació d'escriptor i ciutadà, deixant la responsabilitat política per a l'actuació ciutadana i no per a la creació literària i, finalment, reivindica la llibertat d'opcions poètiques segons la preferència personal de cadascú.

En canvi potser ja no ho és tant que els trets dialèctics de Calders no anaven només contra l'esmentat duet i el seu programa sinó que abans ja els havia emprat contra els defensors de la recuperació del realisme novel·lístic, com ara Lluís Ferran de Pol i Joan Sales, que retornen de l'exili amb aquest projecte sota el braç. Així, l'any 1958, des de *Fascicles Literaris* de Mèxic, Calders (1958a: 2 i 38, respectivament) deixava constància escrita de la seua discrepància amb la pretesa solució per a la recuperació del gènere que postulaven tots dos:

> Tan gran és el desencís i la diferència entre els càlculs comercials i els resultats, que alguna col·lecció de novel·la iniciada sota molt bons auguris, ha començat a trontollar enmig d'un total escepticisme. Es lluita actualment per a salvar-la, amb una nova solució financera i un nou criteri dirigent, maniàtic, pontifical: s'arriba a l'acord que el que vol el públic —el client, diríem— és el realisme, amb exclusió de tota altra tendència. És increïble que, a hores d'ara, es vulgui ressuscitar amb caràcter polèmic una tan vella qüestió. I, encara, reduint-la als seus termes més modestos, ja que es tracta del realisme com a aportació a l'estadística de la misèria i del plany, d'afegir més veus al cant general de la tristesa. No es té en compte (i gairebé es rebutja com a idea nociva) que en l'home són tan reals la il·lusió i la fantasia com el dolor i l'angoixa.
>
> ----------
>
> Ell.— Això és el que et volia dir. Per fi, ha sorgit el concepte: realisme. No pots negar que quan l'escriptor agafa la ploma per a constituir-se en testimoni del seu temps, representa una entitat summament vàlida.
>
> Jo.— No, no ho nego. I no obstant, la imatge que has evocat me'n suggereix sempre una altra. Com si la ploma es convertís en una lira, el literat en una mena de Neró i el «testimoni del seu temps» fós l'incendi de Roma. Hi ha moments en els quals, més que cantar o explicar, el que compta és agafar una galleda plena d'aigua i apagar el que es pugui.

En aquests articles de 1958, a molt poca distància de l'escriptura de les dues novel·les seues apuntades, descobrim ja el nucli dur de l'argumentació més coneguda posterior, que el lector interessat pot trobar, per exemple, al llibre de Carme Gregori (2006: 52-72). Però queda en peu una qüestió inquietant: què cal entendre per realisme? No tinc possibilitat material en aquest article d'entrar en profunditat en un problema de tal envergadura. Només puc remetre el lector interessat al meu llibre

sobre la problemàtica del realisme compromès de la postguerra (Simbor 2005) i assajar ací una concisa aproximació operativa per al nostre objectiu present.

Calders basa tota la seua argumentació dialèctica en dos pilars: en primer lloc, no té sentit una concepció del realisme referida a una realitat superficial —la copsada pels sentits— perquè el somni i la fantasia també formen part de la realitat; i, en segon lloc, la defensa de la llibertat de poètiques, de manera que cada escriptor siga lliure de triar el seu model, sense imposicions alienes. Per tant la seua concepció de la realitat i del realisme literari havien de ser necessàriament diferents de les reivindicades pels seus oponents partidaris de l'anomenat realisme. Breu: el concepte, diguem-ne obert de realisme que aporta Calders, per molt modern que fos, era ben divers i inacceptable als ulls dels advocats de la recuperació del realisme.

En novel·la, per a alguns d'ells, es tractava de la recuperació genèrica del model quallat durant la segona meitat del segle XIX i de llarg i triomfal recorregut posterior; per als altres, els seguidors del realisme compromès, el model realista genèric, de molt diverses fonts teòriques, havia d'anar acompanyat de la voluntat de denúncia explícita de la problemàtica politicosocial. Tenint en compte tan variades posicions al voltant de la reivindicació del realisme no resulta gens difícil de constatar la dificultat de proposar-ne una definició concreta. En tot cas sembla que la proposta de Suleiman (1989: 21) podria ser acceptada com una concepció de compromís del realisme vàlida per a les diferents opcions: «fondé sur une esthétique du vraisemblable et de la représentation, il met en scène et suit les destins de personnages fictifs donnés comme réels, qui évoluent dans le monde qui correspond, au moins virtuellement, au monde de l'expérience quotidienne du lecteur» . Al capdavall el tret essencial és la pretensió d'exercir de cronista objectiu, imparcial, de la realitat i, en conseqüència, el rebuig de les visions volgudament subjectives, és a dir, el «refus déliberé d'une narration où l'imagination trahirait par un parti-pris d'idéalisation, la réalité des hommes et des choses telle que leurs auteurs la perçoivent *hic* et *nunc*» (Bafaro 1995: 91).

Per a tal objectiu els elements de la història reben un tractament específic. S'imposa l'estricta localització espacial i temporal, de tal manera que el narrador recorre a les minucioses i fidels descripcions amb afany notarial del lloc on transcorre la història, acompanyades de l'estricte ancoratge d'aquesta història en una època datada i descrita amb exactitud. Els personatges, que han de ser representatius d'un segment o grup social, van íntimament units a les coordenades espaciotemporals de l'època i, per tant, als condicionaments socials i polítics. Al seu torn, en l'àmbit de la situació

narrativa, cal anotar la confecció d'un narrador que s'ha d'ajustar a tots els requisits necessaris —de seguida, en l'apartat següent, els veurem transgredits per Calders— per a convertir-lo en una màquina de contar neutra, impersonal, imparcial. Un programa narratiu que no enamorava Calders, com s'assegurava de deixar ben clar en la carta al seu amic Agustí Bartra del 5 de novembre de 1965, exhumada per Valentí Rossell i Riera:

> Ja no mano jo com a personatge visible, i tot de follets interiors estiren els capítols; de fet, m'adono una vegada més que la novel·la realista (acceptem aquest qualificatiu, de moment) que encara mereix el favor dels editors, em queda curta de mànigues, o potser és que sempre vull allargar més el braç. Em sento més somiador que notari i això, ja se sap, s'ha de pagar...

2. LA PRÀCTICA ANTIREALISTA

En aquest apartat analitzaré la concreció en *La ciutat cansada* de la poètica antirealista de Calders, gràcies al distanciament irònic que li permet d'establir un joc lúdic amb les convencions del model novel·lístic realista, tal com ens permetrà descobrir la concepció del narrador, dels personatges, de l'espai i del temps de la història.

2.1 ANTIREALISME NARRATOLÒGIC

El narrador amb què es troba el lector no pot ser més diferent d'aquell narrador tipus realista que acabem de definir. És subjectiu, partidista, tendenciós. I sempre separat irònicament dels seus personatges: un narrador extradiegètic heterodiegètic amb focalització zero, en terminologia genettiana (Genette 1972: 225-267; 1983: 52-93), amb un distanciament irònic que li dóna l'autèntica fesomia.

La conseqüència més decisiva de tal narrador la descobrim en analitzar la incursió en la vida interior dels personatges, és a dir, a l'hora de fer-nos conèixer els seus sentiments i pensaments. D'acord amb la proposta de Dorrit Cohn (1981), que seguiré en aquest punt, el narrador de *La ciutat cansada* segueix sistemàticament la variant més distanciada del psicorelat, o resum de la vida interior, del monòleg narrativitzat o estil indirecte lliure i del monòleg «rapporté» o monòleg interior. Així, en lloc d'emprar el psicorelat de consonància, en què el narrador queda pràcticament esborrat i es deixa absorbir per la consciència que és l'objecte del seu relat, sempre recorre al psicorelat

de dissonància, en què el narrador es manté sempre clarament distanciat de la consciència de la qual reprodueix els moviments. Els monòlegs narrativitzats van sempre emmarcats per aquests psicorelats distanciats de dissonància, palesant el filtre irònic. I, per fi, els monòlegs «rapportés» tornen a posar en evidència idèntic procés irònic distanciador, car van acompanyats de signes que assenyalen explícitament la citació i alternen ràpidament la citació i el psicorelat.

Propose que en vejam uns pocs exemples. En primer lloc un fragment on trobem un psicorelat de dissonància embolcallant citacions de monòlegs «rapportés» autoreflexius o en segona persona marcats tipogràficament i contaminats per la distància de la dissonància dels psicorelats (p. 113).[1]

> Va pel carrer enamorat de la pròpia suficiència, amanyagant pensaments en els quals figura com a personatge històric. «Ho diràs a les senyoretes i es quedaran de pedra. Tot seguit, els faràs la invitació que tens preparada i elles, després d'esgarrifar-se, veuran que no ets un home que parli perquè sí. En Marc els en podria dir alguna cosa, d'això». Enmig del seu entusiasme, té un escrúpol que el preocupa. Està content d'ésser honorable i creu que si formula a les dues germanes la proposició que medita els haurà d'explicar que entre les seves aspiracions de reconquistar la puresa, s'hi troba la d'arribar a esdevenir nudista.«Sí. Els ho hauràs de dir perquè, a desgrat de tot, estan educades a l'antiga i segons què no ho entenen. Més endavant, podrien sentir-se enganyades».

O aquest altre fragment (pp. 109-110) amb un monòleg narrativitzat (des de «Perquè» fins a «sabor») una vegada més contaminat pel resum interior o psicorelat de dissonància que l'envolta (a més d'un breu fragment de relat d'accions):

> Entre elles dues, l'home estava temerós i perdia la gana. Li venien a la memòria narracions de dames tingudes per respectables que havien comès assassinats esgarrrifosos. La novel·la, el teatre i el cinema mostraven exemples expressius del crim sota la capa de la bondat femenina. Perquè, a veure: ¿què volia dir això de provar els guisats amb aquella cara de desconfiança? Potser la senyoreta coneixia que algun dels plats amagava qui sap quines píndoles amb la por que les hi haguessin servit per descuit, vetllava per la seva vida per mitjà del sabor. En una ocasió, Amaril·lis, en canviar de postura, li va donar un cop involuntari amb el peu i ell es va alçar d'una revolada, tombant la cadira. Feia estona que pensava, veient l'interès de Puranna a no perdre de vista alguna cosa de sota la taula, en l'existència d'una trampa parada, més gran que les de caçar guineus. Arribà a tenir la seguretat que no s'errava, i es mantenia quiet, per no prémer involuntàriament el ressort que li prendria la llibertat.

1. Totes les citacions de la novel·la són de l'edició esmentada en les Referències bibliogràfiques, de manera que a partir d'ara només indicaré la pàgina o pàgines.

O aquest altre amb monòleg (p. 145) «rapporté», psicorelat i monòleg narrativitzat (des de «Però» fins al final):

> S'acaricia les parpelles amb les gemes dels dits, somriu càusticament i pensa: «Sigui com sigui, lluitaré. Faré la prova del pla per acabar amb la caravana i després ja veuré com m'arreglo amb el savi escandinau». El que fa més difícil la seva labor és la decisió de no donar explicacions. Ha resolt mantenir el secret, per a evitar una perillosa pèrdua de la fe. Ell s'aguanta a desgrat del cop rebut i sent la vanitat de la seva fermesa, l'orgull del seu impuls de salvar el que es pugui. Però, i els altres? Podrà trobar gaires rèpliques de la seva alta qualitat humana?

A més a més el narrador es desmarca irònicament de les seues obligacions —no oblidem que adopta una focalització zero, equivalent a grans trets al que tradicionalment hom ha anomenat narrador omniscient—, de manera que trenca el pacte establert amb el lector per a adoptar una postura poc fiable i, sobretot, deficitària com a informant. Comprovem-ho amb alguns exemples: «Amb una empenta final li fa passar la porta i tanca amb clau. Després, es posa de cap a la taula i s'escabella amb fúria, tot donant vida a pensaments que no es podrien contar» (p. 62); «Sigui quina sigui la versió que cadascú prefereixi [de les dues que acaba de plantejar], segons el seu temperament, el cert és que el capità morí a temps...» (97); «L'agent ni se'l mira. Té un posat taciturn i acaba d'estrenar unes inquietuds que, si es podien saber, promourien escàndol» (162).

Lluny de la impassibilitat de la veu narrativa realista no té inconvenient de qualificar les accions, pensaments i sentiments dels personatges i els retrats mateixos. Recordem-ne uns breus exemples: «Allò sí que era un cop. Amaril·lis perdé els sentits amb raó i el nas li queda marcat en la grava» (p. 100); «Els pares es commouen. Què poden fer, si no? De quatre grapes...» (p. 199); «I ell, com nosaltres, ho troba del tot innecessari» (p. 207); «En Flèndit es retira. Ell podrà parlar tant com vulgui, però en el fons se sent atret per la marcialitat i camina mirant endarrere...» (p. 209); «I quan entra a la biblioteca, l'esforç de mostrar una engruna d'efusió li fa prendre un posat de venedor a domicili que els entristeix a tots» (p. 53); «Ell s'ha quedat ert enmig de la peça i sembla el batall de la campana que forma la levita» (78).

Es permet fins i tot ironitzar sobre les convencions narratives del realisme. Com en l'exemple següent (p. 96), on el narrador no s'està de jugar amb l'afany detallista del realisme per assolir un major grau de veridicitat:

> El relat semblava més verídic perquè l'afavorien amb detalls que denotaven unes escrupoloses ganes de no mentir. La mare deia, per exemple, que no se sabia segur si eren cinc o set els vaixells atacants, per bé que tot feia creure que eren cinc. Però que un d'ells duia armament de guerra i tenia una gran potència de foc.

No dubta de recórrer a l'ús d'un llenguatge indirecte i connotatiu més propi de la lírica que del suposat llenguatge directe i denotatiu d'un narrador novel·lístic realista. És un recurs de contínua presència, encara que ací només en podrem recordar tres o quatre exemples. Els primers, breus: «pugen al vehicle, que arrenca com la formulació d'un desig» (p. 49); «l'àpat fa via amb la vela inflada de les rialles de la mare» (p. 54); «en Martí Durbec té la voluntat flotant en el llac d'una reflexió» (p. 175). I l'últim (pp. 216-217), més extens i més colpidor:

> La Marta riu. La seva és una rialla que es desplega i flota com una serpentina, encomant-se als demés. La recull una nena, que la passa a un vell el qual, sense tenir-ne esment, la fa volar fins els llavis d'una dona que està alletant el seu fill. L'infant respon a través de l'instint i la mare, exultant, crida el seu espòs.
>
> — Mira —li diu—. El nen ha somrigut.
>
> — T'ho sembla —respon el pare, procurant dissimular l'interès. Però no: aquella vegada és de veres i la rialla omple llavors la boca de l'home que la rep i la transmet alegrement. La serpentina recorre tota la caravana, vaiverejant, i de cop se la troba en Flèndit en el seu rostre, que es distendeix plàcidament.
>
> «I ara de què rius, si es pot saber?», es pregunta el noi, temerós de tornar-se beneit. Però lligat per una màgica disciplina, procura allargar fins el senyor Orbeu la invisible cinta de colors.
>
> El senyor Orbeu sent la impalpable nosa a la cara i presenta resistència. Està decidit a no expressar sentiments perquè sí i s'aguanta amb fermesa, procura no respirar. L'esforç el congestiona, però guanya ell i el volàtil contacte es resol en un accés de tos.
>
> Així mor la fresca, la quasi infantil rialla de la Marta.

En fi, és un narrador que no s'atura a l'hora d'acceptar l'atzar i l'imprevist, és a dir, l'irracional, com a perfectament viable en l'univers de ficció que ha creat: El regidor Bondi està dotat de telepatia i de dots endevinatoris en forma de pressentiments infal·libles; Marc Flossià, Daniel i Roger Isbac també gaudeixen d'aquest do d'endevinació; i fins i tot el compensador del rellotge de la torre de l'acadèmia de les ciències manifesta un ben estrany poder hipnotitzant dels coloms, que acaben triturats entre les rodes del mecanisme.

2.2 PERSONATGES

En aquest punt em serviré de la proposta analítica de Philippe Hamon (1977), convenientment adaptada als interessos del present treball, de manera que estudiaré els personatges mitjançant el camp del «ser» i dels papers temàtics del «fer».

Començarem pels noms dels personatges. El nom, en suggerir una realitat, és una de les eines més eficaces de què disposa el narrador per a crear l'efecte de real. Ens trobem amb personatges dotats de nom i cognom: Elies, Marc i Marta Flossià, Martí Durbec, Roger i Enric Isbac, Carles, Eugènia i Sara Bondi i Eliezer Moreas. Personatges presentats sols amb nom o cognom: Daniel, Flèndit, el senyor Orbeu, Amaril·lis i Puranna. I personatges dels quals només coneixem el càrrec o dedicació, com ara, per esmentar alguns exemples, el conseller de Creixement i Producció de la fàbrica Durbec, el general de policia, el xofer de Martí Durbec, l'agent de policia que segueix l'Eliezer Moreas, el capità de marina (pare d'Amaril·lis i Puranna),...

Alguns d'ells són clarament connotatius. Durbec és el compost del substantiu «bec» i el qualificatiu «dur». Amaril·lis és el nom de llarguíssima tradició en la literatura bucòlica, on encarna la delicada pastora idealitzada en l'obra de Teòcrit, Virgili i Ovidi. La seua germana Puranna és un altre compost, que pot procedir dels noms propis «Purificació» i «Anna», però també del substantiu «Anna» i el qualificatiu «pura», solució, aquesta, bastant més plausible si recordem que les dues germanes —encara que en major grau Amaril·lis— són descrites com a fràgils i espirituals («s'han dedicat a ésser fràgils, espirituals, exageradament senyoretes en tots els actes de la vida» [101]). Doncs bé: tots els cognoms, si acceptem el criteri de Francesc de Borja Moll (1982), més el nom Flèndit són inventats i inexistents en català[2] de manera que difícilment poden contribuir a crear aquell efecte de real característic dels noms de personatge de la novel·la realista.

El cos o retrat físic és un element important en la caracterització del personatge i participa en la seua avaluació, especialment en la novel·la realista. Però ací és pràcticament absent: només hi ha les al·lusions a la força física d'Elies Flossià i el seu fill Marc i a la baixa estatura del senyor Orbeu i Enric Isbac.

El vestit és igualment important en la novel·la realista, car és un instrument essencial per a informar el lector sobre l'origen social i sobre la imatge dels personatges. Però una vegada més ací és absent.

La psicologia és segurament el factor més decisiu en l'elaboració dels personatges. El retrat psicològic es construeix sobre les modalitats, és a dir, és l'enllaç del personatge al «poder», «saber», «voler» i «deure» el que dóna il·lusió de vida interior.

2. Ja sabem que en la literatura francesa hi ha el poeta Jean Moréas, però fins i tot en aquest cas es tracta d'un pseudònim en lloc del seu vertader nom i cognom grecs.

Ací destaca el grup dels personatges més complexos, aquells que realitzen plenament el programa modal de «saber», «poder» i «voler»: Elies i Marc Flossià, el regidor Bondi, el sindicalista Eliezer Moreas, Flèndit, Roger Isbac i el pare de Martí Durbec i, en certa manera, el senyor Orbeu, l'oficinista que finalment assoleix de deixar el treball que odia, i l'Enric Isbac, l'administrador de la finca —i propietari— que ven la finca i se n'allibera de l'administració. En segon lloc, aquells que volen però no saben ni poden: Daniel, el pintor que no pinta, Martí Durbec, el propietari de la fàbrica que odia fer-se'n càrrec. I en tercer lloc, els personatges ingenus, que ni volen ni saben ni poden i són arrossegats per la inèrcia dels fets: Amaril·lis i Puranna, Eugènia Bondi, Marta Flossià i el policia que segueix Eliezer Moreas.

En l'àmbit del «fer» dels personatges cal destacar els papers temàtics dominants. A *La ciutat cansada* l'eix temàtic preferencial és la capacitat o no d'actuar contra els fets i elaborar el destí propi. Si incorporem, doncs, els papers temàtics de transformadors i no transformadors constatem que els personatges més complexos psicològicament són també els que assumeixen el paper temàtic de la capacitat transformadora; aquells que volen però ni saben ni poden, el paper temàtic de la incapacitat transformadora del rumb dels fets; aquells que he anomenat ingenus, simplement el paper temàtic de la passivitat.

El retrat psicològic més el paper temàtic són claus per a establir l'enllaç afectiu entre els personatges i els lectors i perquè aquests, és clar, interpreten l'efecte de real. Aquests personatges caldersians, però, són molt monolítics, àdhuc els de programa modal més ric. Elies Flosià, segurament el personatge més atractiu, és descrit per Melcion com un cínic, car «té en el cinisme la seva única dimensió ètica» (2008: 29). En efecte és així. Encara que m'agradaria afegir el significat original de cinisme com a escola filosòfica fundada per Antístenes i caracteritzada pel menyspreu de les coses mundanes, la crítica de les convencions socials i de la moral dominant i la defensa de l'autocontrol com a clau del benestar. Ara em sembla que podem entendre perfectament el cinisme d'Elies, resultat del joc paròdic, i doncs irònic, del narrador, que el sotmet a un procés de degradació o desvalorització, que més avall tindrem ocasió d'explicar amb detall. És un cínic, sí, però més que no pel seguiment escrupolós dels ensenyaments del deixeble de Sòcrates, per la derivació actual que entén el cinisme com el comportament de la persona que actua amb total manca de vergonya i d'escrúpols contra la moral social en benefici només dels seus interessos. Elies Flossià ha substituït l'actitud virtuosa primigènia pel menyspreu de tota moral social i l'afany

pel benefici propi en detriment del col·lectiu. Dit en poques paraules: és un energumen violent i aprofitat que res no té a veure ja amb aquells cínics de comportament exemplar, que, si d'una banda buscaven l'autosuficiència en unes condicions de vida elementals, de l'altra perseguien la fidelitat absoluta al rigor moral i la indiferència davant les necessitats.

El regidor Bondi, l'industrial Durbec (pare de Martí), el comerciant Roger Isbac, el sindicalista Eliezer Moreas, el general de policia, el policia que segueix Eliezer Moreas,... corroboren el mateix sistema de tractament paròdic fins a convertir-los en prototipus irrisoris del seu model social. Però també els personatges de programa modal menys complex reben idèntic tractament paròdic: Amaril·lis i Puranna, ja comentades abans, Martí Durbec, amb l'antifràstica denominació d'un personatge caracteritzat precisament per la seua manca d'empenta («Hi ha tanta gent que em pren per ximple» [57]), fins i tot potser el nom d'Eugènia caldria entendre'l amb finalitat paròdica si teníem en compte que significa «ben nada» i exemplifica el prototipus de la blederia. Àdhuc Flèndit té un component de monstruositat i de paròdia dels nens superdotats, d'una banda, amb la seua capacitat dialèctica hiperbolitzada i anormal i, de l'altra, amb la impotència per a realitzar les proeses característiques d'aquests nens genials.

L'últim element en la conformació del «ser» dels personatges és la biografia. La incorporació de les dades biogràfiques del passat dels personatges ajuda a construir la seua versemblança psicològica. I a més a més juga un paper important en el procés d'identificació del lector, ja que, en permetre entendre el comportament d'un personatge, n'estimula la comprensió i la simpatia. Però Calders també negligeix conscientment aquest instrument: els personatges sembla que no tinguen passat, a excepció d'unes molt breus pinzellades biogràfiques en algun d'ells, indefugibles per a entendre la situació actual, com ara la manca de relació afectiva de l'industrial Durbec amb el seu fill Martí o del comerciant Roger Isbac amb el seu fill Enric.

Tant el nom com el retrat —amb el cos o retrat físic, el vestit, la psicologia i la biografia— ens remeten a un model oposat al de la novel·la realista. Aquests personatges, com hem vist adés, en l'apartat primer, han de ser directament representatius d'un grup o segment de la societat i per tant han d'estar estretament units als condicionants socials i polítics, de manera que les coordenades espaciotemporals de l'època han de ser minuciosament descrites. Tanmateix ací els personatges són «desrealitzats» des de l'origen i des de tots els àmbits possibles. Ni noms, ni retrats realistes, i a més, com de seguida comprovarem, ni tan sols ancoratge en un espai i un temps precisos

i històricament ben assenyalats. El distanciament irònic del narrador el situa als antípodes del narrador realista: no hi ha personatges fidedignament representatius d'uns col·lectius socials ben definits sinó vertaderes caricatures paròdiques, que, com totes les paròdies, com més avall tindrem oportunitat de comentar, descansen damunt un model existent, el qual immediatament depassen per un procés de degradació dels trets essencials fins a allunyar-los decisivament del model de referència.

2.3 espai i temps

L'*incipit* de la novel·la ja ens presenta la clau de la concepció de l'espai i el temps: «Cent mil persones s'han reunit a la plaça Occidental, la més gran d'una enorme ciutat catalana, difícil de localitzar en els mapes corrents» (37). Ni localització espacial concreta ni insinuació de localització temporal. El lector es troba davant d'un món «deslocalitzat», és a dir, «desrealitzat», car res no es troba més lluny de la novel·la realista que aquest menyspreu radical per la detallada fixació espaciotemporal. El distanciament irònic adoptat pel narrador rebenta en la seua essència les bases de la poètica realista. És una desrealització que encaixa perfectament, una vegada més, amb la finalitat de bastir una al·legoria, satírica i irònica, com de seguida veurem, i no un retrat social amb pretensions de fidelitat a un «ara i ací».

3. UNA AL·LEGORIA CRÍTICA

En aquest apartat ens endinsarem dins les peculiaritats d'una concepció al-legòrica bastida damunt una doble visió: la satírica i la irònica. Sàtira i ironia estan molt íntimament unides, però la major part d'especialistes en reivindiquen una distinció clara. Dit molt breument, la diferència bàsica consistiria en l'aposta per l'acritud o pel somrís. I Calders, en efecte, a *La ciutat cansada* se serveix tant de l'acritud satírica com del somrís irònic.

3. i al·legoria, ironia i sàtira

La ciutat cansada és elaborada com una al·legoria, entesa com un relat figurat o al·lusiu que comunica un significat ocult mitjançant un altre de literal, amb una correspondència directa entre els elements integrants dels dos àmbits.

La peculiaritat de l'al·legoria de *La ciutat cansada* és que ha sigut concebuda des d'un distaciament irònic i satíric. Recordem-ne la història, resumida en els elements bàsics. El regidor Bondi en una entrevista amb un savi escandinau confon, per culpa d'una «falla verbal» d'aquest, el sentit real de les seues descobertes sobre la pèrdua d'algunes de les sis tradicions del país del sud. On el regidor Bondi entén la pèrdua de quatre d'aquestes sis tradicions, en realitat el savi nòrdic només volia referir-se'n a dues (el treball i l'honradesa) i no a les quatre restants. Però l'equívoc ha quallat i el regidor Bondi torna al seu país esporuguit davant el que suposa la destrucció de la base espiritual i simbòlica que dóna sentit a la pàtria. Alhora que el regidor Bondi intenta trobar una sortida per a la crisi, un fet aparentment minúscul, com era en principi el desnonament dels veïns d'un immoble comprat per a l'eixamplament d'una fàbrica, esdevé a poc a poc el motiu d'una marxa ciutadana de repulsa que acaba per engolir tota la població de la ciutat i arrossegar-la cap a fora. El resultat és que la ciutat acaba despoblada, abandonada, morta, tal com el regidor Bondi temia després d'escoltar les paraules, encara que equivocades, del savi consultat. L'atzar ha fet el seu fet contra la inutilitat dels esforços racionals de les autoritats.

El correlat al·lusiu no costa de descobrir. El país és Catalunya (o els Països Catalans) i la ciutat, innominada encara que «catalana», no pot ser més que Barcelona, d'acord amb els indicis escampats al llarg del relat, com ara que és la ciutat més gran, amb un pes específic tan important que un regidor de la ciutat equival a un conseller... Les sis tradicions són l'essència mítica de l'entitat nacional, intocables, doncs, per a tot bon patriota.

Amb aquest entramat bàsic Calders ja en té prou per a dibuixar una radiografia crítica de la seua ciutat i de la societat catalana: un autèntic eixam de personatges hi giraran al voltant de la sorprenent caravana, cadascun amb els seus interessos propis però tots passats pel mateix filtre desfigurador: des dels polítics fins als intel·lectuals, des dels patrons fins als assalariats, des dels integrats fins als *outsiders*, des dels majors fins als infants, tothom és convidat a mostrar la seua cara oculta.

La temàtica caldersiana en essència no varia: mostrar la realitat amagada sota la superfície de la realitat aparent. Tanmateix hi trobem un element diferenciador singular: la sàtira. La mirada caldersiana habitual és la contemplació irònica, o siga, una visió distanciada però sense vertadera hostilitat envers els seus éssers ficcionals. Ara, en canvi, apareix l'acritud satírica acompanyant la contenció irònica. Se'ns apareix un Calders d'intencionalitat més amarga, potser per les pròpies dificultats personals de l'exili inicial, potser per un cert descoratjament davant la realitat ja indiscutible de la consolidació de la dictadura franquista. El ben cert és que la visió de la societat catalana i molt especialment d'alguns personatges representatius de tots els estaments és una visió agra, sense concessions. Calders abandona per alguns moments la ironia que li és consubstancial per endinsar-se també dins els dominis de la sàtira.

3.2 L'ACRITUD SATÍRICA

Sembla haver-hi un cert consens a assenyalar com a tret distintiu fonamental entre sàtira i ironia la cruesa o no cruesa de la referència a l'objecte satiritzat o ironitzat, respectivament. Així Hodgart (1969: 10) ha insistit a remarcar-ne l'hostilitat:

> Contemplar el mundo con una mezcla de risa e indignación no es el más noble ni el que produce mayor número de obras de arte excelsas; pero este es el punto de vista de la sátira. La sátira comienza con una postura mental de crítica y hostilidad, por un estado de irritación causada por los ejemplos inmediatos del vicio y de la estupidez humanos y aunque las ocasiones que se nos presentan para dar rienda suelta a la sátira son infinitas e inherentes a la condición humana, los impulsos que incitan a ella són básicos de la naturaleza humana.

I a més a més afegia (Hodgart 1969: 11) una conclusió que ens resulta del més alt interès en l'estudi de la sàtira en Calders: la fantasia és imprescindible per a tota autèntica sàtira. Val la pena de recordar la seua pròpia explicació:

> La autèntica sátira se reconoce por su calidad de «abstracción»; el ingenio y demás recursos técnicos (que analizaremos en uno de los capítulos siguientes) son los medios para transformar los penosos sucesos de la vida real. Però aún más importante es el elemento fantasía que forma parte de toda sátira verdadera. Esta contiene siempre un ataque agresivo y una visión fantástica del mundo transformado: está escrita para entretener pero contiene agudos y reveladores comentarios sobre los problemas del mundo en que vivimos.

La sàtira és un atac amb una forta càrrega de burla destructiva de l'objecte satiritzat, a diferència de la ironia general. Com diu Schoentjes (2001: 218):

> On notera que la satire passe nécessairement par le ridicule alors que la raillerie n'est constitutive que d'une certaine forme d'ironie: l'ironie antiphrastique qui dit la lounge pour le blâme et dont la fonction, ce n'est pas un hasard, rejoint précisément celle de la satire. De même que toute ironie n'est pas satirique, il convient d'observer encore que toute satire n'est pas ironique: parmi les outils de la satire figurent un certain nombre de procedés directs, telles la caricature et l'invective, qui ne doivent rien à l'implicite de la ironie.

En canvi la ironia, en general i exceptuant els casos fronterers amb la sàtira, està presidida per un sentiment de pietat, tal com recorda Sedgewick, evocant Bacon («that this prospect be with pity and not with swelling or pride» [2003: 22]), Chevalier, parafrasejant Anatole France («He correctly characterizes Irony, in subjective terms, as a feeling, parallel to pity» [1932: 190]) o Muecke , citant Thomas Mann («In all of this you must not think of coldness and lovelessness, contempt and scorn. Epic irony is rather an irony of the heart, a loving irony; it is greatness filled with tenderness for little things» [1969:232]) o recordant Anatole France, igual que acabem de veure en Chevalier («Anatole France once coupled irony and pity. The irony he valued, he said, was an irony qualified by gentleness and benevolence» [1970: 50]).

Brilli (1979: 10) veu dues concepcions diferents i fins i tot oposades de la sàtira, que n'han originat definicions diverses: «la parola satira suggerisce [...] un duplice e perfino contraddittorio atteggiamento, che può essere ora censorio e correttivo, ora irrisore e aggressivo. Si tratta evidentemente di caratteri evasivi oltre che contradditori, intorno ai quali si agglomerano generiche e spesso contrastanti definizione».

En qualsevol cas, tanmateix, hi una relació hostil amb l'objecte de la sàtira i en la major part dels casos, ni que siga subjacent, una actitud moralitzadora, de tal manera que no ens costarà de descobrir una norma moral des de la qual el satirista jutja, encara que siga implícita. Precisament Ballart (1994: 418-419) veu en la intenció moralitzadora directa un dels trets definidors de la sàtira, a diferència de la ironia:

> La principal diferencia que aleja las creaciones del autor satírico de las del ironista es que aquéllas están construidas sobre la falsilla de un programa moral inequívoco, de una obvia intención reformadora. Acierta Northrop Frye cuando define a la sátira como una «ironía militante»: la funcionalidad de este género de obras es tan clara que incluso su posible utilización de aspectos grotescos o absurdos está supeditada a reforzar la imprescindible moraleja. El carácter meramente instrumental de la figuración irónica es el que de hecho ayuda a separar, por exclusión uno y otro campo.

Al seu torn, Schoentjes insisteix en aquesta dèria moralitzadora de la sàtira, car «la préoccupation du satiriste est de ridiculiser les abus de la société ou les travers des personnes en faisant appel à une norme morale stricte, qu'il cherche à imposer» (2001: 219). Al fons, com subratllen Edward A. i Lillian D. Bloom (1979: 20), darrere aquesta actitud crítica del satíric hi ha, en moltes ocasions, la necessitat imperiosa de corregir i millorar la societat, car la seua crítica ferotge en el fons amaga una consciència generosa i altruista:

> By this we mean the satirist's preoccupation with everything human: man's nature, feelings, inclinations, alienations. It is, further, what we would call a committed preoccupation of the artist as opposed to the aloof perspective of the espectator, although detachment helps to form the literary or graphic work. In this large context, as we see many satirists, severity or harshness of tone need not imply rancor or an absence of social empathy. We think of those satirists who scold and berate, who sound caustic, bitter, and savage because they care enough about man to be angered by his errant betrayals of self and fellow creatures. There is in them an underlying hope, a disguised sense of generosity conducive to dealing with the encrustations of corrupted lives. *Humanitas*, as a kind of shorhand for human nature and all that that notion evokes, és a useful term.

Un altre aspecte conflictiu de la sàtira és la relació amb la paròdia. Muecke (1969: 78-79) i Booth (1986: 111), per exemple, inclouen la paròdia també dins les pràctiques irònniques, igual que Ballart (1994: 422-426) i Schoentjes (2001: 235-239), que la defineixen com a ironia intertextual. Però alhora és també un component fonamental de la sàtira.

Tenint en compte la gran diversitat d'enfocaments i de concepcions de la paròdia coexistents avui dia, bo serà que li dediquem ni que siga unes breus línies, almenys per a deixar constància inicial de l'opció seguida en aquest estudi. No cal dir que resultaria una pura follia intentar acostar-se a totes les diferents posicions teòriques. Per això em limitaré a recordar les dues visions alternatives que semblen haver rebut una major audiència: la de Genette (1982) i la de Hutcheon (1978, 1981, 1985). El primer, a partir de la consideració de la pràctica hipertextual, completada amb la incorporació de dos conceptes, un d'estructural (la relació) i un altre de funcional (el règim), arriba a la proposta de considerar la paròdia com la transformació lúdica, reservant la transformació satírica per al *travestissement*. Ara bé, cal no oblidar que la transformació sempre opera necessàriament sobre una obra concreta.

Hutcheon, per contra, en proposa una concepció molt més oberta. L'hipotext no té per què ser necessàriament una obra concreta, ja que igualment pot ser un gènere, una escola o moviment, un estil, un període, etc. A més a més la paròdia és definida com la repetició amb una distància crítica, que marca la diferència més que no la similitud; al contrari del pastitx, en què és remarcada la similitud més que no la diferència.

En aquest treball adoptarem aquesta proposta més oberta defensada per Hutcheon i entendrem la paròdia com qualsevol recreació assolida mitjançant la repetició, críticament distanciada i senyaladament diferenciada de qualsevol víctima objecte, siga una obra, un gènere, una escola, un moviment, un estil, un període i també, aprofitant la línia oberta per Muecke (1969: 78) i Booth (1986: 111), un personatge, una creença, una conducta social, una institució, etc.

A més a més no hem d'oblidar que la paròdia, tal com hem advertit, igual que pot ser posada al servei de la ironia també és un instrument, i fonamental, de la sàtira. Hodgart té bona cura de remarcar-ho. «La parodia, en el sentido empleado por nosotros, es un requisito imprescindible de la sátira, pero lo recíproco no és válido, puesto que no toda parodia es una sátira» (1969: 28). En efecte, no tota paròdia és una sàtira perquè, com acabem de veure, també pot ser irònica. Però el que ara ens interessa és destacar la importància de la paròdia en la construcció de la sàtira. Brilli la confirmava anys després: «Uno degli aspetti che più di frequente vengono disattesi nelle letture di un testo satirico è la tecnica della parodia attraverso la quale si stimola il riso dissacrante nei confronti di un linguaggio oggetto» (1979: 46).

A *La ciutat cansada* la sàtira paròdica és un dels recursos més importants, el qual permet al narrador veure la realitat des d'un filtre crític distorsionador. Hi ha crítica, i agra, com també hi ha la pressuposició de l'afany moralitzador. És Calders qui, darrere la veu narrativa, deixa explotar la seua ràbia davant l'espectacle que li ofereix el seu poble i si la seua resposta, excepcionalment, recorre a l'atac satíric és perquè li dol la realitat que veu i encara no ha perdut la il·lusió de redreçar-la. L'instrument de la sàtira paròdica és aplicat al component fonamental de l'acció, la marxa, i als personatges representatius de la col·lectivitat.

La marxa de protesta i abandó de la ciutat és, òbviament, una reelaboració paròdica de l'èxode bíblic —fins i tot el senyor Orbeu ho explicita: «l'aire lliure ens acollirà i serem com un *èxode* bíblic» (93)— , que, com almenys abans tothom sabia, és la llarga marxa —èxode significa «camí» en grec— guiada per Moisès del poble he-

breu des de l'alliberament del seu captiveri a Egipte fins a l'arribada a la terra promesa de la nova pàtria. El tractament paròdic opera com d'habitud mitjançant el procés de degradació o desvalorització de l'hipotext bíblic. La degradació arriba fins i tot als elements, en principi, més secundaris, com ara, per exemple, la banda de música reduïda al cap de poc a un timbaler, que produïa un so percebut «com si fos el reclam d'una barraca de la fira» (174).

Però sobretot el joc paròdic s'exerceix sobre el significat mateix de la marxa. Si l'èxode jueu tenia una finalitat diàfana, l'alliberament de l'esclavitud i l'inici d'una nova etapa històrica sota l'observança dels deu manaments divins recollits a la Taula de les Lleis i un nou pacte amb Déu, la marxa de la ciutat catalana té tants objectius com participants, però amb un comú denominador: ningú no hi va per una autèntica motivació de protesta social, que figurava com a objectiu publicitat. Així, el senyor Orbeu només desitja abandonar la ciutat per anar-se'n a viure a la natura; Elies Flossià tan sols veu una oportunitat de fer-se amb diners; Eliezer Moreas hi acudeix per tàctica sindicalista; Amaril·lis i Puranna per simple avorriment i inconsciència; Flèndit perquè hi veu la possibilitat d'aprofitar una ocasió amb bones oportunitats de guanyar quelcom; David perquè segueix la seua estimada Marta; el policia secret perquè segueix el sindicalista... i a la fi tota la resta de ciutadans per pur gregarisme. Per no mancar-hi no hi manca ni el pidolaire desvergonyit i aprofitat que s'hi acosta a veure què cau. Des del principi la manifestació queda convertida en una comèdia on els manifestants «representen» el seu paper, no gaire galdós en cap d'ells. Crec que amb el fragment següent (pp. 168-169) el lector es farà una idea molt més justa del que intente explicar. És una mica llarg, però estic segur que el lector ho disculparà... i fins i tot potser agrairà l'oportunitat de tornar a llegir Calders:

> Quan veuen venir la caravana, unes quantes persones de les que acompanyen els obrers gastronòmics piquen de mans. Els demés els renyen perquè allò és un acte ple de gravetat i el que cal és fer un rostre compungit, que expressi al mateix temps la solidaritat i la pena.
>
> Cadascú fa l'assaig de captenir-se solemnement. Els actors de l'escena s'asseuen al voltant de la taula i els espectadors estrenyen llurs rengles, fent ostentació del seu civisme. En Flèndit, que ha fet un reconeixement ràpid, diu:
>
> — Avui hi ha estofat! Ens porten estofat!
>
> El lider sent que això el contraria i ho expressa fent mala cara. Demana a un dels obrers que s'hi acosti i sostenen un breu diàleg.
>
> — No m'agrada exhibir concupiscència. Cal demostrar que ens empeny una dolorosa injustícia i que ens hi acarem sòbriament.

— És que la nostra secció ha volgut homenatjar la caravana amb un requisit. Ja no hi tornarem més.

L'Elies, que parava atenció, salta:

— Ja ho crec que hi tornareu!

— Però senyor Flossià, s'ha de tenir en compte que figurem persones mal tractades, una classe oprimida...

— L'una cosa no té res a veure amb l'altra.

— És clar que sí —replica l'obrer—. Després de tot, l'estofat què? Què vol dir l'estofat? No val la pena que, per culpa seva, afrontem els atacs de la premsa.

El vell no cedeix.

— Es pot arreglar tot parlant al públic. Ja veureu...

Crida més i es dirigeix a la gent.

— Amics que ens assistiu en aquesta hora! L'autor del nostre infortuni, ell i els qui com ell representen una societat desconeixedora de la bonhomia, es lliuren en aquests moments als seus àpats, que constitueixen vertaderes bacanals gastronòmiques. En resposta a aquesta provocació permanent, un dels sindicats que ens apadrinen ha tingut la idea d'obsequiar-nos amb un guisat calent. Morin els comensals reaccionaris.

La major part dels qui l'escolten, exterioritza satisfacció per l'enrabiada que tindran els rics amb la passada de l'estofat. L'Elies intenta riure sarcàsticament, però li ve tos i no ho aconsegueix. Quan li passa, s'acosta a l'orella d'Eliezer Moreas i diu: «Eh?». S'espera una mica i afegeix, ben baix: «S'ho creuen tot».

Aquesta marxa absurda enlloc té en l'absència de finalitat l'element més grotesc de la paròdica satírica en què s'ha convertit. Debades buscarem l'èpica de l'hipotext, car la devaluació l'ha reduït a bufonada.

En segon lloc cal anotar l'aplicació d'aquest procés degradatori sobre els diversos personatges —tots sense excepció—, representatius de la col·lectivitat sencera, de manera que tots són la contrafigura paròdica dels seus correlats modèlics respectius: Martí Durbec, de l'industrial; el regidor Bondi, del polític; Eliezer Moreas, del sindicalista; J. J. A., de l'intel·lectual oficial; Elies Flossià, de l'intel·lectual marginat; Flèndit, del nen superdotat; el senyor Orbeu, del treballador de coll blanc; Amaril·lis i Puranna, de les fadrines velles; Daniel, de l'artista; el general de policia, de l'oficial de les forces de l'ordre i àdhuc de les forces militars; i fins i tot el savi escandinau crec que es deixa veure també com la degradació de la figura mitificada de l'erudit i del científic estranger, especialment nòrdic, car no oblidem que la catàstrofe s'origina en un error gramatical seu durant la conversa amb el regidor Bondi; així com l'estrangera —la senyoreta Hirschfeld— que destrossa el català no deixa de ser una altra paròdia de la figura enlluernadora de l'estranger culte, mundà i poliglota.

Tots ells o bé son incapaços de portar a terme el seu projecte personal (l'industrial Martí Durbec, el pintor Daniel, el regidor Bondi...) o bé simplement no en tenen cap i viuen a la que salta (Elies Flossià, Flèndit...), i a més a més molts d'ells són infatuats fins a l'esperpent, com ara el general de policia (pp. 38 i 80, respectivament):

> Movent el cap a poc a poc, fa desfilar pels oculars una pluja horitzontal de cares. «Que bo que sóc, pensa, «i quina grandesa tinc. Fent així amb la mà, només (i la mou com si desfés un plec de roba) els donaria un mal diumenge a tots».
>
> ---
>
> — Sí, si ja sé que hi ha una colla d'assumptes —diu el general agafant el plec i tirant-lo damunt d'una butaca—. No sóc pas frívol, ni em deixo guiar per la vanitat, però l'aspecte de la meva persona té un interès oficial i necessito veure'm de tots costats i de cos sencer. Des d'aquest punt de vista no em pertanyo. T'imagines un governador que volgués governar des d'una barraca? Es quedaria sense autoritat. I el meu uniforme és com un edifici públic, ha de ser pulcre, ben fet, bo per manar. No em queda massa alta la faixa?
> — No.

O el regidor Bondi (p. 144):

> Quan arriba al club, el regidor Bondi demana al criat que li prepari un dels vestits negres i mentrestant es dedica a pentinar-se amb una gran cura. Es fa la ratlla a l'esquerra i no en queda content.
> Se la marca al costat dret i encara té dubtes que no pot resoldre ell tot sol. Crida al criat:
> — Escolta, Jacob: si tu volguessis produir la impressió d'un home greu, serè, responsable, on et marcaries la clenxa? A la dreta o a l'esquerra?
> — Me la marcaria enmig, senyor.
> — Al mig?
> — Sí. Denota un gust per l'equilibri ple de distinció [...].
> Segueix el consell i el resultat el satisfà. Ajustant els llavis amb duresa i recollint amb les ninetes el reflex d'una finestra, fa el rostre que desitjava fer.
> — Així?
> — Si, senyor. Ara té l'aspecte d'un home públic mereixedor de confiança.

I recordem aquells pensaments, citats adés dins un fragment més ampli, al punt dedicat a l'anàlisi del narrador, en què aquest ens permetia l'accés a la interioritat del regidor Bondi mitjançant el psicorelat i el monòleg narrativitzat: «sent la vanitat de la seva fermesa, l'orgull del seu impuls de salvar el que es pugui. Però, i els altres? Podrà trobar gaires rèpliques de la seva alta qualitat humana?» (p. 145).

3.3 El somriure irònic

Envoltant la sàtira que sorgeix puntualment, hi ha sempre el distanciament irònic. Calders recorre a la ironia narratològica, com ja sabem, però també, com ara veurem, a la ironia verbal i a la ironia d'esdeveniments.

La ironia verbal, al costat de la narratològica, juga un paper decisiu en la poètica caldersiana. Bé en llavis directes del narrador, bé traslladada per aquest als parlaments, pensaments o sentiments dels personatges, la ironia verbal acoloreix tot el relat. En veurem alguns exemples.

Ballart (1994: 333) ens adverteix que «el uso de la lítote es recurrente en los relatos de Pere Calders, donde los protagonistas afectan una despreocupación que nada tiene que ver con las graves situaciones en las que suelen estar inmersos» i Gregori (2006: 260-272) dedica un apartat a estudiar la lítote i els altres recursos irònics caldersians. I, en efecte, la cura dedicada a la lítote és més que justificada. També a *La ciutat cansada* esdevé un recurs essencial. Pensem en l'esdeveniment central, la marxa, que, a més a més del tractament paròdic satíric, és presentada amb una ben irònica manca de «pathos»: tothom, des dels protagonistes de la caravana fins al públic espectador, en té una percepció molt llunyana de la seriosa transcendència que se li suposa i, de fet, acaba tenint. Posaré un exemple, el d'aquell pare i la seua filleta, que la confonen amb el circ i els *globe trotters* (pp. 158-159):

> Van avançant per una ruta arbitrària, atrets sovint per les amples avingudes. Un matrimoni de turistes estrangers, amb la seva filla, els veuen passar i la nena es posa a saltar, picant de mans i cridant:
>
> — El circ, el circ!
>
> El pare la fa callar i assegura que allò no és el circ. Però s'hi interessa i segueixen el grup mentre ell consulta un diccionari i va buscant la traducció de les paraules de la pancarta.
>
> — Ah, ja! Són *globe trotters*.
>
> Dóna una moneda de plata a la nena ordenat-li que s'acosti als caminants per a comprar-los una postal.
>
> —Es pronuncia *pos-tal*. A veure si ho saps dir?
>
> — Pos-tal, pos-tal.
>
> En Flossià veu brillar la plata i amb un gest ràpid li [*sic*] pren i se la guarda.
>
> — Pos-tal.
>
> — Sí, maca. Au, torna amb els papàs que aquí et trepitjarien.
>
> La nena es contempla la mà buida i es posa a plorar. El turista hi acut i explica de la manera que pot la seva idea.

— Aquí no venem postals —li diuen.
— Els *globe trotters* en venen...
— Sí, potser sí. Però nosaltres som una manifestació sindicalista.
— Sindi què?

Un altre bon exemple —Melcion (2003: 49 i 2008: 25-26) ja n'ha advertit la grandiloqüència esmicolada— és el discurs inicial (p. 37), on el mateix orador és el primer a desentendre's de la solemnitat i el rigor que se li suposa:

> Un orador obrerista, cenyint amb el braç la cintura d'una estàtua de bronze, fa puntetes damunt el basament de pedra, per a tenir sota seu l'estesa de caps. Explica a crits uns odis i unes pors, però el dia és un diumenge a qui la claror ajuda i un aire de bonhomia ho acarona tot; les paraules surten de la seva boca com una cadena que s'enfila lentament cap al cel i mentre parla, mira d'esquitllentes els llavis de la dona de metall. Quins llavis! Li encomanen pensaments que allunyen l'esperit de lluita i tem que d'un moment a l'altre perdrà el fil del seu discurs.
>
> El guia fa un esforç per a fugir de les divagacions i, sense gairebé adonar-se'n, utilitza abans d'hora la fórmula d'èxit que havia preparat. Estén la mà amb un gest acusador i assenyala el turó que limita un dels vents de la ciutat.

O aquesta conversa entre el líder sindicalista i un oficial de policia a la fi del discurs del primer (p. 132):

> Un oficial de policia, a cavall, s'acosta a l'orador i fa sonar un xiulet.
> — Faci el favor, home. Les coses es poden dir de moltes maneres sense necessitat d'ofendre.
> — Acabo de seguida.

Un altre recurs és l'antifràstica lloança per blasme (p. 135):

> Retrocedeix per contemplar-la i rebla la frase:
> — Com ha crescut aquesta nena! S'ha fet molt gran, molt gran, molt.
>
> Ha insistit per insinuar que potser ja és massa gran i tot, relacionant, insidiosament, l'edat i l'estatura, però ho fa amb una cortesia que endolceix l'ofensa.

O la hipèrbole: «(En Martí s'intriga i no sap què pensar. Potser és que ha estat descoberta una falla en el sistema mètric decimal. Qui sap?)», exagera davant les paraules cauteloses del regidor Bondi. O el contrast paradoxal: «L'obre [*sic*] una dona escabellada, horriblement jove, d'un humor eixut i un vel de pessimisme» (p. 210). O la deducció paradoxal (pp. 114-115):

> Les senyoretes han corregut a consultar la Bíblia. Cerquen els salms i llegeixen el que els ha estat recomanat: «Alçaré els meus ulls a les muntanyes, d'on vindrà el meu socors. El

> meu socors ve de Jehovà, que va fer el cel i la terra. El teu peu no relliscarà, ni s'adormirà el qui et guarda. Vet aquí, no s'adormirà, ni dormirà el qui guarda Israel. Jehovà és el teu guardador: Jehovà és la teva ombra a la teva mà dreta. El sol no et fatigarà de dia, ni la llum de nit. Jehovà et guardarà de tot mal: ell guardarà la teva ànima. Jehovà guardarà la teva sortida i la teva arribada, ara i sempre».
>
> — Sí que és veritat, oi? Fa venir ganes d'emprendre una fontada confiadament.

O prendre en sentit literal expressions en sentit figurat: «Al cap de poc temps la mare, realitzant el sentit d'unes paraules que en vida havia utilitzat moltes vegades, es reuní amb el capità» (p. 101). O el que Muecke (1969: 75-76) anomena «fallacious reasoning» (p. 64):

> Quan algú el feia entrar per a ensenyar-li una taca d'humitat o una canyeria esbotzada, estirava el rostre i deia: «Parlaré amb l'amo. No sé, no sé. Té tantes despeses i tants maldecaps! En aquests temps el tenir una casa és un gest de filantropia, i jo sóc gent manada».
>
> — Però si l'amo sou vós... —li deien els veïns.
>
> — No pas ara. En aquests moments administro i prou. Jo ho puc saber millor que ningú.

També present en aquesta demanda d'un dels esquirols que s'ha enfrontat a la marxa per a dissoldre-la i que ha caigut en mans d'Elies i Marc Flossià: «— Vuitanta-dos, vuitanta-dos! —aclareix l'infeliç, totalment rendit. I aprofita el mèrit que acaba de fer per afegir: — Només demano una cosa jo: que emparant-me en els acords de Ginebra, em pugui escriure amb els de casa a través de la Creu Roja...» (pp. 201-202). És especialment interessant el següent cas de «fallacious reasoning» perquè Calders aprofita la pregunta d'Eugènia Bondi i la resposta de sa tia Sara per a la denúncia social progressista. Val la pena recordar l'advertència de Hutcheon (1994: 10 i 27) sobre la condició «transideological» —terme que agafa a Hayden White— de la ironia, i, per tant, la disponibilitat a ser usada des de qualsevol pressupòsit ideològic (p. 181):

> Alça el cap i pregunta somniosament:
>
> —Tia Sara: quin sentit té «quedar-se sense feina»?
>
> — Per a nosaltres cap. És un accident que sofreixen les persones que, per la seva falta de mèrits, es veuen obligades a guanyar-se la vida treballant.

Finalment, Calders tampoc no renuncia a l'ús de l'anomenada ironia dels esdeveniments, com ara quan l'Enric Isbac va tot content i convençut a comunicar als Flossià que se n'han d'anar de la finca i no sols no aconsegueix que se'n vagen sinó que a més a més acaba donant-los diners (pp. 77-79), o quan el policia i el sindicalista Moreas, a qui segueix, acaben fent-se amics contra totes les expectatives (pp. 84-88).

4. CONCLUSIONS

Recordem l'afirmació programàtica de Calders, citada al principi, en què es confessava «més somiador que notari», fent al·lusió a l'interès per aquella altra realitat més profunda amagada sota l'aparença superficial. Per a aquest programa, tal com l'hem pogut resseguir a *La ciutat cansada*, Calders no té inconvenient de servir-se de la sàtira, en un grau no gens usual en la seua creació, car, com ja hem vist que defensava Hodgart, i abans d'ell Frye, a qui parafraseja Ballart, resulta especialment rendible per a crear una realitat embolcallada de fantasia, la més idònia per a fer ressaltar els defectes de la víctima (Ballart 1994: 419).

Al costat de la sàtira, la ironia, aquesta eina de tan òptims resultats en les seues mans, la que li permet d'enfrontar-se al món com a «ironista» i no com a «radical», per a emprar la dualitat alternativa proposada per Thomas Mann a les seues *Meditations of a Non-Political Man*, segons evoca Muecke (1969: 235).

> Irony and radicalism —this is an alternative and an Either-Or. An intelligent man has the choice (*if* he has it) to be either ironical or radical. There is, in all decency, no third possibility. Which he is depends upon the argument he accepts as ultimately and absolutely valid: life or spirit... For the radical man life is no argument. *Fiat spiritus, pereat vita!* But the words of irony are: «Can truth be an argument if it is a matter of life?»

Perquè, al capdavall, com assegurava Kierkegaard, «no authentic human life was possible without irony» (Muecke 1969: 235). *La ciutat cansada* és en aquest sentit una obra exemplar de la poètica caldersiana i alhora una peça singular i valuosíssima en l'evolució creativa de l'autor, amb menció particular al pes específic atorgat a la sàtira i al joc narratològic distanciador de les convencions realistes, un programa que portaria a un desenvolupament frenètic, delirant i extraordinari només un parell d'anys més tard a la següent novel·la, *Ronda naval sota la boira*.

Vicent Simbor Roig
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bafaro, G. (1995) *Le roman réaliste et naturaliste*, París, Ellipses.
Ballart, P. (1994) *Eironeia. La figuración irónica en el discurso literario moderno*, Barcelona, Quaderns Crema.
Bloom, E. A. & L. D. (1979) *Satire's Persuasive Voice*, Ithaca i Londres, Cornell University Press.
Booth, W. C. (1986) *Retórica de la ironía*, Madrid, Taurus. [1974, 1ª ed.]
Brilli, A. (1979) *La satira. Storia, tecniche e ideologie*, Bari, Dedalo libri.
Calders, P. (1958a) «Una indústria que no prospera», *Fascicles Literaris*, 1, pp. 1-3.
— (1958b) «Diàleg entre l'amic i jo», *Fascicles Literaris*, 4, pp. 37-39.
— (2008) *La ciutat cansada*, Barcelona, Edicions 62, a cura de Jordi Castellanos.
Chevalier, Haakon M.(1932) *The ironic temper*, Nova York, Oxford University Pres.
Cohn, D. (1981) *La transparence intérieure. Modes de représentation de la vie psychique dans le roman*, París, Seuil. [1978, 1a ed.]
Genette, G. (1972) *Figures III*, París, Seuil.
— (1982) *Palimpsestes. La littérature au second degré*, París, Seuil.
— (1983) *Nouveau discours du récit*, París, Seuil.
Gregori Soldevila, C. (2006) *Pere Calders: tòpics i subversions de la tradició fantàstica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Hamon, Ph. (1977) «Pour un statut sémiologique du personnage» dins aa. dd, *Poétique du récit*, París, Seuil, pp. 115-180.
Hodgart, M. (1969) *La sátira*, Madrid, Guadarrama.
Hutcheon, L. (1978) «Ironie et parodie: stratégie et structure», *Poétique*, 36, pp. 467-477.
— (1981) «Ironie, satire, parodie. Une aproche pragmatique de l'ironie», *Poétique*, 46, pp. 140-155.
— (1985) *A Theory of Parody. The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, Nova York / Londres, Methuen.
(1994) *Irony's Edge. The theory and politics of irony*, Londres / Nova York: Routledge.
Melcion, J. (2003) «Èxodes, viatges, desvaris i naufragis», dins C. Puig Molist (ed.), *Pere Calders i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Departament de Filologia Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 43-66.

— (2008) «Pròleg» dins P. Calders (2008) *La ciutat cansada*, Barcelona, Edicions 62, a cura de Jordi Castellanos, pp. 15-33.

Moll, F. de B. (1982) *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià , Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística*, Palma de Mallorca, Moll. [1959, 1ª ed.]

Muecke, D. C. (1969) *The Compass of Irony*, Londres, Methuen.

— (1986) *Irony and the Ironic*, Londres / Nova York, Methuen. [1970, 1ª ed.]

Pons, A. (1998) *Pere Calders, veritat oculta*, Barcelona, Edicions 62.

Rossell i Riera, V. (2008) «Introducció» dins P. Calders (2008), *Sense anar tan lluny*, Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 13-29.

Simbor, V. (1991) «Ronda naval sota la boira: el pacte del somni» dins A. López García i E. Rodríguez Cuadros (eds.), *Miscel·lània Homenatge Enrique García Díez*, València, Universitat de València / Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana.

— (2005) *El realisme compromès en la narrativa catalana de postguerra*, València/ Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Schoentjes, P. (2001) *Poétique de l'ironie*, París, Seuil.

Sedgewick, G. G. (2003) *Of Irony: Especially in Drama*, Vancouver, Ronsdale Press. [1935, 1ª ed.]

Suleiman, S. R. (1989) *Le roman à thèse ou l'autorité fictive*, París, PUF. [1983, 1ª ed.]

Monogràfic
«El romanç andalusí a revisió»
coordinat per Antoni Ferrando Francés

INTRODUCCIÓ

Després de les notables aportacions dels romanistes Joan Coromines, Manuel Sanchis Guarner i Alvaro Galmés de Fuentes a l'estudi de la societat, la cultura i la llengua romànica que subsistiren a Xarq al-Andalus fins al segle XII, una bona colla d'historiadors, romanistes i arabistes s'han ocupat de nou en les dareres dècades d'un tema tan apassionant com mal conegut i, a vegades, manipulat al servei d'ideologies tradicionalistes. El millor coneixement de la història dels col·lectius hispanoandalusins, del romanç que parlaven i de la llengua i la cultura dels regnes cristians del nord de la península Ibèrica ha permés revisar a fons moltes d'aquelles interpretacions tradicionals.

En el present monogràfic dedicat al romanç andalusí de les terres de llengua catalana, s'ha volgut incidir en la necessitat de revisar el concepte de mossàrab com a denominació lingüística i com a recurs per a explicar els orígens o l'etimologia d'un bon nombre de mots d'aparent fesonomia romandalusina. Per a assolir aquests objectius, hem comptat amb la inestimable col·laboració de Josep Torró, un destacat expert en l'estudi de les transformacions històriques que experimentà Xarq al-Andalus al segle XIII, i de Germà Colón, Ramon Sistac, Cosme Aguiló, Joan Veny i Josep Martines, que són alguns dels filòlegs mostrats que més han insistit en la necessitat de revisar el tractament lingüístic del lèxic i de l'onomàstica pretesament mossàrabs.

L'estudi de Torró se centra en la profunda arabització dels cristians andalusins i, de retruc, en el menysteniment amb què els van tractar els cristians vençedors, en una actitud que evoca la del suposadament Occident cristià actual envers les comunitats cristianes autòctones del Pròxim Orient. Germà Colón assenyala la inconsistència dels

arguments filològics que utilitzen els defensors d'un indocumentada llengua valenciana prejaumina per a explicar certs mots que adoptaà i adaptà el català de València en temps posteriors a la conquesta cristiana del segle xiii. Ramon Sistac denuncia així mateix la poca consistència de la documentació adduïda per a provar la persitència del romanç andalusí de Lleida en el moment de l'ocupació cristiana. Cosme Aguiló, des d'un profund coneixement de la toponímia balear, mira de dilucidar-hi els trets específics del romanç andalusí en amdues illes. Finalment, Joan Veny i Josep Martines han triat cadascú una família de mots aparentment mossàrabs i considerats com a tals per la seua fesonomia fonètica, *alatxa* i *punxar*, per fer veure que en realitat provenen del genovés i de l'occità, respectivament.

Totes aquestes contribucions assenyalen clarament les vies per on cal caminar, amb pas segur, en l'estudi del romanç andalusí. Acabe de parlar de «romanç andalusí» i també abans havia utilitzat com a sinònim seu la designació tradicional de «mossàrab», justificadament impugnada ara pels romanistes i arabistes. De fet, totes dues denominacions alternen en els títols de quasi totes les contribucions ací publicades. Val a dir, però, que aquesta última denominació és encara un tribut a la transició cap a un nou enfocament de la qüestió onomàstica. Però no em sabria estar d'advertir que la necessitat d'adoptar un criteri pràctic ha dut a l'Institut d'Estudis Catalans a recomanar el neologisme «romandalusí» com a designador del «romanç andalusí», a partir d'una proposta de l'arabista Federico Corriente.

Així doncs, el present monogràfic no sols pretén donar compte dels darrers enfocaments metodològics en la qüestió romandalusí, sinó també d'omplir un buit sentit en l'àmbit de la filologia catalana i romànica, on el tema que ens ocupa és encara massa marginal. Més encara, s'insereix en l'esforç de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana de fer progresar el coneixement d'una qüestió que, ultra la seua dimensió filològica, en té una altra de cultural: aprofundir en la història de totes les terres de llengua catalana en què aquesta és un parlar consecutiu. Dins d'aquest esforç s'ha de situar, per exemple, la publicació quasi simultània de llibres com el de Carme Barceló i Ana Labarta, *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana 1401-1608*, i el de Carme Barceló, *Àrab i català: contactes i contrastos*. Al capdavall, la història de la Catalunya Nova, de les Illes Balears i de València no es comprén bé sense tenir en compte els elements precatalans i els contactes amb la cultura islàmica i àrab d'al-Andalus. Ben mirat, la marginació, conscient o inconscient, d'aquests elements, que també afecten el nord d'Àfrica, forma part d'un discurs ideològic continuista

d'aquell altre que, dins la Romània o la Cristiandat, menysté tot allò que no s'ajusta a les pautes «occidentals». I, tanmateix, el romanç andalusí és part de la història de la família romànica, i la cristiandat andalusina, part d'una comunitat religiosa que es proclama universal però que només concep en clau occidental.

Disposar d'un espai més gran en aquest monogràfic hauria permés d'abordar moltes altres qüestions relacionades amb la cultura dels romandalusins i, doncs, involuclar altres estudiosos que han contribuït decisivament a obrir nous camins en el tema que ens ocupa i amb els quals no s'ha pogut comptar ara. Deixem-ho per a una altra ocasió. En aqueixa avinentesa no hauríem d'oblidar temes com ara el de la litúrgia hispànica, sovint també presentada, a tort o deliberadament, per raons extracientífiques, com a mossàrab, especialment en terres valencianes; o el de l'evolució del romanç andalusí i, doncs, el de la interpretació filològica de les dades que ens han arribat, aspecte summament delicat per tal com les nostres informacions es basen bé en dades lingüístiques relativament fossilitzades, com són les toponímiques, o bé en documents interferits per les llengües dels conquistadors, com són els llibres de repartiment.

No podria acabar aquesta nota preliminar sense expressar el reconeixement de l'IIFV i el meu agraïment personal a tots els qui hi ha fet possible aquest monogràfic i a tots els qui, amb no menys mèrit, hi haurien d'haver figurat per arredonir aquesta revisió d'una temàtica tan apassionant com no gens fàcil d'abordar.

València, octubre de 2010

Antoni Ferrando i Francés
Universitat de València

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 109-111

JOSEP TORRÓ

MOSSÀRABS EN TEMPS DE CONQUESTA. OBSERVACIONS HISTORIOGRÀFIQUES

A final d'octubre de 1147, quan la host combinada dels croats i el rei Affonso Henriques de Portugal va entrar a Lisboa, una part dels primers, sobretot gent de Renània i Flandes, estimulada per «tantes incitacions a la cobdícia», es va lliurar al saqueig desenfrenat i a l'ocultació del botí que s'havia de compartir amb la resta dels assaltants. En mig d'aquests excessos, remarca l'autor anònim de la descripció de la conquesta, «contra tot dret i decència», els croats no dubtaren a tallar el coll a l'ancià bisbe mossàrab de la ciutat.[1] Poques vegades un fet tan concret assoleix unes implicacions historiogràfiques tan àmplies. Tal i com observà Pierre Guichard (1985), el discurs construït per Francisco J. Simonet (1897-1903), autor de la principal obra de referència sobre la matèria, considerava que els anomenats «mossàrabs», en haver preservat la identitat hispànica mitjançant una resistència incommovible a l'«opressió musulmana», asseguraren la continuïtat nacional mentre preparaven i facilitaven l'anomenada «reconquesta». I vet ací l'exèrcit «reconqueridor» passant a degolla aquells a qui, suposadament, ve a alliberar. La influència de les idees de Simonet, profundament entrecavalcades amb la noció historiogràficament dominant de «reconquesta», ha estat tan gran i duradora que, fins i tot, medievalistes francesos moderns, com ara Ricard (1947, 1951) i Dufourcq

1. *Colonenses igitur et Flandrenses, visis in urbe tot adminiculis cupiditatis, nullam iniurisiurandi vel fidei religionem observant… Episcopum vero civitatis antiquissimum, preciso iugulo, contra ius et fas occidunt.* «Immediatament els de Colònia i Flandes, en veure tantes incitacions a la cobdícia, deixaren d'observar el vincle del seu jurament i la fe compromesa… Fins i tot mataren l'ancià bisbe de la ciutat, contra tot dret i decència, degollant-lo» (David, ed. i trad., 1936: 176-177).

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 113-135

(1968), es negaren a admetre que l'autor de *De expugnatione Lyxbonensi* s'hi referís veritablement a un bisbe (Livermore 1990; Phillips 2007: 136-137).

¿Estem al davant d'un fet aïllat, fruit de l'acalorament i, potser, de la ignorància dels croats «estrangers»? La indignació retòrica exhibida pel testimoni, destinada més aviat a subratllar el veritable crim —el del trencament dels pactes jurats que regulaven com s'havia d'efectuar el saqueig—, no n'atenua les connotacions. Certament, els guerrers anglonormands, flamencs i renans presents a la host podien no tenir una idea massa clara sobre la presència d'indígenes cristians a al-Andalus, tal i com posa de manifest el mateix autor de la relació —probablement un prevere anglonormand— en confondre amb musulmans els habitants de Lisboa víctimes de l'epidèmia declarada després de la caiguda que, moribunds, besaven la creu i declaraven la bondat de Maria, la mare de Déu.[2] Ara, la mateixa imperícia o, millor, indiferència mostrada a l'hora d'identificar cristians entre el conjunt dels andalusins esdevé una bona prova de la seua radical alteritat respecte als cristians llatins del nord, que els veien com una població gairebé tan estranya com ho podien ser els musulmans. De fet, cap bisbe mossàrab no va succeir el degollat; amb l'aprovació del rei de Portugal i l'arquebisbe de Braga, els conqueridors procediren a restaurar la seu elevant a la prelatura l'anglonormand Gilbert de Hastings (David, ed. i trad., 1936: 178-181; Phillips 2007: 165).

El cas del bisbe de Lisboa, doncs, palesa de forma emblemàtica fins a quin punt, en els segles XI i XII, els *ḏimmî*/s cristians d'al-Andalus havien arribat a resultar indistingibles dels musulmans. Habitaven entre ells, vestien de manera semblant i, per damunt de tot, feien servir amb normalitat la llengua àrab com a mitjà d'expressió oral i escrita. Això vol dir, justament, el terme *mossàrab*, l'ètim àrab del qual és el participi passiu (*mustaʿrab*) del verb *'istaʿrab*: 'tornar-se o esdevenir semblant als àrabs'. Sens dubte, i de manera similar a l'experiència de les comunitats cristianes siríaques i coptes —diferent del cas dels cristians *àrabs*, no *arabitzats*, de Síria—, el procés d'arabització a al-Andalus, ja ben avançat en la segona meitat del segle IX, donà lloc

2. *Exanguibusque similes vivi super terram gradirentur, signumque crucis supliciter amplectentes deoscularentur, beatamque Dei matrem Mariam bonam predicarent, ut ad omnes actus vel sermones etiam in extremis agentes Mariam bonam, bonam Mariam intermiscerent, miserabiliterque reclamarent*. «I homes vius que semblaven éssers sense sang vagarejaven per la terra i, agafant el signe de la creu, el besaven amb suplicació i declaraven que Maria, la mare de Déu, era bona, de manera que en tots els seus actes i al·locucions, fins i tot quan agonitzaven, intercalaven les paraules Maria bona, bona Maria, i cridaven llastimosament» (David, ed. i trad., 1936: 180-181). La interpretació moderna de Jonathan Phillips (2007: 166) fa, també, d'aquests moribunds, musulmans desitjosos de convertir-se a causa dels sofriments provocats per la pestilència.

a la formació d'un cristianisme de llengua àrab en occident. El llatí (com el dialecte romànic) va desaparèixer de la parla corrent, dels textos més utilitzats i, fins i tot, molt probablement, de parts de la litúrgia.

L'ARABITZACIÓ, EL NUCLI DEL PROBLEMA

L'etimologia del terme *mossàrab* —substantiu o adjectiu— i els usos històricament documentats han plantejat el problema de la pertinència de les seues aplicacions historiogràfiques més generals. És ben sabut, d'altra banda, que el mot no apareix mai als textos àrabs occidentals. Les úniques excepcions les trobem al peculiar *corpus* que formen els documents àrabs de Toledo, posteriors a la conquesta castellana de 1085, però sempre en qualitat de nom de lloc (p. e. *Bâl d̲î Mustᶜarab*, 'Val de Mozárabes') o, sobretot, com a nom de persona (p. e. Juwân Mustaᶜrab), i mai abans de mitjan segle XII (González Palencia 1926-30: IV, 112, 122-123). Per referir-se als cristians sotmesos a ordres polítics musulmans, els escrits àrabs utilitzen una diversitat de termes que varien segons els contextos (Lapiedra 1997). Així, quan insisteixen en l'estatut jurídic empren normalment *muᶜâhid* ('el que està sota pacte') o *d̲immî* ('protegit'); quan es tracta d'al·ludir a la falta d'arabització, al manteniment de la llengua romànica, poden fer servir *ᶜajam*, 'estranger' millor que 'bàrbar' (Chuaqui 2001: 130); i si les connotacions a ressaltar són de caràcter ètnic o territorial es prefereix la denominació *rûm* (lit. 'romà) que s'aplica en particular als cristians d'origen europeu. Tanmateix, el terme preferit, sens dubte, és el de *nasrânî* (lit. 'natzaré', pl. *nasârâ*), que comporta una designació més específica que no *rûm*, *ᶜajam* (mancats de connotacions religioses precises) o *d̲immî* (pot tractar-se d'un jueu) (Fernández & Fierro 2000: 419-421). Els mateixos cristians arabitzats andalusins l'empraven per autoqualificar-se als seus escrits. Així ho fa, per exemple, al colofó d'una còpia àrab dels evangelis conclosa a Fes en 1137, un bisbe anomenat Miquel (Mîqâyil), membre d'alguna de les comunitats deportades al Magrib pels almoràvits onze anys abans (Simonet 1897-1903: II, 751-753).

La utilització del terme «mossàrab» és completament estranya, doncs, als textos àrabs andalusins. Es limita, de fet, als documents llatins o romànics redactats en els àmbits d'autoritats polítiques cristianes peninsulars des del segle XI, quan l'assimilació lingüística dels cristians d'al-Andalus ja havia assolit un abast molt profund. El primer esment conegut (*muzaraves*) el trobem a un cèlebre document lleonès de 1024, però és

amb el privilegi atorgat per Alfons VI en 1101 *ad totos mozarabes de Toleto* (González Palencia 1926-30: IV, 118-120) quan el terme assoleix un reconeixement decisiu. En èpoques anteriors els textos del nord (fins i tot els diplomes carolingis) s'havien referit als cristians provinents dels estats musulmans peninsulars amb el mot *hispani*, una pràctica derivada òbviament de la identificació d'al-Andalus amb Hispània, habitual en l'àmbit castellano-lleonès si més no fins al segle XII, tot i que tingué una permanència molt major al llenguatge de l'escrivania comtal de Barcelona i, més tardanament, de la cancelleria catalano-aragonesa que, encara al segle XV, anomenava Hispània l'emirat nassarita de Granada. Els antics *hispani*, doncs, foren substituïts textualment, al llarg del segle XI, pels «mossàrabs» quan es tractava de designar les poblacions cristianes andalusines incorporades als regnes de Castella i Lleó per conquesta o a causa de moviments migratoris; en el segle XII el nou terme es difondria, també, per Aragó, Navarra i Portugal, però no tingué la més mínima incidència a Catalunya ni, després de les conquestes, al seu àmbit lingüístic, per la senzilla raó que no conegué llavors cap incorporació d'aquest tipus.

Tot sembla indicar, com assenyala Cyrille Aillet (2010: 4-5), que la denominació *mustʿarab* fou adoptada pels cristians d'al-Andalus quan la seua arabització lingüística i cultural feia temps que s'havia completat, però també en unes circumstàncies precises que no eren les dels ordres polítics musulmans, sinó les dels espais fronterers perifèrics, o les de l'exili en els regnes cristians del nord. «Mossàrab» és, doncs, un terme que sols té sentit en un context de profunda arabització d'aquells a qui designa. És per això que als darrers estudis realitzats per autors anglosaxons s'ha evitat, amb molt bon criteri, aplicar la denominació als cristians de l'emirat i el califat (segles VIII-X), considerant que el procés d'assimilació lingüística no hauria culminat del tot (Burman 1994; Christys 2002). El recent assaig de Richard Hitchcock (2008) reclama, fins i tot, una restricció de l'ús historiogràfic a l'experiència dels *nasârâ* arabitzats que restaren dins dels regnes cristians a partir del segle XI (Lleó, Toledo, Aragó), sia per causa de migracions, sia per l'avanç de les conquestes. Malgrat altres afirmacions molt qüestionables que es contenen en aquesta obra (per exemple, la insistència en un component musulmà «indígena» que hauria format part destacada de les migracions o fugides cap al nord peninsular i s'hauria assimilat al cristianisme mossàrab) la proposta de Hitchcock, si atenem a la utilització documentada del terme, sembla raonable i mereixeria de ser tinguda en compte.

La qüestió terminològica no és gens banal. No ho és mai, de fet, però menys encara quan ens trobem al davant d'una noció historiogràfica fabricada amb uns propòsits ideològics molt determinats, que no poden explicar-se al marge del concepte de «reconquesta» i del seu paper fonamental en la configuració decimonònica de la idea nacional d'Espanya. La «reconquesta» dels historiadors és una operació de legitimació retrospectiva que sols pot tenir sentit si, contra tota raó, es considera el cristianisme una constant històrica (Morsel 2007: 49, 90). Aquest és el paper dels «mossàrabs» de Simonet, Menéndez Pidal, Sánchez Albornoz, García Gómez i *tutti quanti*: «la conservación del estado que precedió a la invasión islámica», en paraules de José A. Maravall (1981: 157-163). Obligats per aquesta exigència, els historiadors que Guichard (1985, 2008) anomena «tradicionalistes» han bregat durament per entaforar dins la construcció petrificada del mossarabisme un conjunt de situacions i manifestacions extremadament diverses, d'homologació manifestament incòmoda. Però en els últims vint o vint-i-cinc anys la qüestió ha estat objecte d'una profunda revisió que ha deixat en un lloc purament marginal les tesis que feien de la monolítica categoria «mossàrab» una reserva immutable de valors nacionals i religiosos (Aillet 2008a).[3] Els estudis filològics han jugat un paper crucial en aquest procés, sobretot a l'hora de situar en unes dimensions més justes i acotades el registre lingüístic romànic andalusí (Corriente 1997; 2008).

València no és una excepció a hores d'ara quant a la marginalitat acadèmica dels discursos recreadors d'un mossarabisme fictici, necessari com a factor de transmissió d'una pretesa llengua romànica anterior a la conquesta del segle xiii (Barceló 1996; Guinot 1999: i, 57-75). Tanmateix, els rèdits polítics derivats del manteniment artificial d'una tensió permanent al voltant de la identitat lingüística valenciana els

3. Com a observació lateral caldria fer notar que, aparentment, això no ha tingut un gran efecte sobre l'adhesió historiogràfica d'una bona part del medievalisme (no sols l'espanyol) a la noció de «reconquesta», presentada ara com la «realitat» de la ideologia restauradora de l'Església i dels consellers eclesiàstics de la monarquia castellano-lleonesa. Encara està per veure clarament el paper que poden jugar mossàrabs i cristians d'al-Andalus en aquesta reformulació postmoderna, tot i que ja disposem d'alguns indicis significatius que no entrarem a comentar ací. Tampoc és aquest el lloc per a discutir l'abast veritable del discurs restaurador (que no fou l'única justificació ideològica de les conquestes) ni els criteris epistemològics que permeten substituir la lògica real dels fets (*nous* ordres polítics, *noves* formes de dominació social, *noves* estructures eclesiàstiques) per unes determinades representacions, però sí, potser, per a recordar que, més enllà del que puguen admetre els sectors acadèmics implicats, mantenir la validesa historiogràfica del concepte de «reconquesta» comporta un blindatge de l'antic guió, és a dir, de les idees essencialistes de continuïtat de la nació hispànica i la civilització cristiana, en tant que part consagrada del saber general. I això no és història medieval, és ideologia moderna.

han dotat de cobertura institucional i una projecció pública impensables en altres circumstàncies. Sense aquesta impunitat social no poden entendre's els extrems de falsificació extravagant que s'han assolit a l'hora de fabricar mossàrabs. Però tampoc sense el referent d'autoritat que, durant molt de temps, han tingut en els principis continuistes d'una historiografia hegemònica. Ho explicà de forma exemplar Pierre Guichard (1985) a un article clàssic (traduït en 2008 amb *addenda*) que, malgrat el temps transcorregut, constitueix encara una de les més importants reflexions sobre la historiografia dels mossàrabs.

L'autor no es limità a criticar les tesis «tradicionalistes», sinó que també va qüestionar la idea d'una extinció ràpida i general de les comunitats cristianes d'al-Andalus, vinculada a una suposada desaparició primerenca dels bisbats, que llavors acabava de formular Míkel de Epalza (Epalza & Llobregat 1982) i en la qual insistí posteriorment (Epalza 1994). Malgrat els saludables efectes que, en aquells moments, podia tenir una reacció radical contra el continuisme historiogràfic dominant, no és menys cert, com observa Aillet (2008b: x; 2010: 309), que les dues posicions antagòniques —la de Simonet (i els seus epígons) i la d'Epalza— convergien en «la imatge comuna d'un cristianisme mossàrab aïllat, estàtic, fossilitzat». Guichard ja ho va veure, això. La hipòtesi d'Epalza comportava, en certa manera, un menysteniment del procés d'arabització lingüística dels cristians d'al-Andalus; un procés que el medievalista francès, per contra, va saber identificar com a nucli central de la qüestió mossàrab. En realitat, aquesta evidència podia tenir a la llarga efectes més demolidors per a les tesis «tradicionalistes». Les proves indiscutibles de la ràpida arabització dels cristians d'al-Andalus posaven dificultats molt més serioses —i amb implicacions adverses més potents— a la utilització dels mossàrabs com a dipositaris coriacis d'una identitat hispànica a l'espera dels «reconqueridors», i impossibilitaven, de fet, les especulacions sobre continuïtats lingüístiques.

La tesi que acaba de publicar Cyrille Aillet (2010) té, entre molts altres, el mèrit de clarificar les fites fonamentals de l'evolució del cos social cristià a al-Andalus. Ja en el transcurs del segle IX, assenyala, s'assoliria la majoria musulmana, distanciant-se així de la proposta de Bulliet (1979: 114-127) que data aquest fet en època califal, però coincidint —sense advertir-ho— amb les observacions efectuades per Miquel Barceló (1984-1985: 51) a propòsit de la fiscalitat emiral, que a mitjan segle IX ofereix una base d'ingressos molt majoritàriament musulmana a la zona de Còrdova, que era llavors el principal centre eclesiàstic. El mapa de les seus episcopals no sols presenta una dismi-

nució progressiva, sinó que també posa de manifest una reestructuració, una adaptació a la geografia dels centres del poder polític andalusí, fins a la dislocació definitiva a mitjan segle XII. Entre les dues dates (finals del segle IX - mitjan del XII) se situaria l'experiència «mossàrab» a al-Andalus; un fenomen, en qualsevol cas, minoritari i molt difús. La denominació de mossàrabs aplicada a aquests cristians la justifica Aillet (2010: 177) per la producció literària que generaren en llengua àrab. Una producció influïda, com ha establert Burman (1994), per la dels cristians arabitzats, en situació anàloga, del Pròxim Orient. En principi, es tractava d'una activitat de traduccions (bíbliques, jurídiques) del llatí a l'àrab, reclamades per les necessitats estructurals d'una minoria que havia assumit l'àrab com a llengua de cultura, però que es veurien limitades per l'erosió accelerada de la comunitat cristiana en el segle XI (Aillet 2010: 185, 212). A aquesta producció bàsica s'hi afegiria un conjunt de tractats apologètics, compilacions d'història preislàmica, composicions de poetes menors de les taifes, tractats mèdics, etc. Tot plegat, però, ben poca cosa: els autors cristians de llengua àrab ocupen un lloc força secundari, molt per darrere dels jueus (Aillet 2010: 240).

En el segle X, afirma Aillet (2010: 145-146), el llatí era ja una llengua fossilitzada, restringida a la formació dels clergues (els permetia l'accés als textos patrístics), que sols conservava una funció emblemàtica (inscripcions funeràries) i sagrada en la seua qualitat de llengua litúrgica, d'una manera semblant al que passava a l'Orient amb el copte i el siríac. En la pràctica, tanmateix, si els clergues consultaven la Vulgata en llatí, transcrivien el contingut en àrab. Les anotacions àrabs als manuscrits llatins fetes pels eclesiàstics posen de manifest que les operacions intel·lectuals es desenvolupaven realment en aquesta llengua (Aillet 2008b). Però la difusió de l'àrab anava més enllà. Hi ha indicis molt potents d'una introducció «perifèrica» a la litúrgia (psalms i homilia, predicació, sermó); d'una «voluntat de fer entrar l'àrab dins les esglésies» (Aillet 2010: 196-200; Roisse 2008). Tot i això, potser seria més adient parlar de «necessitat». L'adopció de l'àrab per a les parts que la celebració reservava a les llengües vernacles, comprensibles pels fidels, sols pot ser un símptoma de la rapidesa del procés de substitució del llatí popular i dels primerencs parlars romànics d'al-Andalus al si de les comunitats cristianes; un procés que s'hauria resolt amb una promptitud major que la proposada originalment per Corriente (1997: 336-343).

ELS DARRERS CRISTIANS D'AL-ANDALUS

L'arabització dels cristians d'al-Andalus abastava, doncs, tots els registres lingüístics (excepció feta dels usos emblemàtics i sagrats reservats a un llatí mort) abans de documentar-se la incorporació de mossàrabs als regnes del nord peninsular des de començaments del segle XI. Ara bé, ni l'arabització ni tot el conjunt de processos d'adaptació i integració dels cristians en l'ordre social andalusí no pogueren evitar la disminució i la deriva evanescent d'aquestes comunitats. Això no vol dir que resulte senzill fixar un moment concret en què l'extinció hagués culminat de forma absoluta. Sens dubte les deportacions almoràvits, efectuades sobretot en resposta a l'expedició d'Alfons el Bataller a Granada (1125-1126) i a la fugida dels mossàrabs que l'acompanyaren, tingueren un impacte important (Lagardère 1988; Serrano 1991), però no es posaren en pràctica de forma sistemàtica (Guichard 1990-91: I, 90). Finalment, sembla que l'arribada dels almohades a mitjan segle XII propicià un moviment migratori cap a la conquistada regió toledana (Molénat 1997b), que si bé acabà definitivament amb les formes estructurades de cristianisme a al-Andalus, és a dir amb comunitats dotades de bisbes i d'un clergat organitzat, tampoc va representar una liquidació categòrica de la presència de cristians arabitzats, de veritables mossàrabs (no cristians llatins establerts per causa de mercaderia o servei mercenari), en terres andalusines.

Aillet (2010: 7), que defensa convincentment la data de mitjan segle XII com a punt final del fenomen mossàrab andalusí, recorda una al·lusió de Jacques de Vitry (c. 1220-1225) als «cristians d'Hispània que romanen entre els sarraïns», la qual podria constituir un testimoni de la supervivència crepuscular d'alguns grups encara en el primer quart del segle XIII. El mateix autor comenta, també, l'exemple de Sevilla, on malgrat les migracions que seguiren les campanyes d'Alfons el Bataller (1125-1126) i Affonso Henriques (1148-1150), sembla que a finals del segle XII encara s'hi conservava una petita comunitat cristiana, arrecerada a l'església dels ravals on es retia culte a Sant Isidor (Aillet 2010: 82-83, 93; Gonzálvez Ruíz 1998: 81). Les dades, extremadament magres, que tenim sobre aquest particular per al Xarq al-Andalus, on el desmantellament de les estructures eclesiàstiques fou més ràpid i les referències a cristians són pràcticament insignificants des del segle X, poden fornir una idea del nivell que, en la seua expressió més baixa, podien presentar les restes del cristianisme andalusí quan es va produir la conquesta.

A Múrcia, on la implantació almohade fou més tardana (1172), trobem un segle després, entre les anotacions dels repartiments d'Alfons X, l'estrany grup dels *arromía*, mot derivat òbviament de l'àrab *rûm*, un dels termes que es feien servir a al-Andalus per a denominar els cristians. Era un col·lectiu diminut i marginal (amb alguna excepció): catorze caps de família a tot estirar, receptors de donacions ínfimes de terra, juntament amb els (escassos) musulmans convertits (*christianos novos*) i les categories més baixes dels pobladors nouvinguts (Torres Fontes, ed., 1960: 161-165). Indubtablement es tractava de cristians natius arabitzats, però és molt menys segur que foren mossàrabs «antics». Denis Menjot (2002: I, 86-89, 181-185) considera que podien ser descendents de cristians llatins captius o establerts a Múrcia en qualitat de contingents militars, com el que el comte de Barcelona deixà a Ibn Mardanîš en 1152. Aquesta possibilitat té una bona base en el fet que un d'ells s'anomene Berenguer Martí, o en la mateixa denominació *rûm* que designava el grup, aplicada sovint —però no necessàriament— a cristians europeus (Lapiedra, 1997: 138, 141-142; Fernández & Fierro 2000: 421). Tindríem ací, doncs, un exemple dels «neo-mossàrabs» dels quals parlava Epalza (1985-1986), potser no exactament d'acord amb la seua definició de soldats, mercaders, captius i altres que residien *temporalment* a territori musulmà, ja que hi documentem, com a mínim, tres generacions. A banda d'això, altres noms d'*arromía* (com ara Matheo Johan o Johan Pérez) podrien figurar perfectament a la llista dels mossàrabs toledans de la mateixa època.

En el cas de València, és ben coneguda la presència, en temps del Cid, de *rûm baladiyyûn* («cristians del país») i *nasârâ muʿahidûn* («cristians sotmesos a pactes») que el príncep castellà utilitzà com a intermediaris i guardians de les portes de la ciutat, a causa del seu coneixement de la llengua i costums locals. No sabem, però, si les dues denominacions documentades amaguen algun matís diferencial, tal i com suggereix Lapiedra (1997: 131-135), ateses les connotacions de *rûm* ja comentades. Tampoc tenim una idea de les dimensions que podia tenir aquest grup, d'un caràcter molt minoritari en qualsevol cas. És força versemblant que l'evacuació de València per Ximena en 1102 i la subsegüent ocupació almoràvit tinguessen una forta incidència sobre la comunitat mossàrab de la ciutat, però el fet és que encara en 1126, amb motiu del pas de l'expedició d'Alfons el Bataller pel Xarq, tornen a esmentar-se *nasârâ* locals, col·laborant ara amb el rei d'Aragó, els quals acabaren fugint amb ell o deportats al Magrib (Barceló 1996: 189). És raonable, doncs, situar en aquests fets el punt final de la comunitat cristiana de València (Barceló 1984: 127-131). No disposem de cap referència posterior,

i en el moment de produir-se la conquesta, ni tan sols podem trobar res de semblant al grupuscle marginal dels *arromía* murcians. M'agradaria, tanmateix, assenyalar una possible —molt insegura— excepció, sobretot pel fet, ben significatiu, que cap dels obsessius buscadors de mossàrabs que operen al marge de la comunitat acadèmica, haja parat esment en ella. L'única que compta amb un recolzament documental admissible.

Cap a 1262 un home anomenat Miquel d'Hispània (*Michael de Hispania*) i la seua muller Simona eren alimentats (*victus... dederamus*) a costa del monestir de Sant Vicent per concessió vitalícia de Jaume I.[4] Es tracta, sens dubte, del mateix personatge (*Michael d'Espayna*) beneficiat pel monarca vint anys abans (1242) amb una molt modesta donació de 2,4 jovades de terra a València que havia de compartir amb un germà anomenat Pere (Ferrando, ed., 1979: núm. 1456). La singularitat del cognom, únic als llibres valencians del *Repartiment* i a la documentació de cancelleria de l'època,[5] té a veure probablement amb el seu explícit origen andalusí. El trobem documentat, així, entre els mossàrabs de la ciutat de Toledo, particularment en la figura de Joan d'Hispània (Juwân d̲î Išbâniya), esmentat com a antic posseïdor de béns urbans en escriptures àrabs de 1220 i 1259 (González Palencia 1926-30: II, núm. 455; III, núm. 820). També semblen indicatius, encara que això no demostra gran cosa, els noms dels germans Pere i Miquel, dels més comuns entre els mossàrabs toledans (Bîtr, Mîqâyil); sense oblidar el de Simó/-na, gens estrany en aquest col·lectiu. En rigor, res no garanteix que Miquel d'Hispània fos toledà, o que no acudís a València amb el seu germà i la seua dona després de la conquesta, però la vinculació d'aquest matrimoni d'onomàstica peculiar amb el monestir de Sant Vicent permet plantejar la possibilitat de que es tractés d'un cas semblant al dels *arromía* de Múrcia. L'existència, encara per demostrar, d'algun mossàrab de Toledo —coneixedor per tant de la llengua àrab— a la València immediatament anterior al setge de Jaume I no em sembla desgavellada, i podria relacionar-se amb l'interès per un santuari normalment abandonat, però significatiu per als cristians arabitzats d'origen andalusí i sobre el

4. El document es redacta amb motiu de commutar-se sobre les rendes de Xàtiva l'assignació de la pensió vitalícia: «Per nos et nostros, intuitu pietiatis et in emenda et compensacione \victus, que/ tibi Michaeli de [H]ispania et Simoni, uxori tue, dederamus in vita vestra in monasterio Sancti Vincencii Valencie cum carta nostra... idcirco damus et concedimus tibi, dicto Michaeli, et Simone, uxori tue, quolibet anno toto tempore vite vestre, sex caficia frumenti ad mensuram Valencie, et LX quarteria \vini boni... et CL solidos regalium pro aliis victualibus et vestibus» (Burns 1985-2007: II, núm. 398).

5. No tinc en compte el cognom Espanyol, que pot respondre a un origen diferent.

qual la monarquia castellana havia tractat, en temps d'Alfons VIII, d'exercir el seu patronatge (Burns 1967: 1976).[6]

Això sí, ens trobem, en el millor dels casos —i sense tenir en compte els mercaders llatins de pas o que hi residien temporalment sense arabitzar-se— al davant de presències del tot irrellevants, numèricament i des de qualsevol altre punt de vista. Individus o grupets de procedència exterior (fonamentalment del nucli arabòfon toledà, a banda dels «neo-mossàrabs», descendents de captius i mercenaris d'origen llatí), incapaços de reproduir-se autònomament de forma sostinguda, mancats d'estructures d'enquadrament eclesiàstic, i que sols es manifesten de forma intermitent, discontínua. Aquests són els trets primordials que caracteritzen el fenomen mossàrab a al-Andalus després de mitjan segle XII.

¿ARABITZACIÓ ÚNICAMENT?

A propòsit del cas de Toledo entre el califat i la conquesta castellana de 1085, Guichard (1985: 20) feia notar com una comunitat cristiana relativament nombrosa, a causa del nivell d'arabització assolit, podia restar integrada «en la unitat cultural andalusina fins a l'extrem de passar pràcticament desapercebuda». Amb independència del que puguem entendre per «unitat cultural andalusina», sobre la falta de relleu mostrada per les comunitats mossàrabs en el context musulmà sura una problemàtica que va més enllà del grau d'adhesió a l'àrab oral i escrit. Deixant de banda aspectes purament externs, com ara els tipus d'abillament o de menjar, ¿realment podem considerar aquesta integració sols en termes lingüístics? La gran majoria dels estudis recents sobre els mossàrabs tracta, sobretot, de la qüestió de la llengua literària, amb una atenció molt especial a l'alta cultura escrita (Burman 1994; Aillet, Penelas, Roisse, eds., 2008), però encara no s'han explorat de manera comparable els continguts socials i polítics del procés.

Una forma d'abordar la qüestió passa per considerar la visibilitat de les comunitats mossàrabs en els regnes cristians. Crec que pot establir-se una diferència entre les

6. Una qüestió important, que no pot deixar-se de banda en la història del santuari de Sant Vicent, es deriva de constatar la total ignorància de què és objecte a les abundants fonts cristianes relatives a la presència castellana a València en temps del Cid, entre 1087 i 1102 (Guichard 1990-91: I, 76).

incorporacions produïdes per migracions i les que tenen lloc a causa d'una conquesta territorial. Les primeres comencen a assolir importància a finals del segle IX, però ens interessen particularment les més tardanes, és a dir les que protagonitzen, si més no des de començaments del segle XI, grups de cristians incontestablement arabitzats (els *muzarabes* dels textos llatins) i culminen en l'onada del segon quart del segle XII, coincidint amb l'ensorrament definitiu de les institucions eclesiàstiques a al-Andalus. En aquests casos, l'únic marcador social conservat pels mossàrabs sembla reduir-se ben aviat a una antroponímia àrabo-romànica, el manteniment (temporalment limitat) de la qual no implica l'absència d'assimilació amb el conjunt de les poblacions locals (Aillet 2010: 273). És, clarament, el cas de Lleó, però també el de la vall de l'Ebre.

Per contra, el manteniment de l'especificitat social mossàrab es manifesta quan les comunitats inicials són incorporades per conquesta, amb la condició d'un marc polític i legal que recolze la permanència. En aquest sentit, destaca per damunt de tot la singularitat de l'experiència toledana, caracteritzada per la duració persistent, cohesionada i dinàmica, d'una comunitat cristiana arabòfona ben perfilada. Això no hauria estat possible sense l'empara del privilegi reial de 1101, que no sols permeté la continuïtat d'una bona part dels que ja hi eren abans de la conquesta del 1085, sinó també la decisiva agregació al col·lectiu d'una important quantitat de cristians fugits d'al-Andalus arran de l'arribada dels almohades (Molénat 1997a: 42-53). El cas de Coimbra podria haver-s'hi assemblat. De fet, entre 1064 (any de la seua conquesta per Ferran I) i 1092 funcionà com una veritable «ciutat mossàrab», on la forta comunitat cristiana local es veié ampliada amb l'acollida de molts immigrats d'al-Andalus, clergues inclosos, tots arabitzats. L'experiència fou veritablement excepcional, ja que la ciutat fou dotada d'unes estructures institucionals que ni tant sols tingué Toledo: un governador (*wazîr*) mossàrab —Sisnando Davídiz—[7] i un bisbe mossàrab —*Paternus*— que abans ho havia estat de Tortosa. Però la comunitat de Coimbra, a diferència de la toledana, no es beneficià de la protecció atorgada per un estatut jurídic especial. En els darrers anys del segle XI fou destituït el *wazîr* que havia succeït Sisnando Davídiz i la seu de Toledo hi imposà un nou bisbe llatí. La reforma eclesiàstica triomfant estengué la infamació i la sospita sobre el clergat mossàrab, obrint pas a un procés d'assimilació

7. Aquest cèlebre personatge també va arribar a estar uns mesos al capdavant de la ciutat de Toledo immediatament després de la conquesta, però era mal vist per l'arquebisbe bisbe Bernard i fou substituït pel mateix temps en què el primat cluniacenc, violant els pactes de capitulació, entrà dins la mesquita major per consagrar-la com església catedral.

prou ràpid com per a que els cristians arabitzats de Coimbra no pogueren deixar, de la seua existència, testimonis remotament comparables als toledans (Aillet 2010: 301-304).

La descripció de les característiques particulars del cos social mossàrab que documentem a Toledo durant el segle que segueix a la conquesta castellana de 1085 és important perquè ajuda a entendre que la integració dels cristians en la societat d'al-Andalus havia estat molt més que una arabització. L'obra recent de Diego Olstein (2006, 2008), basada en el tractament quantitatiu de les dades contingudes a les escriptures àrabs toledanes dels segles XII i XIII publicades per González Palencia (1926-1930), mostra que la comunitat mossàrab no sols era distingible de la nova població instal·lada al país (castellans i francs) per l'ús de la llengua àrab i d'una onomàstica àrabo-romànica. Destaca l'autor, també, la concentració geogràfica al voltant de la ciutat i de les vores irrigades del Tajo, així com l'exercici d'unes pràctiques agràries selectives i, de vegades, intensives (vinyes, hortes, dispositius hidràulics vinculats a la irrigació), les quals sens dubte tenien molt més a veure amb un fons andalusí comú, compartit amb les desaparegudes comunitats camperoles musulmanes, que no amb les explotacions extensives introduïdes a les zones de colonització castellana (Glick 2007). Els testimonis, comptabilitzats per Olstein, sobre la faiçó «andalusina» del paisatge agrari dels mossàrabs toledans justifiquen la possibilitat d'albirar altres indicis del grau d'assimilació social que havien conegut aquestes comunitats abans de la conquesta. Per exemple, en tot allò que pertoca a les formes d'organització comunitària i les estructures domèstiques.

Així, Jean-Pierre Molénat (1997a: 115) adverteix a documents mossàrabs toledans l'ús de l'expressió *ahl al-qarya* («la gent de l'alqueria») en un context que suggereix cert grau d'organització col·lectiva de l'espai agrari, semblant al documentat per Guichard (1990-91: I, 197-199) en el cas de les alqueries andalusines del territori valencià. Quant a les estructures domèstiques, cal demanar-se fins a quin punt la tipologia de pati central envoltat de naus cobertes, generada per la dinàmica de grups familiars extensos i fossilitzada a moltes cases de Toledo normalment considerades «islàmiques» (Passini & Molénat 1994; Passini 2001), no deu més a les prolongades pervivències mossàrabs que a una població musulmana prematurament desapareguda. Els mossàrabs dels segles XI i XII, doncs, no sols es diferenciaven dels cristians llatins del nord per la llengua àrab o per les particularitats de la seua litúrgia, qüestionada obertament per l'Església unificadora de la reforma. Eren, també, socialment estranys. El que està per determinar —i ací hi ha un important camp de recerca que haurà de superar les limitacions

de la documentació textual— és fins a quin punt havien convergit, a al-Andalus, les formes d'organització social de musulmans i cristians arabitzats.

La singularitat toledana emparada pel privilegi de 1101 no s'explica tant per una pretesa voluntat «protectora» d'Alfons VI com per la conveniència de conservar població en una frontera tan avançada i exposada durant les dècades que seguiren la conquesta. Quan les circumstàncies canviaren, la preservació de l'especificitat mossàrab ja no tenia sentit. L'esvaïment, a Toledo, de l'onomàstica i la llengua àrabs, culminat a mitjan segle XIV, ha estat explicat adequadament com l'efecte d'una pressió despatrimonialitzadora, que va provocar l'extinció de moltes famílies i, en tot cas, creà les condicions per a una completa assimilació dels mossàrabs relictes —particularment els llinatges més destacats— dins la societat castellana. No menys significatiu, un altre resultat d'aquest assetjament, seria la marginació i liquidació del ritus hispànic.[8] El procés començà als voltants del 1180. A partir d'aquesta data, assenyala Olstein (2006: 113-115), es va engegar a la regió de Toledo un procés d'absorció de les comunitats mossàrabs dins la societat castellana. Si el segle XIII fou el de l'assimilació social, en el XIV es completà la lingüística. El fet que puguem identificar com a factors d'aquesta dinàmica la privació de la base patrimonial d'una gran part de la població mossàrab (adquirida per l'Església i alguns colons cristians), la dispersió territorial de l'esmentada població i una major imbricació veïnal amb els nous pobladors castellans demostra fins a quin punt l'especificitat mossàrab respecte als cristians llatins del nord tenia un fonament social que calia minar sistemàticament si es pretenia fer-la desaparèixer.

En gran mesura, les conclusions d'Olstein confirmen i prolonguen les que ja avançaren, també sobre una base quantitativa, els estudis de Reyna Pastor (1970; 1975: 87-126), en els quals s'identificà prou clarament el procés d'adquisició d'una gran quantitat de béns immobles posseïts per mossàrabs entre 1170 i 1230, així com el paper destacat que hi va exercir l'Església metropolitana de Toledo. D'altra banda, pot resultar interessant parar esment en un aspecte representatiu que no ha rebut, al meu parer, l'atenció necessària. I és que el període àlgid d'adquisicions encaixa molt bé en l'espai de temps durant el qual s'encunyà a Toledo el morabatí alfonsí (1173-1217), una moneda d'or que mantingué el patró metrològic almoràvit dels dinars andalusins que arribaven a Castella en forma de pàries (particularment les d'Ibn Mardanîš), així

8. Recuperat després, de forma purament simbòlica, pel cardenal Cisneros quan les seues implicacions socials feia temps que estaven completament desactivades (Hitchcock 2008: 109-110).

com les llegendes en llengua àrab, però ara amb missatges cristians (Balaguer 1993: 76-84). S'ha dit, generalment, que la decisió d'emetre aquestes peces tractava de suplir la suspensió del subministrament de moneda d'or en desaparèixer l'emirat tributari mardanîší, però això no té cap sentit ja que, de tota manera, calia, per a fabricar-les, un or que ja no arribava de fora i que s'hauria d'obtenir dels tresors acumulats prèviament. Tampoc és cert que es tracte d'una moneda «d'imitació», ni que el crèdit de la moneda tingués cap necessitat de llegendes àrabs (com tot l'altre or encunyat fins la data), ja que els reis de Lleó i Portugal feren, coetàniament, morabatins de pes semblant però amb una tipologia plenament cristiana (art romànic, llegendes llatines). El que vull dir és que les característiques externes de les peces de moneda (anomenades *mi<u>t</u>qâlâ <u>d</u>ahabâ fûnšiyâ*, «miscals d'or alfonsí», a les escriptures) amb les quals l'Església adquirí les possessions dels mossàrabs és poc concebible sense la presència d'un important cos social de cristians arabitzats. No que s'encunyaren expressament amb el propòsit d'utilitzar-les per a comprar-los els béns, sinó que el seu missatge, no exempt de connotacions admonitòries, s'entén millor en aquest context. Especialment la llegenda de l'anvers, recordatòria de l'obediència al papat («l'imam de l'Església / del messies, el papa / de Roma la gran»), o la de l'orla del revers, que insisteix en el dogma trinitari («En el nom del pare, del fill i de l'esperit sant...») d'una manera semblant a la que mostraran els dinars batuts al regne llatí de Jerusalem (Acre) entre 1253 i 1258 (Malloy, Preston & Seldman 2004: 18).

Ni les crítiques de Molénat (1997a: 106-111, 122) —en certa manera desmentides per les troballes d'Olstein—, ni molt menys les impersonals i frívoles observacions de Martínez-Gros (2010: xi), resten validesa a les conclusions essencials de Pastor, avalades i corregides alhora en la nova caracterització oferta pel mateix Olstein. En primer lloc, que la sistemàtica adquisició per part de la catedral, del seus representants o afins, de les possessions d'una gran part dels mossàrabs toledans és un fet ben contrastat i acotat temporalment. En segon, que la desaparició d'aquestes possessions va dificultar la reproducció singularitzada de la comunitat cristiana arabitzada en el segle xiii, facilitant alhora les dinàmiques d'assimilació dins la societat castellana. En tercer, que el procés tingué lloc en un ambient eclesiàstic de recel i pressió ideològica poc favorable a la conservació de les formes de cristianisme estranyes a l'ortodòxia llatina. La realització monetària del morabatí o miscal alfonsí encarna de manera força suggerent les tensions de l'etapa que segellaria la deriva dels mossàrabs toledans cap a l'extinció social.

CONQUERIDORS LLATINS I ALTRES CRISTIANDATS

Al començament, sosté Aillet (2010: 241), l'arabització no degué obrir una fractura entre els cristians d'al-Andalus i els seus correligionaris del nord peninsular. Però aquesta imatge, admet el mateix autor, sols seria vàlida fins als inicis del segle XII. La reforma eclesiàstica, iniciada la seua propagació pel regne castellano-lleonès amb el concili de Burgos (1080), afavorí el desplegament d'accions que permeteren esborrar amb rapidesa les presències d'*hispani* al nord peninsular, per als quals, a partir d'aquests moments, es reservaria de forma més clara l'apel·lació de «mossàrabs», amb l'objecte de remarcar el seu caràcter de «minoria cultural i lingüística» (Aillet 2010: 306-308).

L'argument d'Aillet podria matisar-se en la mesura que els grups de cristians arabitzats mantingueren als regnes del nord, en el segle XI, els seus perfils identitaris i, en alguns casos, comunitaris. Potser no hi havia una «fractura», però sí una distinció ben clara. El que no pot negar-se és que l'arribada de la reforma marca un punt d'inflexió que l'experiència de Coimbra posa de manifest a bastament. A partir de 1080, en efecte, no es va permetre a cap lloc conquerit la continuïtat de les estructures i les jerarquies eclesiàstiques locals. Tot això és ben sabut. Dos anys abans de la conquesta de Toledo, Gregori VII havia descrit el ritus mossàrab com *Toletanae illusionis superstitio*, i en caure la ciutat, el 1085, cap bisbe mossàrab fou mantingut o posat al capdavant de la seu, lliurada de seguida a Bernard de Sédirac, antic abat de Sahagún, agent destacat de la reforma i el primer d'una llista de monjos francs vinculats a Cluny que monopolitzaren la dignitat metropolitana durant un segle. És el mateix que passa a València després de l'entrada del Cid en 1094, on el bisbat, concedit al també cluniacenc Jerôme de Périgord, un dels homes del primat toledà, restà completament al marge del clergat mossàrab (no necessàriament local).

David Wasserstein (2002: 512) parangona els mossàrabs amb el destí dels cristians orientals en temps de les croades, «ignorats pels nous senyors, que no sabien realment com tractar aquests cristians que vestien, menjaven, parlaven i es comportaven exactament com els musulmans. Ignorats, i certament no considerats com l'avantguarda de cap ressorgiment cristià local». La comparació podria ampliar-se a altres escenaris. Per exemple, a les cristiandats cèltiques, objecte de conquestes normandes des de les darreries del segle XI. Deia Bernat de Clairvaux, cap als anys 1140, que els irlandesos eren «cristians de nom, pagans de fet» (Bartlett 1993: 22-23). Una conceptualització molt semblant a la que faria, coetàniament, Odo de Deuil, abat de Saint Denis i cronista

de la segona croada, a propòsit de Constantinoble, el centre de l'Església ortodoxa grega: *ipsa rem Christianitatis non habet, sed nomen*, per a concloure, finalment, que els grecs, mancats de substància cristiana, no eren sinó heretges que podien ser espoliats i morts (Torró 2008: 95-96).[9] El que tenim ara és un decisiva modificació qualitativa del programa inicial de reforma que precedí i acompanyà a la primera croada.

La lògica dels «cristians de nom» posada en pràctica per al tractament de les cristiandats no rigorosament llatines sembla haver-se assolit en l'ambient intel·lectual format, en vespres de la segona croada, al voltant de figures com Bernat de Clairvaux i Pere el Venerable, que menaria a la convocatòria de l'empresa des d'una perspectiva d'expandiment universal de la cristiandat llatina. El redimensionament del projecte expansiu exigia una Església fortament unificada en el ritus i l'obediència, sense escletxes. Per a «construir les muralles», com diu Robert I. Moore (2005), calien uns fonaments que sols podien obtenir-se amb l'augmentació de la sensibilitat en el discerniment de l'heretgia. Això reclamava vigilància i, si s'esqueia, persecució de formes i pràctiques cristianes percebudes com a desviacions o com amenaces a l'ordre eclesiàstic (Iogna-Prat 1998: 254-262). En aquest context, les cristiandats «estranyes», com les cèltiques, gregues i orientals, podien fàcilment esdevenir suspectes d'una barbàrie a penes atenuada en comparació a la dels manifestament infidels. ¿També els mossàrabs?

El mateix papa, Eugeni III, que va signar les butlles de la segona croada, potser també el mateix any del seu inici, 1146, envià una lletra al clergat i al poble de Toledo *qui muzarabes nuncupatur* on blasmava el rebuig d'aquests a obeir el seu arquebisbe en matèria de litúrgia, tonsures i abillament (Hitchcock 2008:89-90).[10] Les amonestacions no anaren molt més enllà; s'imposà la prudència i els mossàrabs toledans no esdevingueren objecte de persecució. Però als ulls de l'Església metropolitana ja sols

9. Les afirmacions d'Odo de Deuil responen a un raonament articulat i coherent amb les doctrines desenvolupades llavors als cercles de Cluny i Cîteaux, no sols als motius conjunturals i personals adduïts per Phillips (2007: 190-191).

10. Certament, hi havia a Toledo dues variants de la litúrgia mossàrab, la propiament «toledana» i la «bètica», que devia predominar entre els nouvinguts (Gonzálvez Ruíz 1998: 82). Però, crec que el context ideològic de la segona croada justifica suficientment la lletra papal, i no tant l'explicació de Molénat (2008: 295), qui l'atribueix a novetats introduïdes pels mossàrabs que acabaven d'arribar d'al-Andalus, tot assenyalant que aquest conflicte no tenia sentit en el cas dels «vells mossàrabs» als quals se'ls havia permès la pràctica del «ritus tradicional» dins les seues esglésies. Un problema semblant és el de l'emergència textual d'heretgies en el segle XII: no és una novetat real, sinó l'efecte d'unes formulacions més rigoroses d'allò que devia considerar-se herètic (Moore 2005).

podien ser considerats com una anomalia a eradicar. Tan prompte com les circumstàncies ho permeteren, uns vint-i-cinc anys després, amb les fronteres ben assegurades pels ordes militars i una important riquesa acumulada, l'arquebisbat començà la seua política de disminució i assimilació. Una política coherent amb el menyspreu que mostraria, cap a 1243, el prelat Ximénez de Rada quan enuncià, tal vegada conscientement, la falsa etimologia del terme «mossàrab»: *mixti arabes, eo quod mixti arabibus convivebant*; mesclats amb els àrabs, maculats per la coexistència amb els infidels (Hitchcock 2008: 96).

No tenia res d'extraordinari, doncs, el comportament dels croats a Lisboa, el 1147, que he presentat al començament d'aquest paper. El rei Affonso Henriques, que no era un croat «foraster» i que, suposadament, coneixia millor les particularitats del país, prengué mossàrabs captius immediatament després, en el transcurs de l'expedició que menà pel Garb al-Andalus fins als voltants de Sevilla (1148-1150); calgué, segons sembla, la intervenció del prior de Santa Creu de Coimbra per salvar aquests cristians de l'esclavatge, i ni tant sols es dignà el monarca a donar-los terres (Molénat 2008: 291-292). Si una cosa està clara és que la noció dels mossàrabs com germans de fe a l'espera del rescat —fonament de la restauració i baula d'enllaç amb el passat preislàmic— ha quedat completament demolida per la recerca de les tres últimes dècades. Sols des d'alguns amagatalls de les runes, es reprodueixen encara, incitables, les antigues narracions. Els problemes i les preocupacions historiogràfiques actuals són unes altres, sovint ben diferents. Està per veure, això sí, fins a quin punt existeix una disposició a acceptar l'alteritat essencial que atorgà l'Església llatina als cristians arabitzats en marginar-los com a una població estranya, quasi tant com els andalusins musulmans, incompatible amb l'ordre social d'uns conqueridors que se serviren d'ells de forma variable, sense cap voluntat de conservació indefinida. La sòlida fita cronològica de mitjan segle XII s'hauria de considerar en un doble sentit: si a partir d'ella ja no era possible l'existència estructurada de mossàrabs a al-Andalus, les condicions necessàries per a sostenir-la de forma duradora a l'altra part de la frontera s'havien extingit, també, definitivament.

Josep Torró
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aillet, C. (2008a) «Introduction», dins C. Aillet, M. Penelas i Ph Roisse (eds.), *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos ix-xii)*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. ix-xv.

— (2008b) «Recherches sur le christianisme arabisé (ixe-xiie siècles). Les manuscrits hispaniques annotés an arabe», dins C. Aillet, M. Penelas i Ph Roisse (eds.), *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos ix-xii)*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 91-134.

— (2010) *Les Mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (ixe-xiie siècle)*, Madrid, Casa de Velázquez.

Aillet, C., M. Penelas & Ph. Roisse, eds. (2008) *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos ix-xii)*, Madrid, Casa de Velázquez.

Balaguer, A. M. (1993) *Del mancús a la dobla. Or i pàries d'Hispània*, Barcelona, Asociación Numismática Española / Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

Barceló, M. (1984-85) «Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (138-300 / 755-912) y del califato (300-366 / 912-976)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 5-6, pp. 45-72. [Reed. dins Barceló, M., *El sol que salió por occidente. Estudios sobre el estado Omeya en al-Andalus*, Universidad de Jaén, 1997, pp. 103-136.]

Barceló, C. (1984) *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, València, Universitat de València / Instituto Hispano-Árabe de Cultura.

— (1996) «Mossàrabs de València i 'llengua mossàrab'», *Caplletra*, 20, pp. 183-206.

Bartlett, R. (1993) *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*, Londres, Allen Lane.

Bulliet, R. W. (1979) *Conversion to Islam in the Medieval Period. An Essay in Quantitative History*, Cambridge / Londres, Harvard University Press.

Burman, T. (1994) *Religious polemic and the Intellectual History of the Mozarabs, c. 1050-1200*, Leiden, Brill.

Burns, R. I. (1967) «Un monasterio hospital del siglo xiii: San Vicente de Valencia», *Anuario de Estudios Medievales*, 4, pp.75-108.

Burns, R. I., ed. (1985-2007) *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The Registered Charters of its Conqueror, Jaume I, 1257-1276*, Princeton University Press (4 vols.)

Christys, A. (2002) *Christians in al-Andalus, 711-1000*, Londres, Routledge-Curzon.
Chuaqui, R. (2001) «Reseña de *Cómo los musulmanes llamaban a los cristianos hispánicos*, de Eva Lapiedra Gutiérrez», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 49, pp. 127-134.
Corriente, F. (1997) *Poesía dialectal árabe y romance en Alandalús*, Madrid, Gredos.
— (2008) «Vigencia del romandalusí y su documentación en los botánicos, particularmente Abulhayr», dins C. Aillet, M. Penelas i Ph Roisse (eds.), *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos IX-XII)*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 83-89.
David, C. W., ed. i trad. (1936), De expugnatione Lyxbonensi. *The Conquest of Lisbon*, Nova York, Columbia University Press.
Dufourcq, C. E. (1968) «Les mozarabes du XIIe siècle et le prétendu 'évêque' de Lisbonne», *Revue de civilisation du Maghreb*, 5, pp. 125-130.
Epalza, M. de & E. Llobregat (1982) «¿Hubo mozárabes en tierras valencianas? Proceso de islamización del levante de la península (Sharq al-Andalus)», *Instituto de Estudios Alicantinos*, 36, pp. 7-31.
Epalza, M. de (1985-1986) «La islamización de al-Andalus: mozárabes y neo-mozárabes», *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos en Madrid*, 23, pp. 171-179.
— (1994) «Falta de obispos y conversión al Islam de los cristianos de al-Andalus», *Al-Qantara*, 15, pp. 385-400.
Fernández Félix, A. & M. Fierro (2000) «Cristianos y conversos al islam en al-Andalus bajo los omeyas. Una aproximación al proceso de islamización a través de una fuente legal andalusí del s. III/IX», dins L. Caballero i P. Mateos (eds.), *Visigodos y omeyas: un debate entre la Antigüedad tardía y la Alta Edad Media*, Madrid, CSIC, pp. 415-427.
Ferrando, A., ed. (1970) *Llibre del Repartiment de València*, València, Vicent García.
Glick, T. F. (2007) *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València.
González Palencia, A., (1926-30) *Los mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII*, Madrid, Instituto de Valencia de Don Juan (4 vols.)
Gonzálvez Ruíz, R. (1998) «Toledo, último reducto del mundo mozárabe», dins del Río, J. (ed.), *Los mozárabes, una minoría olvidada*, Sevilla, Fundación El Monte, pp. 47-86.
Guichard, P. (1985) «Les mozarabes de Valence et d'al-Andalus entre l'histoire et le mythe», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 40, pp. 17-27.

— (1990-91) *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe s.)*, Damasc, Institut Français de Damas (2 vols.)

— (2008) «Els mossàrabs de València i d'al-Àndalus. Entre la història i el mite», *Afers*, 61, pp. 581-597.

Guinot, E. (1999) *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, València, Eliseu Climent (2 vols.)

Hitchcock, R. (2008) *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain*, Aldershot, Ashgate.

Iogna-Prat, D. (1998) *Ordonner et exclure. Cluny et la société chrétienne face à l'hérésie, au judaïsme et à l'islam, 1000-1150*, París, Aubier.

Lagardère, V. (1988) «Communautés mozarabes et pouvoir almoravide en 519H/1125 en al-Andalus», *Studia Islamica*, 67, pp. 99-119.

Lapiedra, E. (1997) *Cómo los musulmanes llamaban a los cristianos hispánicos*, Alacant, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert».

Livermore, H. (1990) «The 'Conquest of Lisbon' and Its Author», *Portuguese Studies*, 6, pp. 1-16.

Maloy, A. G., I. F. Preston & A. J. Seltman (2004) *Coins of the Crusader States, 1098-1291*, Fairfield, Berman Publications.

Maravall, J. A. (1981) *El concepto de España en la Edad Media*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales. [3ª ed.]

Martínez-Gros, G. (2010) «Préface», dins C. Aillet, *Les Mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècle)*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. IX-XII.

Menjot, D. (2002) *Murcie castillane. Une ville au temps de la frontière (1243 - milieu du XVe siècle)*, Madrid, Casa de Velázquez (2 vols.)

Molénat, J. P. (1997a) *Campagnes et Monts de Tolède du XIIe au XVe siècle*, Madrid, Casa de Velázquez.

— (1997b) «Sur le rôle des Almohades dans la fin du christianisme local au Maghreb et en al-Andalus», *Al-Qantara*, 18, pp. 389-413.

— (2008) «La fin des chrétiens arabisés d'al-Andalus. Mozarabes de Tolède et du Gharb au XIIe siècle», dins C. Aillet, M. Penelas i Ph Roisse (eds.), *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos IX-XII)*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 287-297.

Moore, R. I. (2005) «Building the Ramparts. Heresy and Social Change in the Time of Peter the Venerable», dins M. Barceló i J. Martínez Gázquez (eds.), *Musulmanes y cristianos durante las conquistas de los siglos xii y xiii*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 51-61.

Morsel, J. (2007) *L'Histoire (du Moyen Âge) est un sport de combat...* [En línia: <http://lamop.univ-paris1.fr/lamop/LAMOP/JosephMORSEL/index.htm.>]

Olstein, D. A. (2006) *La era mozárabe. Los mozárabes de Toledo (siglos xii y xiii) en la historiografía, las fuentes y la historia*, Salamanca, Universidad de Salamanca.

— (2008) «El procés d'assimilació dels mossàrabs de Toledo després de la conquesta castellana», *Afers*, 61, pp. 611-622.

Passini, J. & J. P. Molénat (1994) *Toledo a finales de la Edad Media, i. El barrio de los Canónigos*, Toledo, Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla-La Mancha.

Passini, J. (2001) «Una casa medieval del adarve de Atocha, Toledo», dins J. Passini, (ed.), *La ciudad medieval: de la casa al tejido urbano*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 303-316.

Pastor, R. (1970) «Problèmes d'assimilation d'une minorité: les Mozarabes de Tolède (de 1085 à la fin du xiiie siècle)» *Annales ESC*, 25/2, pp. 351-390.

— (1975) *Del islam al cristianismo. En las fronteras de dos formaciones económico-sociales*, Barcelona, Península.

Phillips, J. (2007) *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*, New Haven / Londres, Yale University Press.

Ricard, R. (1947) «Le prétendu évêque mozarabe de Lisbonne (1147)», *Revue du Moyen Age Latin*, iii/3, pp. 245-254.

— (1947) «*Episcopus* et *cadi*. L'évêque mozarabe de Lisbonne (1147)», *Revue du Moyen Age Latin*, vii/2, pp. 111-122.

Roisse, Ph. (2008) «Célebrait-on les offices liturgiques en arabe dans l'Occident musulman? Étude, édition et traduction d'un *Capitulare Evangeliorum* arabe (Munich, Bayerische Staatsbibliothek Cod. Aumer 238)», dins C. Aillet, M. Penelas i Ph Roisse (eds.), *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos ix-xii)*, Madrid, Casa de Velázquez, pp. 211-253.

Serrano, D. (1991) «Dos fetuas sobre la expulsión de los mozárabes al Magreb en 1126», *Anaquel de Estudios Árabes*, 2, pp. 162-182.

Simonet, F. J. (1897-1903) *Historia de los mozárabes de España deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores cristianos y árabes*, Madrid, Academia de la Historia (2 vols.)

Torres Fontes, J., ed. (1960) *Repartimiento de Murcia*, Madrid, CSIC.

Torró, J. (2008) «Colonizaciones y colonialismo medievales. La experiencia catalano-aragonesa y su contexto», dins G. Cano & A. Delgado (eds.), *De Tartessos a Manila. Siete estudios coloniales y poscoloniales*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 91-118.

Wasserstein, D. J. (2002) «The Christians of al-Andalus. Some awkward thoughts», *Hispania Sacra*, 54, pp. 501-514.

GERMÀ COLÓN

EL MOSSARABISME, ENCARA: LA INSTRUMENTALITZACIÓ IDEOLÒGICA DEL ROMANÇ ANDALUSÍ

EL MOSSÀRAB, DISCUSSIÓ SENSE FI

La revista *Caplletra* ha decidit de treure un número monogràfic dedicat a la qüestió del mossarabisme. M'ha honorat demanant-me una col·laboració. No m'hi he pogut negar, tot i que ho he intentat, puix que vaig comprendre fa temps que això del mossàrab i del mossarabisme no té res de seriós: és una cabòria sense la menor base científica. Malgrat tot, n'escric un parell de reflexions.

La qüestió central és de saber si el valencià és continuació de la llengua que parlaven els cristians sota la dominació musulmana (= els mossàrabs), la qual llengua «mossaràbiga» seria la prolongació del llatí visigòtic. Aleshores no caldria que l'haguessen portada els catalans en arribar a les terres valencianes al segle XIII. Aquest és el quid del problema, on s'amaguen interessos que no sempre (per no dir mai) són lingüístics. De passada comprovem que els partidaris del valencià independent majoritàriament no solen utilitzar aquesta parla, prefereixen servir-se del castellà, que fa més fi.

És un fet incontrovertible que des del segle XII —i probablement ja abans— no hi havia parlants cristians del romanç a tot Al-Andalus, i així ho han destacat darrerament tant els arabistes de casa, com ara Carme Barceló, Federico Corriente i Míkel de Epalza, com autors forans, com el P. Robert Ignatius Burns, Pierre Guichard o Cyrille Aillet. Els partidaris del «mossarabisme» actuen com si almoràvits i almohades no haguessen existit. I és un fet que aquestes gents van acabar amb el poc que podia haver de cristià. Quan Ferran III entrà a Sevilla no hi quedava un sol «mossàrab», i

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 137-144

el mateix passava quan Jaume I conquistà València el 1238. Els cristians o bé havien fugit cap al Nord, com va passar amb els que s'emportà el rei Alfons el Bataller, o estaven ja completament arabitzats (Aillet 2008: x-xi), si no traslladats pels almohades al Magreb. No hi havia altra solució. Això ho saben bé els historiadors. Continuar amb la falòrnia del «mozárabe levantino» és voler perdre el temps, i els qui així actuen tenen —insistesc— una segona intenció no gens científica sinó política: el valencià sostenen que és una llengua diferent del català.

A LA RECERCA D'UNA RESPECTABILITAT CIENTÍFICA

El canonge V. Castell Maiques, en la seua edició de la disputa per la diòcesi de València dels arquebisbes de Toledo Rodrigo Jiménez de Rada i de Tarragona Pere d'Albalat, parla dels cristians residents a València al voltant de l'església de Santa Maria, abans de l'arribada del rei Jaume. Tot el que tenen de brillants i preciosos l'estudi i l'edició del procés es fa malbé en deixar l'objectivitat científica i posar-se a parlar repetidament dels cristians valencians prejaumins. Això és una nova fal·làcia; els pocs cristians que hi devia haver transitòriament (*commorantes*) no eren habitants (*incolae*), eren comerciants aragonesos i catalans o d'altres indrets acollits en l'alfòndec sota la protecció del rei d'Aragó. A la majoria dels ports de la Mediterrània hi havia aquests nuclis de mercaders (Perarnau 1998: 625-628).

Hom podria pensar que el tema s'ha acabat i és mort i enterrat, a causa de la seua inanitat, però sembla que no és així.

EL LLIBRE DEL SR. PEÑARROJA TORREJÓN

Entre els defensors del famós mossarabisme es troba, com a més prominent, Leopoldo Peñarroja, i als pocs apel·latius que ell assenyala en el seu llibre (*El Mozárabe de Valencia*), voldria dedicar-los una breu ullada.

El 1991, al col·loqui de l'*AILLC*, vaig estudiar alguns dels suposats mossarabismes, com ara *corder, roder*, *xanguet*, etc.; i va resultar que tot era un engany: *corder* era un vell aragonesisme, motivat pel comerç de la carn, aragonesisme que a poc a poc va desplaçar l'autòcton *anyell*; *roder* va resultar un recent gal·licisme, procedent del

francès *rôdeur* 'bandoler, lladre de camí', que les novel·les franceses del segle XIX havien popularitzat; *xanguet*, castellà *chanquete*, era un genovesisme marítim procedent de *txank* < Blank- per la gran taca blanca que fan els peixos que es desplacen en moles, etc. I així una sèrie de termes[1] que tots troben explicació fora del suposat mossàrab.

Peñarroja assenyala, en el seu estudi sobre la fonologia del mossàrab, encara que no els estudia lèxicament, alguns apel·latius (al costat de topònims) que dóna com a mossaràbics. Haig de dir que els noms de lloc, suposats d'aquest origen (*Campello, Bunyol*, *Uxó*, etc.), són en realitat termes llatins o romanç generalment passats per l'àrab i que s'hi han mantingut en la toponímia. Es inútil que es proposen ètims, com si es tractava d'una cosa verificada i sabuda. Res més lluny de la realitat. Amb quin fonament es fa venir, per exemple, el «mossàrab» *Picanya* (que Peñarroja diu preferir escriure *Picaña*, p. 391) del cèltic *beccu* + sufix *-anea*)? I així tants d'altres. Val a dir que el topònim *Picanya* ha tingut mala sort entre els que s'han ocupat de la seua etimologia. També s'ha pensat (*Onom. Cat.*, s.v.) que *Picanya* era el resultat del verb *picar*, perquè llurs primitius habitants, pobres de recursos, havien de picar i picar per guanyar-se la vida...

En al·ludir a certs apel·latius, Peñarroja té interès a dir que es troben a terres valencianes abans de l'arribada dels conquistadors cristians al segle XIII. Ara bé, caldria que en presentar-ne exemples, com ara *travessany* 'pieza de madera que sujeta por detrás una puerta' (p. 458) i d'altres, justifiqués filològicament la seua opinió. No hi ha prou a llançar la idea sense estintolar-la filològicament.

EXAMEN D'ALGUNS APEL·LATIUS DITS MOSSARÀBICS

Entre els apel·latius que esmenta Peñarroja hi ha uns mots en *-ello* que ell considera de clara nissaga mossaràbiga, «de obvio abolengo mozárabe» (p. 367). Examinem-los: *cuquello, llomello, colomello, regomello, fondello, polella* i *morella* 'pedrer dels animals'.

1. Aquests termes *corder*, *roder* i *xanguet* etc. són propostes de Coromines, qui, tot i ésser un geni, tingué debilitat pel mossàrab (cf. Colón 1997: 349-386). C. Barceló (1999: 119-132) ha desmuntat d'una manera contundent, inapel·lable, aquesta invenció per part de Simonet (1888) del «mossarabisme lingüístic», la qual invenció ha estat seguida per tants romanistes fins fa poc i especialment per Coromines. Ara bé, aquest de cap manera no s'hauria deixat manipular pels blaus interessos pseudovalencians d'altres persones.

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 137-144

Cuquello (castellà actual *cuclillo*). Ara preguntem, ¿des quan ençà és atestat aquest mot en valencià? Peñarroja no en diu res, ni d'aquest mot ni dels altres, però el cas és que el castellà *cuquillo* (*cuclillo* és posterior) apareix almenys des de 1490 en el vocabulari d'Alonso de Palencia. I *-illo*, sufix castellà, en aquest cas, com en els altres, és adaptat a València com a *-ello.* Però som davant de clars castellanismes o aragonesismes.

Passa el mateix amb *llomello*. És curiós que es presente aquesta paraula, derivada de lumbu, després de les discussions sobre si el grup -mb- es manté o s'assimila (pp. 302 i ss.). Doncs bé, també el castellà té *lomillo*, a part *solomillo*, ben documentat. Més endavant (p. 408), Peñarroja addueix una altra volta *llomello* «no registrado en catalán oriental ni occidental».[2] El que passa és que el català del Principat no ha modificat el sufix i fa *llomillo*.

Colomello és un vell castellanisme (ja segle xv), a partir de *colmillo*. Ha existit en alguns punts del Maestrat castellonenc. Quan hi vaig fer enquestes, em costà de treure'l. La resposta majoritària era les *dents*, els *quixals*, els *claus*, però hem de dir que sí que havia penetrat el castellanisme sota la forma *cormello* i *colomello* (Gimeno Betí 1998: 88). El nom valencià autèntic és *clau* (atestat des del segle xiv).

El valencià alacantí *Regomello* 'recel, temor d'un engany, d'un perill', és pres del murcià *regomello* (cf. *DECat,* s.v.), terme que trobem en l'obra sobre Múrcia (1872) de Javier Fuentes y Ponte (1830-1903) y en l'autor d'Albacete Joaquín Reyes Chanante. També Salvador Fernández Anaya, de Málaga, usa *regomeyo* en un llibre ambientat en Granada («¡*Tengo un regomeyo*!— se dice cuando se siente algo de murria sin motivo justificado»). Totes aquestes dades són ben fàcils d'obtenir a partir del corde (= *Corpus Diacrónico del Español*) de la Real Academia Española.

Fondello 'reforç format per quatre trossos de roba cosits en creu que es posa a la forcadura dels pantalons', localitzat a Altea (*DCVB*, s.v.), és pres del ben conegut castellà *fondillo*. El corde duu fins i tot un exemple de l'autor sud-americà Miguel Ángel Asturias.

El cas de *morella* és més complicat, perquè no coneixem l'origen etimològic del castellà *molleja*. Ara bé, el castellà antic té *moliella* (des de 1250, segons el corde); és un terme que afeccionen per exemple Alfons el Savi i Don Juan Manuel. El nostre

2. I en nota rebla el clau: «Forma (sc. *llomello*) que, por su restricción a València, no ha podido ser transmitida sino por conducto de la aljamía preliteraria» (nota 57 de la p. 408).

morella no és més que la forma dissimilada de les consonants líquides, i això ens ve confirmat perquè a la zona de Bellmunt de Mesquí (Terol) encara es diu *molella*.

¿D'on s'ha tret Peñarroja el fantàstic *polella*, castellà *polilla*? Sempre he dit *arna*, però en la meua joventut vaig sentir curiositat per això del mossàrab (que fa temps que m'ha passat) i durant les enquestes pel nord de les terres castellonenques vaig furgar per veure si aconseguia mots pareguts al castellà, com *colomello*, *polella*, entre altres. Només a la Foia de Vilafamés, en el mas de Gaetà Huguet, vaig aconseguir que el masover em digués que sí a això de *polella*; ara no ho recorde, però potser li ho vaig suggerir jo (els lingüistes francesos en diuen «extorquer»).[3] Aleshores vaig esmentar el *polella* en el Congrés de Barcelona del 1953. Coromines (no gens suspecte d'antimossarabisme!) en una conversa posterior em digué que això no existia. No he vist enlloc més aquesta parauleta. Els valencians en diem *arna*, com la resta dels catalans.

I ara una qüestió curiosa. Els presumptes mossarabismes, per ésser el que són o se suposa que són, han de tenir una gran antiguitat, «del temps dels moros», i resulta que tots els d'aquesta llista que acabem de veure són moderníssims.

Més endavant Peñarroja comenta en el que en diu «geografía léxica» alguns altres apel·latius, que també examinarem.[4]

De la trilogia pardalu - mustione - aucellu (pp. 457-458) l'autor es queda amb el primer, *pardal*. Els altres deuen sentir massa el català. Però és que *pardal* és un terme que viu i ha viscut en tota la península Ibèrica, no cal cercar parlants «mudéjares y moriscos» (a més, això de *pardalu* és anar una miqueta ràpid en trobar-ne l'etimologia). De *mustione* (també un ètim deturpat, car les glosses del segle viii porten *muscione*, cf. *FEW*, vi, 260), ens n'assabenta que «no hay ejemplos», però cal dir que l'exemple més antic conegut de *moixó* és valencià, d'Arnau de Vilanova.[5] D'*aucellu* només suposa que un esporàdic Abenab *oceyla* potser que hi remeti, i oblida la ufana del mot *ocell* / *aucell* entre els autors clàssics valencians.

L'altra trilogia és bove - tauro, paulella. Que *bou* i *taur/toro* han viscut a Catalunya i a València ningú no ho discuteix; ara bé, això de *paulella*, per donar compte del fantasmagòric *polella* 'arna', és un invent massa gros. Parla després Peñarroja de

3. Sens dubte, el que volia dir el masover era el castellà *polilla*, deformada.

4. De banda deixem els topònims a partir de palumba, columba, villa i lubricatu, que l'autor també vol independitzar dels corresponents noms de lloc catalans. Ja és curiós que el *Llobregat* d'Orpesa sigui diferent i independent del *Llobregat* barceloní.

5. «amagats axó com [...] *moxons* en barça d'espines» (*ENC*, ed. Batllori, i, 239).

cuniculu, sense aturar-s'hi, i s'ocupa de *catxap* (que ell escriu *cachap*) el qual oposa al català oriental *lludrigó* (*sic*).

Sobre *catxap - llorigó* o *llodrigó* n'he parlat en un altre lloc (Colon 2003: 269-270) i ací vull resumir el que hi vaig dir i mostrar que aquesta separació de català i valencià és ben artificial.

És exacte que *catxap* 'conill jove' viu a les terres valencianes i *catxapera* és el cau on es troben aquests conillets, però també és veritat que pel Maestrat valencià viu així mateix *lloriguera* o *llodriguera*; i aquí tenim el cau dels llorigons. Una ullada al *DCVB* (s.v. *llorigó* i *lloriguera*) i al *DECat* (s.v. *catxap*, il·lustrat amb un esbós) hauria permès a Peñarroja de no ser tan categòric i matisar més. Coromines explica que *catxap* viu, a més del País Valencià, a les marques d'Aragó, a la vegueria de Lleida, juntament amb tot el Pallars Baix i Mitjà, Flamicell, Segre Mitjà i vegueries de Tarragona-Reus fins al Gaià. L'extensió ultrapassa els límits d'aquest mossàrab valencià... Ara bé, als *Establiments de Morella* del 1370, en l'apartat «De no caçar perdius» (J. Sánchez Adell, *BSCC*, xxxiv, 1958, p. 91) s'estipula:

> Item stabliren e ordenaren que null hom no gos caçar perdius de Pasqua florida tro a la festa de sancta Maria de setembre, ni gos affollar nengun niu de perdius ne traure los hous ni affollar los, ni encara gos caçar conills ni pendre ni encara affollar *lorigeres* de conills dins lo terme de Morella, sots pena de X sous pagadors lo terç del senyor Rey e el terç al accusador e el terç al senyor de la heretat on la dita caça serà atrobada.

Aquest testimoni és del 1370, però els jurats morellans afegiren aquesta altra disposició tretze anys més tard (*ibidem*):

> [...] que del dia de carnestoltes tro a la dita festa de sancta Maria de setembre null hom no gos matar ni caçar perdius ni conills ni afolar los hous o *catxaperes* sots la dita pena, partida segons que desús dit és. viii de març del any de la nativitat de nostre Senyor Mil ccc lxxx iii.

Veiem ací que tant *catxaperes* 'cau dels catxaps', com *llorigueres* 'cau dels llorigons' ja viuen al segle xiv a les nostres comarques i que tot això de la separació geogràfica entre *catxap* i *llorigó* no s'ajusta a la realitat, almenys en l'època medieval. I encara afegiré que el *Diccionari Aguiló* enregistra un *catxapet* del 1715 i precisament a Barcelona. Trobem *llorigó* en terres que no són del nord del domini com Morella i *catxap* en territoris que haurien de ser només propis de *llorigó*. Aquests documents, doncs, capgiren les coses i les posen en el lloc adequat.

Segueix la sèrie facula, labrellu i *transversaneu. L'autor reconeix que les dues primeres paraules són compartides amb el català (bé que amb matisos, naturalment!); l'altra és el *travessany*, que només ha de ser valencià. Doncs, d'aquest *travessany*, del qual només hi ha un esment tècnic al segle xx (cf. *DCVB*, s.v.), ha quedat oblidat el seu gran parent castellà *travesaño*, ben conegut almenys des del segle xvi i culpable d'aquest «mossarabisme valencià». Pel que fa a *travessanya*, Peñarroja diu que «llega a Tortosa» (p. 96, n.),[6] però si mirem el mapa *l'arquet del carro* de l'*ALDC* (iv, 917) comprovarem que arriba prou més alt, a l'alçada de Cambrils, i encara més amunt continua com a *travessera* i *travesser*.

El llibre de Peñarroja duu molta cosa més, però aquestes mostres que m'he permès d'examinar ací deixen veure que tot no val per separar valencià i català. L'autor diu, en les conclusions (p. 467), que no es va produir una suplantació (sc. de valencià primitiu pel català), i té raó. No hi hagué *suplantació* precisament perquè no existia aquest suposat «mossàrab» valencià ni tampoc no existien els cristians mossàrabs. Els conquistadors catalans de València només hi van trobar moros arabòfons, i els moros bé o malament van subsistir fins a l'expulsió de 1609.

Germà Colón
Universitat Basel
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOFRÀFIQUES

Aillet, Cyrille, Mayte Penelas & Philippe Roisse, eds. (2008) *¿Existe una identidad mozárabe? Historia, lengua y cultura de los cristianos de al-Andalus (siglos ix-xii)*, Madrid, Casa Velázquez.

ALDC = Joan Veny & Lidia Pons (2001 i ss.) *Atles lingüístic del domini català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

6. L'obsessió de l'autor per separar valencià de català arriba al punt de distingir entre els reflexos de labrellu (suposem que aquest sigui l'ètim) entre valencià *llibrell*, català oriental [ʒibreʎ] i català occidental [ʒibreʎ] / [ribeʎ] (p. 96, n. 142). No té en compte que *llibrell* va ser la forma de tot el domini lingüístic fins ben entrat el segle xvi, i que ens trobem davant una senzilla dissimilació de les palatals. També es dona el cas entre palatals i nasals: *llessamí* i *gessamí*. A Mallorca al costat de *llenegar* hi ha també la variant *genegar*.

BSCC = *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. Castelló de la Plana.

Barceló, Carmen (1999) «El mozárabe en la obra de Joan Coromines», dins Joan Solà (ed.), *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'estudi i d'homenatge*, Sabadell, Fundació Caixa de Sabadell, pp. 119-132.

Castell Maiques, Vicente (1996) *Proceso sobre la ordenación de la iglesia valentina entre los arzobispos de Toledo Rodrigo Jiménez de Rada y de Tarragona Pedro de Albalat 1238-1246.* 2 vols. Edición Crítica y Estudio, Valencia, Corts Valencianes, 1996. [Cf. la ressenya de Josep Perarnau, dins *Arxiu de textos catalans antics*, vol. xvii, 1998, pp. 625-628].

Colón Domènech, Germà (1997) *Estudis de Filologia catalana i romànica,* València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2003) *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Castelló/Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

DCVB = Antoni M. Alcover & Francesc de B. Moll (1930-1962) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca.

DECat = Joan Coromines (1980-2001) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial.

FEW= Walther von Wartburg (1928-), *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Basel.

Gimeno Betí, Lluís (1998) *De lexicografia valenciana. Estudi del Vocabulari del Maestrat de Joaquim Garcia Girona*. València/Barcelona, Institut Interuniversitaru de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Guichard, Pierre (2008) «Els mossàrabs de València i d'al-Àndalus. Entre la història i el mite», *Afers*, 61. [Número dedicat a «Els cristians d'al-Àndalus. Llengua, política i societat».]

Onom. Cat.= Joan Coromines (1989-1987) *Onomasticon Cataloniae,* Barcelona, Curial.

Peñarroja Torrejón, Leopoldo (1990) *El mozárabe de Valencia*, *Nuevas cuestiones de fonología mozárabe,* Madrid, Gredos. [Cf. la ressenya de Carmen Barceló, *Al-Qantara*, 13 (1992), pp. 290-293 i *Llengua & Literatura. Revista Anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura*, 5 (1992-1993), pp. 696-698.]

Sánchez Adell, José, ed. (1958) «Establiments de Morella y sus aldeas», *BSCC*, 34, pp. 88-100.

RAMON SISTAC

DELS LÍMITS DE CONCEPTE LINGÜÍSTIC DE MOSSÀRAB. A PROPÒSIT DEL ROMANÇ ANDALUSÍ DE LA CATALUNYA NOVA

1. CIÈNCIA I INTUÏCIÓ

La història de la llengua, dins el context general de la ciència, és una disciplina de difícil conreu. Contràriament a la història general i a totes les matèries que en deriven, que treballen a partir de documents escrits, registres arqueològics, obres d'art, elements arquitectònics o urbanístics i altres materials de base empírica, la història de la llengua i, en general, la lingüística diacrònica són mancades de qualsevol altra font directa que no siga la llengua escrita. Les formes orals (els «fòssils» dialectals, la toponímia...), sotmeses a tota mena de pressions i alteracions que modifiquen la seua fesomia primitiva (analogies, etimologies populars, metàtesis...), hi aporten tan sols informació complementària que ha de ser analitzada amb molta cura. Això, com a mínim, pel que fa a l'anàlisi de qualsevol període previ a la generalització dels sistemes d'emmagatzematge i reproducció de la veu humana, procés que no s'iniciarà fins l'arribada del segle XX.[1] La llengua escrita, a més a més, com a font principal de coneixement dels estadis lingüístics precedents, presenta una greu distorsió: és tan

1. De fet, la primera gravació coneguda de la veu humana (realitzada per Thomas A. Edison amb el seu fonògraf) és de 1877. El primer testimoni sonor conservat del català (la veu de Jacint Verdaguer) és de 1898 (Rossich 2006).

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 145-157

sols un reflex imperfecte, subjectiu i mediatitzat de la realitat oral de la llengua. La gran «tragèdia» de la història de la llengua és, doncs, el fet que el material analitzable té un grau relatiu de fiabilitat. El nostre coneixement del passat lingüístic anterior a l'aparició dels moderns mitjans de reproducció audiovisual (d'altra banda, tan fàcilment manipulables!), ens arriba sempre per fonts indirectes i parcials que permeten, en el millor dels casos, establir-hi hipòtesis sense possibilitat de comprovació empírica. Aquest fet, malgrat tot fàcilment assumible pels historiadors, constitueix un greu inconvenient metodològic per als lingüistes.

Una situació, doncs, paradoxal: el coneixement científic es basa en l'empirisme, en l'experimentació i en la recollida i validació dels materials, i tanmateix la lingüística diacrònica (de la qual ningú no pot dubtar del seu caràcter científic) es veu sovint forçada a treballar mancada de materials, de *prou* materials, analitzables dins d'aquests paràmetres. Aquesta situació, agreujada per la desconnexió tradicional entre els mètodes de treball de les tòpicament anomenades «ciències» i els de les «lletres», ha portat a una situació on, amb una certa assiduïtat, l'especulació substitueix aqueix rigorós treball contrastiu. Un fet que no ha de ser interpretat necessàriament com a negatiu. Sempre ha estat la curiositat i la intuïció el motor que ha fet avançar el coneixement. Una curiositat i una intuïció que no hauríem de sepultar mai davall d'oceans de dades. Però no és menys cert que la intuïció, convertida en especulació, ha estat portada sovint fins al límit de l'abús, i les afirmacions mancades de la corresponent verificació de les dades en què recolzen poden generar la idea que allò que en realitat és una hipòtesi de treball ha esdevingut una realitat incontestable, assumida acríticament per la comunitat investigadora. Un vici que ha afectat, molt especialment i en el camp de la lingüística i la filologia, l'etimologia lèxica i l'onomàstica, matèries que s'han vist abocades a un grau massa elevat d'especulació, ço que actua en detriment del seu merescut prestigi acadèmic.

2. EL ROMANÇ ANDALUSÍ

Un cas que reflecteix paradigmàticament aquesta situació és l'especulació sobre el romanç andalusí als territoris que actualment parlen català. Dels anys cinquanta del segle

xx fins als nostres dies, diverses són les aportacions que s'hi ha fet, i en sentits prou diferents.[2] En principi, podríem establir dos nivells d'anàlisi. En primer lloc, hi ha aquells treballs que intenten justificar o no la singularitat valenciana —i, si és el cas, balear— dins la llengua catalana; una qüestió que se'ns presenta, ja d'entrada, àmpliament contaminada per motius ideològics i identitaris, si és que no directament polítics. El pretès origen «mossaràbic» del valencià va ser denunciat i desacreditat de manera prou contundent ja fa molts anys per Manuel Sanchis Guarner (1961) i per autors posteriors; no és, doncs, el tema que centra el nostre interès. En segon lloc, dins paràmetres ja més estrictament filològics, hi ha el pressupòsit que els parlars romànics precatalans de la Catalunya Nova representarien en el pla diatòpic una certa continuïtat, en la forma i en l'estructura, amb el català dels comtats cristians, mentre que els corresponents als territoris valencià i balear constituirien un sistema (o sistemes) lingüístic prou diferent. En aquest panorama, a les terres de l'Ebre (l'àrea del que avui coneixem convencionalment com a «subdialecte tortosí») hi hauria hagut una situació de transició entre ambdues tipologies. En aquest cas, es partiria de la base que, en el moment de la conquesta comtal del segle xii, els «mossàrabs» de la Catalunya Nova, amb un parlar ben pròxim al català expansiu dels conqueridors vinguts del nord i de l'est, s'hi haurien assimilat lingüísticament i cultural, atesa la poca distància entre varietats. Contràriament, a les terres valencianes i balears, gairebé cent anys després ja no hi va haver assimilació perquè, senzillament, la població cristiana autòctona ja s'hi havia extingit i, amb ella, la seua modalitat lingüística. Una situació ben paradoxal: si el mossàrab s'havia extingit, aleshores l'àrab devia estar «farcit» de mossarabismes, per tal de poder vehicular la presència de molts d'aquests en el català valencià actual, ja que tradicionalment moltes formes autòctones difícilment explicables dins l'evolució fonètica característica del català han estat atribuïdes sense més al mossàrab (Sanchis Guarner 1961; Coromines 1965 i 1980-1991). Paradoxa, doncs, que es va aclarint cada vegada més amb les aportacions combinades de lingüistes i historiadors; aportacions que permeten sospitar que, en realitat, la major part dels noms comuns —i hi podríem incloure també bona part de la toponímia— interpretats habitualment com a mossarabismes són, en realitat, formes d'origen aragonès (vid., per exemple, Ferrando

2. Podem trobar aproximacions al debat general sobre el tema a Sanchis (1980), Nadal i Prats (1982) o a Ferrando i Nicolás (2006).

i Nicolás 2005: 84), explicació molt més raonable que l'anterior en funció de la demografia històrica del País Valencià (Guinot 1999).

3. EL CAS DE LLEIDA

El setembre de 1953 es va celebrar a la Universitat de Barcelona el VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica, que va tenir com a tema central d'estudi el domini lingüístic català en relació a les llengües iberoromàniques i gal·loromàniques. Aquell acte va representar una autèntica posada de llarg, tal vegada una eixida a la llum, de la filologia catalana contemporània (Balcells, Izquierdo i Pujol 2007: III), en una època marcada pels estudis i teories sobre el substrat. En aquella ocasió i en aqueix context científic, un dels temes «estrella» va ser l'anomenat *substrat mossàrab* (Badia 1976: 107-108). Evidentment no es partia de zero, sinó que el tema dels parlars romànics anteriors a la catalanització forçada per la conquesta de les taifes de Lleida, Tortosa, València i Mallorques ja havia produït aportacions teòriques importants (entre altres, Menéndez Pidal 1926, Galmés de Fuentes 1950). Tanmateix, en l'àmbit del Congrés foren presentats dos treballs que han marcat durant molts anys la idea canònica sobre els romanços andalusins previs a la implantació del català. Es tracta dels treballs de Manuel Sanchis Guarner (1955), bàsicament sobre el component mossaràbic del valencià, i el de Manuel Gili i Gaya (1955) sobre uns possibles indicis de mossàrab lleidatà. Centrarem el nostre objectiu en aquest darrer.

Samuel Gili i Gaya, lingüista fill de Lleida (1892, Madrid 1976), consagrat pels avatars de la vida a la filologia espanyola, va realitzar, tanmateix, algun treball que després ha resultat un punt de referència per a la catalana (per exemple, Gili 1931). En el cas que ens ocupa i com és prou conegut (Gili 1955) ens presenta un intent d'extraure el màxim d'informació sobre el primitiu romanç lleidatà a partir d'uns pocs antropònims que figuren al *Llibre verd petit* de la Paeria de Lleida (Gras de Esteva 1909). Es tracta d'una còpia del segle XIV feta sobre un original datat, possiblement, entre el 1161 i el 1176. Cal tenir en compte que la conquesta de Lleida, de la mà dels comtes Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol VI d'Urgell, va ser el 1149. Al marge de la interessantíssima informació històrica que conté el llibre, des del punt de vista estrictament lingüístic interessa, segons Gili, la transcripció dels antropònims. Efectivament, hi ha tota una sèrie de noms aràbics d'antics propietaris de terres i partides

que han estat substituïts per uns de nous, pertanyents aquests a la nova societat catalana, tot seguint un procediment d'espoli i domini tan antic com la història. D'entre tots aquests, n'hi ha vuit d'aparença més o menys romànica: *Avinferre*, *Avinfortunyols*, *Alroge*, *Abihumet*, *Avacanicellas*, *Aviniuniç*, *Avinpelach*, *Xataui*.

D'aquests dedueix el seu caràcter precatalà pel fet de mostrar-se'ns en forma híbrida (àrab + català), i en destaca la proximitat formal que sembla detectar-hi amb la llengua catalana, per oposició a allò que havia estat descrit com a característic del mossàrab (Menéndez Pidal 1926, Galmés de Fuentes 1950): així *Avinferre*[3] o *Avinfortunyols* no tenen diftongació de les vocals breus tòniques ĕ i ŏ (i, si calgués llegir-hi *Avinferré*, aleshores tindríem el resultat català de -ariu), *Alrogé* presenta caiguda de *-r* final («Roger»), *Abihumet* assimila el grup interior *-lm-* (ulmetu > omet), *Avacanicellas* potser porta el sufix *-ella* sense diftongar (de *kanisa* 'església'?), *Aviniuniç* potser de *Junici* nominatiu plural o genitiu singular de *Junicus* diminutiu de *Junius*, *Avinpelach* potser de *Pelagiu* (com el castellà i aragonès *Pelayo*), i *Xataui* de Xàtiva amb el sufix àrab *-í*.

Sabedor de la migradesa dels materials, però, en relativitza la importància, per bé que considera que, a manca d'altre tipus de documentació, aquesta és l'única aproximació possible (1955: 488-489):

> Es natural que a base de tan escasos materiales nos abstengamos de dar carácter definitivo a nuestras conclusiones. Pero nótese que hasta el presente no existe estudio alguno sobre el mozárabe en la baja Cataluña, y a reserva de que el hallazgo de nuevas fuentes en las comarcas de Tortosa, Fraga y Lérida, reconquistadas a la vez, venga a aclarar por completo el problema, nuestro documento y lo que sabemos sobre los dialectos mozárabes de otras regiones españolas, pueden plantear con buena luz los términos de la cuestión que nos ocupa.

I no s'està de traure'n la conclusió que ha estat més o menys vigent i universalment acceptada fins ara (1955: 490):

> Como conclusión de estos comentarios, cabe decir que la onomástica mozárabe contenida en nuestro documento, confirmando los datos de la toponimia comarcal, autoriza a pensar que el romance hablado en Lérida en la primera mitad del siglo xii coincidía en varios fenómenos muy calificados con el de los condados catalanes cristianos, y que la Reconquista debió de traer muy pocas novedades lingüísticas a las comarcas del bajo Segre y del Ebro.

3. Encara existeix *Vinferri* (pronunciat *minfèrri*), partida del terme de Juneda (les Garrigues, al límit del Segrià).

Unes conclusions que, sens dubte, incideixen de ple en les reticències sobre el mètode que exposàvem més amunt i que ens obliga a matisar-les sensiblement amb algunes objeccions d'índole diversa:

a) Els exemples són molt minsos i en certa forma ambigus. A partir de vuit antropònims, dels quals es desconeix pròpiament la procedència, és molt difícil de traure conclusions —com a mínim tal com s'apunta tan decididament en la darrera citació. D'altra banda, la interpretació no sempre és prou clara: *Avacanicelas* és un antropònim especialment opac, *Avinpelach* pot ser interpretat *Avinpèlac*, però també *Avinpelac* i fins i tot *Avinpallac* (Pallach és un cognom català actual, present avui a l'àrea del català central), *Aviniuniç* és amb tota probabilitat el nom àrab Ibn Yûnis i *Xataui* no tenim pas per què considerar-lo un antropònim romànic: per bé que el català actual haja conservat la forma *xativí* (sinònim de 'xativenc') com a gentilici corresponent als habitants de la ciutat de Xàtiva, no sembla que aquest haja de ser necessàriament el cas.

b) El temps passat entre la conquesta (1149), la possible redacció del document (entre 1168 i 1176, si fem cas del que ens diu Gras de Esteva) i la còpia interpretada (segle XIV) és excessiu. Una còpia civil del segle XIV no és el mateix que una còpia monacal. Pensem, per exemple, en la quantitat d'errors de transcripció que acumula avui en dia el cadastre o la cartografia estatal... En una situació d'inestabilitat ortogràfica i amb potser més de dos-cents anys de decalatge, la fiabilitat lingüística del document resulta compromesa.

c) Potser l'objecció més important radica en el parer dels historiadors. Cal tenir en compte que el 1953 encara no s'havien publicat les grans obres historiogràfiques de Josep Lladonosa (1955, 1991) i que actualment és molt més el que coneixem sobre la Lleida medieval. Pel que sembla, ja hi havia un nivell d'integració molt alt de la societat muladí en el conjunt de la *Làrida* musulmana des d'època molt primerenca, amb la presència de governants, artistes i fins i tot ulemes de procedència hispanogoda (Sabaté 2003). A començament del segon mil·lenni, a més, amb l'augment de la pressió territorial dels comtats cristians, la situació de les comunitats cristianes, ja residuals, esdevingué cada cop més difícil (pp. 143-144):

> L'evolució al llarg de la centúria [segle XI], però, matisarà la relació mútua. Les reiterades tensions fratricides entre els homòlegs de Lleida i Saragossa i, sobretot, el procés de conquesta comtal del territori lleidatà l'imbueixen d'un caire militar i, encara més, converteixen la mateixa ciutat en frontera. El temor inherent a un enemic que va engolint la regió considerada pròpia

> per la ciutat, amb totes les lògiques conseqüències socials i econòmiques, s'afegeix i contribueix a alimentar, alhora, un raonament cada cop més radical i intolerant compartit pels clergues i el poble units pel blasme a uns governants que titllen de poc fidels a l'islam, implacables fiscalment i massa connivents amb els enemics cristians. D'aquesta manera, va creixent una malfiança progressivament incrementada vers la fi de la centúria que no és pas aliena a una evolució similar en el costat contrari, arran del moviment reformador de l'Església. En aquest sentit, l'avanç dels regnes i comtats cada cop injecta més malfiança contra els enemics exteriors i també contra qui dins el regne professen el cristianisme. És ben clar, a Lleida, on els comtes estan espoliant els habitants de la ciutat dels béns que posseeixen a la regió just quan arriben les notícies de la col·laboració dels mossàrabs en conquestes efectuades en altres contrades, com les protagonitzades, en uns indrets ben propers, per Ramir I d'Aragó. D'aquí deriven tensions contra les comunitats cristianes residents en els territoris islàmics. A l'inici de 1065, coincidint, per tant, amb els episodis de la presa de Barbastre, es produeixen agressions i morts contra la població cristiana resident a Saragossa. Aviat, des de l'antepenúltima dècada del segle XI, es parla de conflictes similars a Lleida i en diferents indrets de la regió, com Tamarit, justificant fins i tot sortides de pobladors vers les contrades cristianes septentrionals, fet que, a la vegada, incrementa les malfiances.

Poques dècades després, ja en vespres de la conquesta, la comunitat cristiana es pot donar per extingida (p. 209):

> Diferent és el cas de les minories ètniques i culturals no assimilables a les creences musulmanes. La justificació religiosa que va adoptant la tensió bèl·lica, tant en un costat com en l'altre, dificulta la presència cristiana a la ciutat de Lleida, on l'enemic s'identifica amb la religió de l'atacant. Coherentment, no s'hi detecta cap col·lectiu cristià organitzat, dada confirmada per la nombrosa documentació conservada dels moments immediats a la posterior conquesta cristiana, que no pretén justificar en cap moment drets individuals o col·lectius fruit d'una presència cristiana prèvia.

En aquest context, es fa difícil imaginar la pervivència d'una llengua romànica diferent del català, a Lleida, a mitjans del segle XII.

d) Encara hi ha un altre argument, per bé que sembla una obvietat. En el cas hipotètic que la fesomia lingüística romànica d'aqueixos antropònims fos creïble, justament estaríem demostrant, precisament, la inexistència del mossàrab. Si dues varietats lingüístiques són idèntiques... és que sense cap mena de dubte són la mateixa! Tant la Làrida musulmana com la Lleida cristiana es van caracteritzar per un cosmopolitisme considerable. El Pla de Lleida es troba en una confluència de camins geoestratègicament molt important. D'una banda, hi ha les vies que des de la costa de la Tarraconense es dirigeixen a l'interior de la Península seguint el traçat de les tradicionals romanes. D'altra, les que connecten el Pirineu (i l'Aquitània) amb la

costa mediterrània. La principal cabanera del Pirineu —una de les més transitades del sud d'Europa— parteix de Lleida, i les principals conques fluvials conflueixen en una àrea molt reduïda, propera a aqueixa ciutat (la Noguera Pallaresa s'uneix al Segre damunt de Camarasa, la Noguera Ribagorçana a Corbins i a la Granja d'Escarp el Cinca, a poques passes de la confluència del Segre amb l'Ebre a Mequinensa, amb la qual cosa s'hi apleguen totes les aigües de bona part de la Península Ibèrica). Territori frontissa, doncs, entre el pla i la muntanya, entre la costa i l'interior. Punt privilegiat del comerç, la transhumància, les migracions... i una ciutat de Lleida on hi havia gent de tot arreu. Uns pocs cognoms només són mostra d'aquest aiguabarreig de persones. L'única particularitat que possiblement presenten alguns d'ells és la hibridació entre un element àrab i un altre d'aparentment català, una circumstància que no hi devia ser gaire excepcional. Això, sense descartar la possibilitat que, en realitat, alguns noms àrabs, opacs per als desconeixedors d'aqueixa llengua, hagen estat modificats i «catalanitzats» per etimologia popular per part dels conqueridors catalans. Com a principi general podem establir, doncs, que si l'aspecte d'unes formes és català, protocatalà o paracatalà hi ha moltes possibilitats que ens trobem davant de formes catalanes, protocatalanes o paracatalanes.

Així les coses, hi ha altres elements d'altra mena que han estat adduïts com a romanalles del romanç andalusí. No volem fer esment d'un reduït component lèxic que, sospitosament, coincideix amb el de la veïna llengua aragonesa (cal tenir en compte que l'aportació demogràfica de l'Aragó aragonesòfon i, modernament, hispanòfon a les terres de Lleida ha estat i és constant i considerable), però sí d'uns altres elements, els topònims, que sovint serveixen per a justificar aqueixa situació d'hibridisme primigeni entre el català i el mossàrab septentrional de la Catalunya Nova. Entre la ingent massa del corpus, se'n destaca uns pocs que presenten característiques que divergeixen del català modern. Coromines (1965: I, 251), al territori que ell anomena «zona de transició», n'esmenta set que ell considera mossàrabs, dels quals només tres corresponen pròpiament al domini nord-occidental lleidatà. I, encara i així, el seu «mossarabisme» és més que discutible: Vimpeli, Alpicat, Maials.[4]

4. En aquest cas, la pronúncia [me'als], força general al poble mateix i que Coromines no documenta, invalida en bona part la interpretació etimològica que en fa aquest autor, que hi veu un component mossàrab.

En la mateixa línia, Albert Turull (2007: 134-135), tot partint d'un corpus molt més gran, recull els següents al territori de Ponent: Puigbordell (Lleida), l'Alcorassa (Lleida), Matxerri (Castelldans), les Pinetes (Vinaixa), Vinavita (el Palau d'Anglesola), Raimat (Lleida), esquetja de la Xurriu (Bellaguarda), Vimpèlec (Torregrossa), Ondara (Talavera), Alpicat (Ivars de Noguera), Gatén (Bellvís), Alpicat (Alpicat), serra d'Alters (Almatret), valleta de Matges (Seròs), Montxoi (Seròs), el Tormo (Almatret), Vinatesa (Lleida), torreta de Neroles (Cubells).

També en aquest cas n'hi ha que són dubtosos. I també en aquest cas indiquen una freqüència percentual molt baixa sobre el total del corpus estudiat. En alguns casos, senzillament, l'etimologia no està prou establerta i tot plegat no deixa de ser una elucubració (com, d'altra banda, passa sempre que es treballa en etimologia i no hi ha documentació escrita suficient de suport). Hem de tenir en compte, però, que sempre podrem trobar en qualsevol indret de llengua catalana formes que escapen a les lleis fonètiques evolutives, sense que calga recórrer necessàriament a l'explicació substratística. N'hi ha que poden ser trasllats toponímics, des del Pirineu català, de l'aragonès o del gascó. D'altres poden haver arribat com a fruit de l'adstrat, aragonesos o occitans o, per què no, també del sud. D'altres, encara, presenten característiques precatalanes, pròpies dels temps abans de la consolidació i estabilització de l'idioma a la baixa edat mitjana. En aquest darrer cas, abans d'establir-hi una etimologia mossàrab, podem contemplar també la possibilitat d'interpretació com a forma arcaïtzant, fossilitzada. La toponímia és especialment procliu al conservadorisme, i la velocitat evolutiva està molt condicionada per factors externs, ben sovint de caire pragmàtic i també sociolingüístic. L'explicació «mossarabista» és, al capdavall, el recurs més exòtic i més difícilment demostrable.

4. AL SUD DEL NORD

Evidentment, contra més al sud el mossarabisme és més creïble. En els parlars de l'Ebre abunden les formes, per exemple, amb -o conservada. I és prou factible que alguna siga romanalla del romanç andalusí. Però encara ho és més que la influència de l'aragonès (no pas el de la muntanya, sinó més aviat el de la vall de l'Ebre) hi és prou evident (Carbó 2003). I, en el sector més occidental, el conservadorisme pot estar condicionat pel fet de constituir una àrea lateral i isolada, tot seguint Bartoli

(1925) i l'aplicació al català de les seues teories per part de Joan Veny (1958-59 i 1960). Igualment, l'ús del terme «mossàrab» per a descriure un tractament específic de la [ɛ] tònica a la Conca de Barberà (Plaza 1993), en els mateixos casos on coincideix la seua evolució històrica amb la del pallarès o el ribagorçà, és potser excessiu[5]. O potser hem d'entendre-hi també «mossàrab» com a «català arcaic»...

Al capdavall, la situació a l'Ebre no devia ser gaire diferent de la de Lleida. Cal recordar que la conquesta barcelonina de Tortosa es produeix un any abans de la de Lleida (1148). No sabem gran cosa del seu estatus lingüístic anterior, però sí que tenim dades de com es va produir la conquesta i repoblament (Virgili 1985-1986), i de la intensitat de la seua arabització prèvia, tan intensa o més que la de Lleida, segons Sénnac (1995: 324): «A la part baixa de la vall de l'Ebre —profundament islamitzada— la dominació sarraïna, amb tot el que aquesta implicava, havia estat considerablement assimilada al llarg del temps».

Una arabització tan pregona que encara es reconeix avui en el paisatge, en la toponímia, en la distribució del reg i dels conreus... En aquest estat de coses, ens sembla que no podem anar més enllà de la interpretació que en fa (i exemplifica) Joan Veny (2003 : 370):

> Després de l'arribada dels musulmans a les terres del Delta i comarques veïnes, la població que parlava ja un llatí esdevingut romanç va anar oblidant la seva varietat romànica, absorbida per l'àrab i els seus dialectes, però alguns elements de substrat havien de quedar, que podrien ser traspassats a la llengua dels colonitzadors catalans abans de l'expulsió dels moriscos. Un mot que ha atret poderosament la meva atenció ha estat *catxel,* nom donat a l'escopinya de gallet (cast. *berberecho, Cerastodema edule*) pels mariscadors tortosins. Crec haver demostrat (Veny 1989 i 2001, 216-217) que és molt probable la seva procedència d'un llatí CONCHYLIUM 'múrex' que, per via mossaràbiga, en un àmbit bilingüe romanosemític hauria donat **cotxell* i després *catxel* per centralització de la vocal inicial (com *clotell* > *clatell)* i dissimilació de les dues palatals.

5. Es tracta de la [ɛ] procedent de -AI- davant vibrant (del tipus prim[ɛ]r, figu[ɛ]ra, etc.) tal com es troba al Pallars Sobirà, al curs més alt del Flamisell (la Vallfosca, Pallars Jussà), a la Llitera, a bona part de la Baixa Ribagorça, a Maella (Baix Aragó-Casp), a la Roca i els Pallaresos (Tarragonès) i al Capcir (Sistac 1993: 40, 1998: 62). És un tret de continuïtat amb el gascó difícilment atribuïble, doncs, al mossàrab. Carme Plaza (1993) el documenta a Pira (Conca de Barberà). Com sempre, el fet que es tracte d'un tret plenament inserit en la línia evolutiva del català ens fa pensar més aviat en la pervivència local d'un tret conservador (a diferència del cas dels Pallaresos, on sembla fruit d'un moviment poblacional).

5. DE *LÀRIDA* A LLEIDA, SENSE TRANSICIÓ

Tot plegat i a fi de comptes, hem fet una revisió crítica dels arguments que han portat al lloc comú que hi va haver un mossàrab lleidatà pròxim a la llengua portada pels conqueridors i repobladors catalans. Al llarg d'aquest treball no hem negat taxativament aqueixa possibilitat, però hem volgut deixar clar que, ara per ara i amb el material ofert, en la nostra opinió no és res més que una suposició o una hipòtesi de treball i que, en tot cas, hi ha altres possibles vies d'interpretació, tan o més versemblants que aquesta. Afortunadament, avui no interpretem tampoc el concepte de *llengua* d'una manera closa, com una categoria absoluta. Quan parlem de «mossàrab» o de «català» per a fer referència a una època anterior a l'aparició, o com a mínim a la consolidació, de la *scripta* romànica hem de ser especialment humils i cauts. Allà on som tan sols podem arribar a sospitar que la situació que havíem descrit per al segle XIII a València i a Mallorca (contacte del català nouvingut amb l'àrab autòcton) ja es devia donar al segle XII a Lleida i a Tortosa.

La conclusió pot resultar frustrant, perquè implica no fer un pas endavant, sinó més aviat enrere, en el coneixement de les varietats romàniques autòctones anteriors a la conquesta comtal. Tal vegada tindrem la sort de trobar algun dia nous materials que es presten a un estudi empíric més acurat. En el moment actual, pensem que hi ha motius per a sospitar que la regió de Lleida, en època altomedieval, va constituir com a molt una mena de franja perifèrica de la llatinitat d'Urgell, en expansió cap al sud i cap a l'est. Però, al capdavall, això no és res més que una sospita...

Ramon Sistac
Universitat de Lleida
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Badia, A. (1976) *Vint-i-cinc anys d'estudis sobre llengua i literatura catalanes (1950.1975). I. La llengua*, Barcelona, Publicacions de l'Abdia de Montserrat.

Badia, A., A. Griera & F. Udina, eds. (1955) *VII Congreso Internacional de Lingüística Románica. Universidad de Barcelona, 7-10 de abril de 1953. Tomo II: actas y memorias. Publicado por A. Badía, A. Griera, F. Udina*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

Balcells, A., S. Izquierdo & E. Pujol (2007) *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum ii. De 1942 als temps recents.* Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Bartoli, M. (1925) *Introduzzione alla neoliguistica: principi - scopi - metodi*, Ginebra, Leo S. Olschki ed.

Carbó, J.L. (2003) «Baix aragonès i morellà: particularitats i coincidències», dins M. À. Pradilla (ed.), *Llengua i literatura a les comarques de la diòcesi de Tortosa*, Benicarló, Onada, pp. 63-77.

Coromines, J. (1963) «El problema de 'Quatretonda'» i 'Quatremitjana', i la toponímia mossàrab del Maestrat», *BSCC*, xxxix, Castelló de la Plana, pp. 340-352.

— (1965 i 1970) *Estudis de toponímia catalana*, Barcelona, Barcino, 2 vols.

— (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial / «La Caixa», 9 vols.

Ferrando, A. & M. Nicolás (2005) *Història de la llengua Catalana.* Barcelona, Pòrtic.

Galmés de Fuentes, A. (1950) «El mozárabe levantino en los «Libros de Repartimientos de Mallorca y Valencia» », *NRFH*, iv, Mèxic, pp. 313-346.

Gili, S. (1931) *Estudi fonètic del parlar de Lleida*, Palma de Mallorca, Círculo de Estudios.

— (1955) «Notas sobre el mozárabe en la baja Cataluña», dins *vii Congreso Internacional de Lingüística Románica. Universidad de Barcelona, 7-10 de abril de 1953. Tomo ii: actas y memorias. Publicado por A. Badía, A. Griera, F. Udina*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 483-492.

Gras de Esteva, R. (1909) *La Pahería de Lérida. Notas sobre la antigua organización municipal de la ciudad (1149-1707)*, Lleida, Sol i Benet, pp. 294-304.

Guinot, E. (1999) *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, Valencia, E.Climent editor, 2 vols.

Lladonosa, J. (1955-1959) *La ciutat de Lleida*, Barcelona, Barcino, 3 vols.

— (1991) *Història de Lleida*, Lleida, Dilagro, 5 vols. [1975 1a ed.]

Menéndez Pidal, R. (1950) *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo xi*, Madrid, Espasa-Calpe. [1926 1a ed.]

Nadal, J. M. & M. Prats (1982) *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions 62.

Plaza, C. (1993) «Mossàrab i català a la Conca de Barberà: els resultats d'*ai*», dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Alacant/Elx. 11-14 de novembre de 1991.* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2 vols.

Rossich, A. (2006) «El model ortològic del català modern», dins A. Ferrando i M. Nicolás (eds.), *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 125-153.

Sabaté, F. (2003) *Història de Lleida. Volum 2. Alta edat mitjana*, Lleida, Pagès editors.

Sanchis Guarner, M. (1956) «Factores históricos de los dialectos catalanes», dins *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, Madrid, CSIC, 6 vols., pp. 447-482.

— (1961) *Els parlars romànics de València i de Mallorca anteriors a la Reconquista*, València, IAM. [1955 1a ed.]

— (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Estella, Salvat.

Sénnac, P. (1995 : 324) «La Catalunya musulmana», dins *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Volum 2. La formació de la societat feudal. Segles VI-XII*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 310-327.

Sistac, R. (1993) *El ribagorçà a l'alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

— (1998) *El català d'Àneu. Reflexions a l'entorn dels dialectes contemporanis*, Esterri d'Àneu, Consell Cultural de les Valls d'Àneu.

Turull, A. (2007) *La toponímia de les comarques de Ponent. Un assaig d'interpretació tipològica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Veny, J. (1958-1959 i 1960) «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes», *RFE*, Madrid, xlii, pp. 91-149 i xliii, pp. 117-202.

— (1978) *Els parlars. Síntesi de dialectologia catalana*. Barcelona, Dopesa.

— (1982) *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*, Palma de Mallorca, Moll.

— (2003) «Qüestions geolingüístiques a l'entorn de la varietat tortosina», dins M. À. Pradilla (ed.), *Llengua i literatura a les comarques de la diòcesi de Tortosa*, Benicarló, Onada, pp. 351-380.

Virgili, A. (1985-1986) «Conquesta, colonització i feudalització de Tortosa (segle xii), segons el cartulari de la Catedral», *Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, Girona, pp. 275-289.

COSME AGUILÓ

LA TOPONÍMIA COM A EINA D'APROXIMACIÓ AL ROMANÇ ANDALUSÍ: EL CAS DE MALLORCA I MENORCA

1. ANTECEDENTS

Els dies 12 de gener i 6 d'abril de 1925, Mn. Antoni M. Alcover pronuncià dues conferències en el Foment del Civisme, encapçalades pel llarg títol de *La llengua que parlen ara les Illes Balears ¿procedeix dels muzaràbichs de tals illes, o dels pobladors catalans que hi dugué lo rey En Jaume I?* Tals dissertacions foren publicades en tres vegades en el tom XIV del «Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana» de 1925-1926. Amb aquest article, Mn. Alcover focalitzava l'atenció sobre la toponímia i l'antroponímia que apareix en la documentació de l'època de la conquesta catalana, amb la qual cosa arribà a la conclusió que la llengua dels illencs procedeix dels repobladors catalans i no dels cristians que visqueren sota el poder polític musulmà, els quals en aquells moments ja eren esvaïts del tot (Miralles i Monserrat 1982: 12). Com és obvi, l'interès pel tema de les supervivències llatines en topònims d'abans de la conquista es reflecteix en les entrades de la seva obra magna que continuà el seu deixeble F. de B. Moll, el *Diccionari català-valencià-balear*, aparegut entre 1930 i 1962.

Entre els anys 1962 i 1967, J. Mascaró Pasarius edità el *Corpus de toponimia de Mallorca*, el recull de noms de lloc mallorquins més complet dels publicats fins aleshores. Els topònims menys diàfans incorporaven en les entrades respectives una explicació etimològica que era obra de Francesc de B. Moll.

És indubtable que un dels autors que més atenció va dedicar al tema dels noms precatalans d'origen llatí de les Balears, que pràcticament fins ara se n'han dit noms

mossàrabs, ha estat Joan Coromines a través de diverses obres, entre les quals volem citar els dos volums dels *Estudis de toponímia catalana* (1965 i 1970), sobretot el primer, que conté els topònims cartografiats, el *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* (1980-1991), amb nombroses referències al tema, l'article *Aproximació a la toponímia mossàrab balear*, en el qual s'expliquen les etimologies de prop de trenta topònims mallorquins i menorquins d'aquesta condició, en un avanç del que serà l'*Onomasticon Cataloniae*, obra, aquesta, amb un primer volum, publicat el 1989, que tracta exclusivament de les Balears. Tal volum i l'article anteriorment citat foren publicats amb la col·laboració de J. Mascaró Passarius. Cal dir que nombrosos articles dels altres volums restants foren redactats per Joseph Gulsoy, deixeble de J. Coromines.

Joan Veny en el pregó de fires *Llucmajor a través de la seva toponímia* (1974) prestà atenció als mossarabismes que campen pel terme municipal, magnífic estudi que després actualitzà en el *Escrits lingüístics mallorquins* (2007). L'Eivissa romana i mossaràbiga rebé atenció en l'article *Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc* (1977), que anys més tard, en forma de llibre, seria ampliat sota el títol *Aproximació al dialecte eivissenc* (1999). En *Els parlars* (1978) féu un recorregut per les romanalles toponímiques dels mossàrabs i per les mostres dels principals fenòmens lingüístics que caracteritzaven la seva llengua. Uns anys més tard el republicà en *Els parlars catalans* (1982).

M. Sanchis Guarner, en el llibre *Aproximació a la història de la llengua catalana*, dedicà un interessant capítol (1980: 91-101) als mossàrabs de València i Mallorca en el qual sistematitzà els fenòmens fonètics que caracteritzen aquell llenguatge prejaumí de base llatina.

J. M. Nadal i M. Prats en el volum primer de la seva *Història de la llengua catalana* (1982: 205-231) s'ocuparen àmpliament de la llengua romànica dels mallorquins i valencians anteriors a Jaume I. Assenyalaren els principals entrebancs que en dificulten l'estudi i digueren que les fonts, sobretot els llibres dels repartiments, estan sotmeses a tres pressions distorsionadores, que són l'arabització, la llatinització i la catalanització. La qüestió de la sonorització de les oclusives sordes intervocàliques llatines roman sense resoldre per les influències que afecten la documentació. A partir de la toponímia conservada en els llibres de repartiments i dels noms de lloc subsistents, sistematitzaren els fenòmens fonètics que semblen caracteritzar aquests interessants parlars romànics, cosa que també intentarem fer en aquest treball.

Antoni Mut i Guillem Rosselló en l'edició de la *Remenbrança* de Nunó Sanç (1993), entre d'altres matèries investigades, abordaren l'estudi de les pervivències

toponímiques anteriors a la islamització. G. Rosselló (1994) és autor també d'un interessant article sobre toponímia en el qual segueix defensant, com ja havia fet en l'obra anterior, la possibilitat que la paraula *sant* dels hagiotopònims baleàrics sigui en realitat l'evolució d'un genèric àrab amb el significat de 'costa'. Del mateix autor és també l'edició del *Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei* (2007a).

E. Ribes i Marí (2005) féu un repàs intens a tota la toponímia pitiüsa present a l'*Onomasticon Cataloniae* i suspecta de ser anterior a la conquista catalana de 1235, tot valorant les etimologies de Coromines i aportant-ne de noves quan no estava d'acord amb les proposades pel mestre.

Cal afegir que, a títol pòstum, es publicà un article d'Álvaro Galmés de Fuentes sobre *La toponímia mozárabe balear*. L'autor hi considera mossàrab qualsevol topònim actual pel fet d'aparèixer en el Llibre del Repartiment o en altres documents molt antics o per tenir una estructura fonètica i morfològica divergent de la del català «impuesto por la reconquista», diu. En explicitar les diverses classes de topònims mossàrabs, inclou els preromans (*prerrománicos*), els germànics (sempre que apareixin en el Repartiment o documents coetanis), els llatins que surten en el Repartiment o que tenen l'estructura fonètica o morfològica que no segueix les normes del català i, finalment, els híbrids que tenen un element àrab i l'altre romànic. És un treball poc o gens fiable. Bastarà dir que aixopluga entre la nòmina d'unitats ressenyades com a mossàrabs topònims tan moderns com *Llorito* (< it. *Loreto*) i d'altres d'evident encuny català.

S'ha de dir que no corren bons temps per al terme *mossàrab*. Precisament, ens referim aquí, amb una perífrasi, a *toponímia precatalana de base llatina*, per fer voltera a la paraula, ja que d'alguna manera ens hem d'entendre. El mestre J. Coromines féu encabir moltes coses que es resistien a una explicació diàfana dins el sac dels mossarabismes i À. Galmés de Fuentes es mostrà encara més generós en la mateixa qüestió. Els arabistes alçaren el crit al cel, pel fet que mossàrab s'aplica als cristians sota domini andalusí i no a la seva llengua que, a més, podia no ser romànica. Si darrerament guanya adeptes la teoria, certament ben fonamentada, que els mots comuns d'origen llatí prejaumins (= mossàrabs) han deixat escassa sedimentació en la llengua catalana, no s'ha abandonat la convicció que el solatge fossilitzat en topònims d'aquell romanç prejaumí és d'una certa potència. Joan Veny (2006: 141) ho expressa clarament amb aquestes paraules:

> Sembla que hi ha consens en l'acceptació d'aquesta influència [mossàrab] per a certs topònims (*Muro, Campos, Llombai,* etc.); ara bé, pel que fa als apel·latius, hauríem de restringir-

la a mots d'àrea reduïda, local, com podria ser, per exemple, *catxel* 'escopinya de gallet' (cast. *berberecho*), propi del delta de l'Ebre.

Certament, pensam que la nòmina de topònims que presenten trets lingüístics que no s'expliquen de manera satisfactòria per les lleis que regeixen la gramàtica històrica de la llengua catalana, a Mallorca i Menorca, de la mateixa manera que a les Pitiüses, té un gruix no gens menyspreable. Ací no tenim la pretensió de parlar de tots, ni d'estudiar-los tots, de manera exhaustiva. Només ens mou la idea de fer un intent de sistematitzar de bell nou les regles que semblen regir la seva evolució, tot aportant-hi els exemples que semblin més adients i deixant constància, sempre que sigui escaient, de la fiabilitat que ens mereixen. Així, doncs, el parlar romànic d'abans de la conquista catalana de les Balears, a la vista dels exemples que se'n poden aïllar a Mallorca i Menorca, sembla que es caracteritzava pels trets lingüístics següents:

2. VOCALISME

2.1 ELS DIFTONGS *AI*, *EI*, *UI*

El diftong *ai* es mantenia inalterat i s'hi manté encara en gairebé tots els exemples que han arribat a l'actualitat. Així, l'antic molí artanenc d'*Albaynhayra*, < art. àrab + llatí BALNEARIA i el topònim actual de *Llenaira* (antic *Allanaria* del Repartiment), < art. àrab + llatí LENARIA (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 180). Deu ser la vil·la de la llena, o sigui, de la roca, davant la costa de la qual hi ha la redundant Roca de Llenaira. De *Moncaira* es coneix una tendència a la monoftongació que no degué reeixir en aturar-se a l'etapa *ei*. El Llibre del Repartiment documenta una *Unqueira* / *Huunqueira* que no degué fer fortuna, per a la qual J. Coromines (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 207-208) ha proposat el llatí IUNCARIA. Sembla encertada la proposta dels mateixos investigadors (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 247) per al menorquí *Salairó* (< llat. SALARIONE 'lloc salat, salabrós'). La referència als aiguamolls de Binimel·là no pot ser més escaient. En l'actualitat circula esporàdicament la pronúncia monoftongada de *Saliró*. Per a *Cotaina* proposàrem (Aguiló 2000: 75) l'etimologia de [TERRA] *COTARIA 'terra de còdols', tal vegada justificable per les estructures ciclòpies de l'indret. Hi ha alguns casos en què el sufix *-aria* no ha passat a *-aira*, sense

que poguem saber amb seguretat si són només tendències dels escrivans: el bany dit *Balnearia* i el molí de *Ficaria*.

El diftong *ei* es manifesta en la forma pretèrita de l'actual *Banderola* < *Meneirola*, també *Rahal meneirola*, en el Llibre del Repartiment. És nom d'etimologia desconeguda, qui sap si provinent del llatí MENARIOLA 'menerola'. És oportú recordar que Plini esmenta les illes *Menariae*, actualment no identificades, entre les visibles des de la zona de Palma. El mateix diftong *-ei-* apareix en la forma antiga de l'actual *Corbera* < *Corbeyra* < CORVARIA. És d'interès observar que el topònim de *Gomera* (< àr. *Gumara*), de la marina de Llucmajor, es documenta com a *Gomeira* (Rosselló Bordoy: 2007: 195).

Un sol cas de diftong *ui* apareix al rafal *Culuina* de Sineu, segons el Repartiment, avui Son Gelabert, a Llorito (Ramis Puig-gròs 2008: 129-131).

2.2 EL DIFTONGS *AU*, *UA*

El romanç andalusí ja s'havia extingit en arribar els conquistadors catalans. El diftong *au* ja es començava a monoftongar en el s. XIII en alguns casos, entre els nous repobladors. Tenim formes monoftongades en els topònims següents: l'antic *Auriolhez*, topònim d'una alqueria alcudienca del Repartiment, coneixia una variant inquera *Orioles* i la d'Alcúdia ens ha arribat com a *Oriolet* < AUREOLUS + sufix *-et* (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 218). *Sent Laurenz* alterna amb *Sent Lorens*. El topònim *Aurient*, 1247 (Rosselló & Albertí 1995: 28) és avui *Orient* (Bunyola) i és nom d'ètim desconegut. *Paula* és ara *Pola*. El lloc de *Santoder* de Santa Margalida (Mas i Forners 2002: 326) té un clar paral·lelisme a *San Tawdar* de diferents indrets de Malta i Gozzo < SANCTU TAUDARIO < SANCTU THEODORU (Wettinger 2000: 481, 504 i 534). Per a *Torrepatxina* proposàrem (Aguiló 2000: 118), tot i que amb dubtes, una TURRE *PAUCINA, en el sentit de 'torre nana, baixa', que s'hauria monoftongat en *potxina* (amb palatalització del grup CI) i després, per centralització de la vocal pretònica en *patxina*. L'alqueria *Algaudence* o *Algaudents* ha donat *Galdent*, per ultracorrecció. L'ètim és el llatí GAUDENTIUS (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 158).

D'altres topònims que no han perviscut presenten només formes diftongades. Així, el nom d'un torrent i un molí dits *Pauc* i una horta *Pauca*. L'alqueria *Taupine* de Petra és d'ètim desconegut, potser de TALPA? 'indret talpinat, foradat'?

El llatí AQUA DULCE és l'ètim de *lo Riu de Cadolg* (o *Cadelg*, que apareix arabitzat com a *wâdî aqwa duldj* (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 131). Potser també s'orienta cap al llatí AQUA l'ètim de l'antic *Aqualbet* /*Acoalbet* (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 214), després *Coalbet*, *Calbet* (Rosselló & Albertí 1995) i finalment vocalitzat en *Caubet*. L'etimologia podria ser AQUA ALBA + sufix -ETU i hauríem de cercar-ne la motivació en les torrenteres veïnes. Tot plegat molt hipotètic i insegur. *Colbet*, per altra banda és un nom pirinenc.

2.3 CONSERVACIÓ DE VOCALS EN POSICIÓ FINAL

La *-o* final es conservava darrere les consonants agrupades *-tr-*, *-nd-*, *-ll-*, *-rn-*, en els acusatius plurals en *-os* i quan esdevenia medial per fonosintaxi. Vegem-ne els exemples:

2.3.1 Consonants agrupades

Portopetro (amb una variant *Portopetra*), és possible que vengui d'un PORTU PETRAE, en al·lusió al caràcter penya-segat de la ribera. En el *Canal Pregondo*, a Menorca, tenim una supervivència de l'adjectiu PROFUNDUS. Som de parer d'escriure *Castello* (Soto Company 1984: 60), avui Son Joan Jaume, de Llorito, perquè crec que és desencertada l'accentuació *Castelló*, que presenten els editors, en un treball que tanmateix és pulcre en tots els altres aspectes (Ramis Puig-gròs & Rosselló Bordoy 2008: 133). L'ètim, CASTELLU, és obvi (Rosselló Bordoy 2007: 400). La documentació del Repartiment consigna també un molí de *Furno*.

2.3.2 Acusatius plurals en *-os*

Tenim diversos descendents del llatí CAMPU 'planura' en el conegut nom del municipi *Campos* < CAMPOS i en *Entrecampos* i *Tricampos* (Rosselló Vaquer 1980: 21), tots dos del llatí INTER CAMPOS, el primer a les muntanyes de Sóller i el segon en el terme de Maó. *Montegellos*, identificable amb el discret conjunt orogràfic del Puig de Son Fe (Alcúdia), no pot ser mai cap MONS GELIDUS, com ha estat proposat (Rosselló Bordoy 2007: 151), sinó el llatí < MONTICELLOS 'muntanyoles', molt més d'acord

en la qüestió evolutiva i, més encara, en la semàntica. L'alqueria *Capellos* no té una explicació tan fàcil.

2.3.3 Vocal final esdevinguda medial

A Ariany, el *Camp Cucurutx* remunta a un CAMPO CRUCIS 'el camp de la creu', segurament motivat per la presència d'alguna fita amb una creu incisa (Aguiló 1997: 451-457). Un *Campocrutx* (*Campo Cruitz* el 1361) mal segmentat (**Camp Pocrutx*) féu evolucionar el topònim cap a **Camp Pucrutx* i, finalment, cap a *Camp Cucurutx*. Un antic *Campo-roi*, de Bunyola (doc. *Canpo Roy*), provinent de CAMPO RUBEU 'camp roig' es diu avui precisament *es Camp Roig* (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 105). Per a *Capocorb* es barregen les etimologies de CAPUT CORVI i CAPUT CURVU, 'cap del corb' o 'cap corbat' (ens inclinam cap a la primera), amb una pronúncia *Capicorb*, pròpia de les poblacions veïnes, que es retroba al País Valencià (Aguiló 1996: 153-155). El llorità *Locoplan* < LOCU PLANU 'lloc pla' va passar a un interessant *Copelans* (Ramis Puig-gròs & Rosselló Bordoy 2008: 121-122), per desaglutinació d'un suposat article, pluralització i rebuig de l'aplec *-pl-, lo Coplan* > *Coplans* > *Copelans*. Finalment, cal consignar els tres exemples antics amb *Porto-* de Mallorca: *Portopí* < *Portopín* < PORTU PINI, 'port del pi', *Portocolom* < PORTU COLUMBI, 'port del colom', *Portopetro* / *Portopetra* < PORTU PETRAE, 'port de la pedra', Sobta la seva absència a Menorca. A propòsit de la variant *Portopetra*, hem de dir que ens sembla més adient aquesta grafia que la de *Portopetre*, encara que la vocal final sigui, efectivament, el reflex del diftong llatí. Comparau, lluny de la confusió que genera la vocal neutra, la pronúncia popular gallega *Fisterra* < FINIS TERRAE amb la culta de *Finisterre*, que sembla mediatitzada per la pronúncia espúria del llatí clàssic en espanyol (?). Interpretam que, de manera semblant, el resultat de la monoftongació en català deixa el reflex de la primera vocal.

2.3.4 Altres casos

No està gaire clar que sigui un topònim, sinó més tost nom comú, el «*palumbario*, lo qual se daya que era aüt d'en P. de Comabella» (Soto Company 1984: 106). La conservació de la vocal final de *Xorrigo* deu explicar-se per la doble vocal llatina < SUB RIGUU 'el rec subterrani'. La motivació del nom és una font de mina mig subterrània i mig de cel obert, autèntica meravella d'enginyeria hidràulica. *Muro*, al marge

de l'etimologia clàssica MURU 'mur' ha estat posat en relació amb els aiguamolls de s'Albufera a través del mot àrab *murûdj* 'prats' (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 175). Si aquesta etimologia va pel bon camí, la qüestió semàntica és perfecta, tot i que caldria explicar la raó de l'allunyament del referent, tal com per a una etimologia basada en el llatí, que tampoc no descartam, és necessari també esplanar quina és o fou la motivació física del topònim. El nom de lloc *Hero*, de Santa Margalida, que avui només sobreviu en el *Pou d'Hero*, deu ser també una romanalla llatina. HERUS tenia el significat de 'cap de casa, amo, o patró, en relació als esclaus'.[1] Segons una comunicació verbal d'Antoni Mas, a la zona d'Hero hi ha restes romanes.

Hi ha casos de conservació de *-e* final i de *-i*, com un lloc ciutadà dit *Fonte* < FONTE i la interessant alqueria menorquina de *Ponterroia* (Ramis y Ramis 1829: 49). L'ètim és PONTE RUBEU, 'pont roig', que degué passar a **Ponterroi* i després es va feminitzar, segurament per influència de la paraula *alqueria*, present en un document de 1408.

Capifort < CAPUT FORTE 'cap fort' (Maó), *Monti* < [PAGU] MONTI, nom d'un antic rafal a Sineu i una alqueria a Petra.

2.4 EPÈNTESI

Els aplecs amb líquida provocaven un rebuig que se solucionava amb una vocal epentètica. En el cas de *Locoplan* > *(lo) Copelan(s)* aquest rebuig és amb tota seguretat posterior a la conquista catalana; en el de FLUMEN > *Fulumen* podria ser anterior.

2.5 SÍNCOPE

Es poden assenyalar pocs casos de síncope: art. àrab + preromà BARRANKA > *Albranca*, llat. ALTERU + sufix -UCEU > *Altrutx*, *MONESTERIELLU > *Monestrell*, avui Sant Joan de Missa.

1. Agraïm els aclariments de la Dra. Carme Bosch sobre els significats de la paraula llatina.

3. CONSONANTISME

3.1 palatalització dels grups *ce*, *ci*

Els grups ce, ci palatalitzen i, per regla general, es mantenen com a sords.

Albranxella < barranca + sufix -ella (Menorca), el *Camp Cucurutx* < campo crucis (Ariany, RRV), *Ferrutxelles* < ferruceu + sufix *-elles*, *Montixelo* < monticellu / *Montixella* < monticella. *Petruixella*, < petrosa + sufix -ella (Rosselló Bordoy 2007: 396), ha passat a *Pedruixella*, però la pronúncia sorda, de manera testimonial, encara és viva entre els masovers de la possessió de Son Colom, a Lluc. *Torxella* < turricella, *Torrepatxina* < turre *paucina ?, Torretxí < turrecinu? (Veny 2007: 142). Hi ha alguns casos esporàdics de sonorització: *Montegellos* < monticellos; *Petruzella* < petrosella, *Torrozella* < turricella. L'absència de palatalització de *Santa Cirga* < sancta cyrica deu ser motivada per cultisme. Tanmateix un informant de Manacor pronuncia regularment *Santa Xirga*, com el mall. *cilindre* > *xelindro*, *cigala* > *xigala*, etc.

3.2 palatalització d'alveolar sorda en posició inicial i en posició de coda

Un qüern d'exemples mostren la palatalització de l'alveolar sorda en posició inicial i a final de síl·laba: *Fontxica* < fonte sicca, *Xorrigo* < sub riguu, *Axparagox* < asparagos (antiga alqueria de Muntuy, en el Repartiment), *Porrolux*, (Ayn) < metàtesi de porrulos? '(la font dels) porrells'.

3.3 el pas (i, excepcionalment, conservació) de labiodental a bilabial

La *v* inicial, o intervocàlica, sol passar a bilabial, però no sempre, ja que la documentació alguna vegada fluctua en aquest sentit: *Bàlitx* < valles, *Binimala* < *Bilamala* < villa mala, *Bila Noua* < villa nova (Pollença), *Billa-rara* < villa rara (Pollença), *Billa Secca* / *Villa Secca* (Ciutat) < villa sicca, *Bilella* / *Bilela* < villa + sufix -ella (Inca, Sineu), *Oliber* < olivariu (Pollença).

En canvi, hi ha conservació a *Vilalba* < villa alba (Ciutat), *Vila Roia* / Villaroya < villa rubea (Soto Company 1984: 286).

3.4 conservació (o sonorització esporàdica) del grup *tr*

Hi ha alguns casos clars de manteniment del grup *-tr-* . Són segurs els exemples de *Petruixella* < petrosella, que té el sentit de 'pedra menuda' i es basa en una gran quantitat de pedra esmicolada que cobreix el llit d'un torrent vora les cases de la possessió pollencina. El mateix podem dir del rafal *Pitralada* < petra lata 'pedra àmplia', del terme de Maó. Pensam que la població de *Petra* respon al llatí petra 'pedra' i ací és oportú recordar que l'adaptació a l'àrab en féu *Batra*, com a Sicília *Petralia* (són en realitat dues poblacions, la de dalt i la de baix: *Petralia Soprana* i *Petralia Sottana*) esdevingué amb els musulmans *Batraliah*, i que *sa Font Petró* (Mancor) podria ser una fonte petrosa 'font pedregosa'. Cf. *sa Font Petrona* a Eivissa (Ribes i Marí 2005: 109-110). Si no és un nom modern basat en un antropònim o en el nom d'ofici *patró*, la hipòtesi per a aquesta font de Mancor podria anar pel bon camí.

Al costat d'aquests exemples, tenim sonorització a *Pedruixella* < petrosella, molt més freqüent que *Petruixella* i tal vegada a *Padrina*, si és un derivat de petra.

3.5 conservació del grup *nd*

La no assimilació del grup *-nd-* és present en els topònims menorquins de *Cala Pregonda* < adj. profunda i el *Canal Pregondo*, < adj. profundus; també en el santjoaner *Solanda*, per al qual proposam sub landa, 'sota la garriga', nom tal vegada referent a la vegetació que coronava els dos puigs que s'alcen vora les cases. El grup es manté igualment intacte en el preromà llucmajorer *Garonda*, 'curs d'aigua' i en l'antic rafal *Sandatola* de Sineu, del qual no coneixem l'ètim (Rosselló Bordoy 2007: 166). Joan Coromines proposà per a *na Picarandau* el llatí piccu hirundinu (*OnomCat*, I, 230), però sobta la caiguda de la nasal intervocàlica, que s'explicaria en un parlar pirinenc, però no a la costa de Mallorca. El cas de *Banderola* < *Meneirola* (*Rahal meneirola*, en el Repartiment) deu haver d'explicar-se per etimologia popular.

3.6 conservació del grup *mb*

Tots els exemples aportats es basen amb els mots llatins palumba 'tudó' i columba 'colom', els quals segurament s'intercanviaven en els noms de les alqueries. El

primer incorpora l'article àrab: *Alpalumbar* (Manacor) i *Alpalombar* (Campos) < art. àr. + palumba + sufix -ariu (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 120-121 i 140-141), *Palumbar* (Pollença), *Palumbario* (Pollença), *Palumber* < palumba + sufix -ariu (Pollença), *Colombar* (Llucmajor i Muro), *Columbar* (Campos), (Rosselló Vaquer 1974: 23), *Columber* < columba + sufix -ariu (Pollença).

3.7 conservació (i alguns casos de sonorització) d'oclusives sordes intervocàliques

Hi ha una clara tendència a la conservació. Amb la bilabial tenim els casos segurs de *Superna* < [valle] superna 'vall superior' (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 266), *Capocorb*, *Capifort* i en pla més hipotètic el de *Campanet* < pl. aràbic del llat. tardà capanna, en la forma *capanät* 'cabanes' (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 92). Hi hauria, per tant, dilació de la nasal.

Els casos amb dental són més freqüents: *Camarata* < [fonte] camarata (cf. *Cammarata* a Sicília, al nord de Casteltermini). Segons el Repartiment hi havia un molí també dit *Camarata* a Inca. Ens sembla indubtable el segell de llatinitat de *Catí* < catinu 'gibrella' i d'aquí 'conca'. J. Coromines (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 105), ha mostrat una bipartició territorial que separa clarament els indrets arabitzats (amb oclusives sordes) dels indrets on els àrabs tingueren escassa influència (amb oclusives sonores). El lloc on se situava el nostre és l'extensa conca del Pla de Sant Jordi. A Porreres tenim *es Còtil* < cotulu 'còdol' i a Palma hi ha *es Cotilar* < cotulu + sufix -are, 'codolar'. A Alcúdia la possessió de *Fonoieta* < fenuculu + sufix -eta 'fenolleda' parla per ella mateixa. A Llubí *Alaterna* < alaterna 'aladerns' (Alomar i Esteve & Rosselló i Vaquer 1989: 61). De *Rotana* (Manacor) no tenim una etimologia segura. Potser és mot emparentat amb rotare i aplicat a algun molí de la Vall de la Nou, com diu Galmés de Fuentes (2004: 65), el qual dóna per segura la relació amb la molturació.

La sonorització del ciutadellenc *Morvedre* < muru vetere (cf. veteranu > es Vedrà), deu ser anterior a la caiguda de la vocal posttònica; si fos posterior seria un cas com *Pedruixella*. Tenim també sonorització a *Pitralada* < petra lata (Maó).

Amb velar, es poden aportar els casos següents: *Acoalbet*, amb la variant *Aqualbet* < aqua alba + sufix -etu, avui *Caubet* (Bunyola) i *Locoplan* < locu planu (Llorito). Sonoritzen: *Montegellos* < monticellos (Alcúdia), potser també: *Alfonogella* < article

àrab + *fenucellu (Alcúdia), després feminitzat i, si va pel bon camí l'etimologia corominiana (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 147), la *Font Gata* < fonte capta (Son Servera).

3.8 manca de palatalització de nasals

Les nasals geminades no palatalitzaven. Som de parer de veure a *Canet* (Esporles) un llatinisme basat en un canyar anterior a la construcció de la mina de la font, < cannetu. Els canets són nombrosos en el domini lingüístic i els que es troben enfilats part damunt les zones arabitzades no es poden explicar sinó pel llatí. A Menorca, *es Canotells* es basa igualment en un cannetu + sufix *-ell*, canyar que encara persisteix físicament. El nom de la població de *Pina* deu respondre al llatí pinna 'penya', com l'antic *Pinella* (avui *Pinyella*) < pinna + ella, en un indret en el qual la roca originària del topònim segueix present, segons una informació verbal de Francesc Canuto. Tampoc no es palatalitzà el nom del rafal *Santiani*, o *Santi Anni* < [proediu] sancti agni, ni la península de s'Albufera dita antigament *Peníscola* < paeninsula (Alomar i Esteve & Rosselló i Vaquer 1989: 58).

3.9 palatalització del grup *NI*

La constatam en els exemples de *Colonya* < colonia, a Pollença, (cf. amb el cultisme *colònia*) i *Serenyana* < [villa] sereniana 'la vil·la de Serenius', a Santanyí.

3.10 iodització del grup *LY*

La consonant lateral seguida de iod ofereix un resultat ioditzant en l'únic cas que n'hem sabut trobar: *Meià* < [fundu] aemilianu 'la propietat rústega d'Emilià', a Sant Joan.

3.11 fricació del grup *TY*

Al costat de l'exemple clàssic de *Pollença* < pollentia, 'la poderosa', que té com a congènere una *Pollenza* a Itàlia (Macerata, Marche), hi havia a Manacor una segona ocurrència menys popular: *Alpuçol* < art. àr. + puteolu 'el pouet'. No ve de podiolum, com afirmen els editors (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: iii), ja que hauria donat *pujol*.

3.12 africacions

Sembla que afecten els topònims en *-itx*, que, com els acabats en *-atx* i en *-utx*, són, certament, molt problemàtics. S'ha dit que perpetuen morfemes llatins en -iceu, -aceu -uceu, però és ben possible que en el futur siguin el berber o l'àrab les llengües que n'expliquin alguns. És innegable, però, que la semblança d'un bon grapat amb veus romàniques tals com *font*, *hortal*, *fornal*, *castell*, *fava*, *pastor*, *lli*, *torre*, etc., dificulten una interpretació en qualsevol de les dues llengües africanes mencionades. S'ha apuntat, tenint en compte els parlars de l'Alt Atles, la possibilitat que *Andratx* pugui ser la pronúncia berber del topònim Marràqueix (Rosselló & Bover 1987: 72).

S'ha observat que, d'aquests topònims, n'hi ha una partida que en comptes de portar l'accent sobre el sufix el duen damunt el radical. Joan Coromines proposà una evolució mossàrab *-ares* > *-àritx* que permet abordar diverses etimologies, algunes de les quals semblen segures: *Bàlitx* i *Vàritx* < valles, *Favàritx* < fabares, *Llinàritx* < linares; d'altres són tan dubtoses que diríem que els topònims respectius romanen en una espessa foscor, tot i que el mestre ha marcat nombroses vies possibles d'interpretació: *Calòritx*, *Fartàritx*, *Tacàritx*, *Torràlitx* i els antics *Moscàritx* i *Caimàritx*, avui *Moscari* i *Caimari*. Hom ha suposat que també eren paroxítons alguns dels que només es coneixen a través de documents escrits i que són més o menys opacs: *Aclamenàritx*, *Forlàritx*, *Lauràritx*, etc.

Per als acabats en *-itx* tònic, Joan Coromines apunta que provenen d'ablatius-locatius i que hi hagué desplaçament de l'accent. Això li permet explicar *Castellitx* < castellis 'en els castellets', *Costitx* < costis 'en les costes', *Mortitx* < murtis 'en les murtes', *Pastoritx* < pasturis 'a les pastures', *Calderitx* < caldaris 'en els bassals'. No sempre aquestes etimologies semblen diàfanes. Seguint el criteri del savi etimologista,

noms com *Fontitx* i *Turritx* haurien de derivar del genitius respectius, FONTIS, TURRIS, en no ser que siguin acusatius plurals afectats per un tancament vocàlic, tal vegada per influències de la primera declinació o de la segona. Sembla que no hi hauria problema en fer venir del genitiu els molins de *Follichy* (també dits de *Folig*) < MOLINOS FULICIS 'molins de la fotja'. En el Repartiment, eren els molins sis i set que es nodrien de la síquia de Canet. No causa estranyesa que les aigües d'una síquia tan important haguessin estat l'hàbitat d'una o més colònies de *Fulica atra*. Però, per a *Novelicx* de Petra, fóra millor partir d'uns [CAMPOS] NOUALES 'planura aguaretada, conreada de nou' i per a *Olearits*, d'Inca, d'uns [CAMPOS] OLEARES. Quant a *Padolicx* (amb una variant, *Padoliex*, tal vegada de mala lectura (?) i una altra, *Padulx*, amb caiguda de la vocal posttònica), pareix que ha de venir de *PADULES, metàtesi de PALUDES, 'aiguamolls'. Tot i que no s'explicaren els passos evolutius, l'etimologia va ser copsada pels editors (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 139). El lloc, segons unes precises informacions verbals que agraïm a Gaspar Valero, devia ser la zona palustre que voreja el Torrent d'Orient, tot just abans d'arribar en es Freu, en una àrea segurament més àmplia que la subratllada actualment per una vegetació de pollancres i jonqueres.

Els topònims en *-utx* de *Fornalutx* i *Hortalutx* tenen tot l'aspecte de ser llatins i costa no veure-hi els mots catalans *fornal* i *hortal*. D'*Artrutx*, o *Altrutx*, ja vàrem assenyalar, després d'agafar el fil d'una proposta corominiana, la possible procedència del llatí ALTARIU + sufix -UCEU 'petit alter, lloc elevat' (Aguiló 2006: 15).

En l'africació de SANISERA > *Sanitja*, com diu J. Coromines, segurament intervenen factors d'adaptació al nom de la tribu berber que ha deixat el topònim *Senija* a la Marina alacantina (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 250).

3.13 MANTENIMENT O PALATALITZACIÓ DE LA *L-* INICIAL

No s'acompleix sempre la palatalització de la L- llatina en posició inicial. Per una part tenim un *Locoplan* desaparegut i sense palatalitzar (no sabem què hauria passat si hagués persistit i si no s'hagués interpretat la primera síl·laba com a article) i per l'altra els topònims palatalitzats de *Llenaira* < VILLA LENARIA 'la casa rústega de la roca' i *Llinàritx* < llat. LINARES, segons J. Coromines (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 180-181).

3.14 conservació de nasals en posició final

De l'analisi de la documentació antiga, sembla que hem de deduir que hi va haver una etapa de conservació de nasals en posició final. La caiguda posterior és constant en els casos que han arribat a l'actualitat o que tengueren alguna persistència: *Portopin* < portu pini, ara *Portopí*, *Sant Martín* < sanctu martinu, avui *Sant Martí*, *Mallan / Malian*, avui *Meià* (Sant Joan) < [fundu] aemilianu, *Alcastellan*, antic rafal pollencí, avui *Pujol del Castellà*, que fora millor escriure com a *Pujol d'Alcastellà* < art. àr. + castellanu, *Catín*, en documents posteriors *Cati*, < catinu 'gibrella' i d'aquí 'conca' (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 105).

La conservació és igualment sistemàtica en els que tengueren una vida efímera: *Comen* (Rosselló & Albertí 1995: 31) < culmen (Aguiló 2002: 283-287), *Fulumen* < flumen. El 1313 el Torrent de na Borges era conegut amb la denominació redundant de *Riu de Flom* (Juan 1980: 12-13). En el Repartiment, el rafal *Brozeddi Fulmen* mostra una metàtesi de flumen afavorida per l'homonimització formal. A Llorito, *Locoplan* > *Copelans* < locu planu (Ramis Puig-gròs-Rosselló Bordoy 2008: 121-122).

Coneixem dos casos amb bilabial: *Salssum*, bany < balneum salsum 'bany salat' i *Tabernam* (?) < tabernam 'cabana, posada', nom d'unes cases de Marratxí el 1344 (Rosselló Vaquer 1996: 32).

3.15 epèntesi

Ja s'ha explicat la possible epèntesi de *Campanet* per dilació de la nasal.

4. MORFOLOGIA

4.1 sufixació

4.1.1 El sufix -etu, -eta

En donen testimoniatge els topònims següents: *Campanet*, *Canet* < cannetu?, *Caubet* < aqua alba + sufix -etu?, *Fonoieta* < fenuculu + sufix -eta i *Oriolet* (abans *Oriola* i *Auriola*).

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 159-182

4.1.2 El sufix -anu, -ana

Se'n poden assenyalar tres casos: *Calvià* < [fundu] calvianu (< Calvius), *Meià* < [fundu] aemilianu (< Aemilius) i *Serenyana* < [villa] sereniana (< Serenius), (Aguiló 2002: 69-71).

4.1.3 El sufix -ariu

El sufix -ariu va passar a *-eri* per influència de la imela de l'àrab (Miralles i Monserrat 1979: 23) i en alguns casos va avançar en el camí evolutiu i donà *-iri*: montuariu > *Montueri* > *Montuïri*, sanctuariu > *Santueri* > *Santuïri* (Pollença). En canvi, en el nom del castell felanitxer l'evolució s'aturà en l'estadi anterior: *Santueri.*

En alguns exemples documentals, -ariu, passant per *-air*, va donar *-er*: olivariu > *Oliber*, palumbariu > *Palumber*.

4.2 genitius

Els topònims susceptibles de derivar de genitius llatins sempre són escassos i més encara a Mallorca. Deixant de banda els molins de *Follichy* ja esmentats que serien uns molinos fulicis 'molins de la fotja' i *Santiani*, o *Santi Anni*, < [proediu] sancti agni, tenim el nom de *Formentor*, del qual seguim pensant que prové de l'etimologia clàssica < [proediu] frumentoru 'possessió dels blats'. El problema principal que arrossega és el de saber quin és el seu punt embrionari. A parer nostre, és molt més probable un origen terrestre, arrencat del nom de les cases de la possessió, que un origen costaner, que és el que defensa J. Coromines quan el fa derivar del llatí promontorium. Allò que realment devia ser singular en aquella península coberta de pinar eren els sementers dels voltants de les cases, dels quals sabem que eren bons productors de blat, com ho era l'illa de Formentera. El fet que alguns portolans transmetin una grafia del nom de la península assimilada a la paraula *promontori* crec que no té altre valor que el de donar testimoniatge de l'anàlisi d'un referent per part d'alguns cartògrafs antics. Ultra aquests noms, resta encara la possibilitat, molt hipotètica, que *Termenor* sigui la continuació d'un [proediu] terminoru 'possessió dels límits', que potser no té gaire sentit. Partir del *Tormonor* de la documentació, com fa el mestre Coromines,

sembla molt més encertat. Tanmateix, tractant-se de casos tan problemàtics, és obvi que tots ens podem equivocar.

4.3 article àrab *al-*

La transmissió de la toponímia d'origen llatí mitjançant una població arabòfona va ser sovint la causa que els noms hagin arribat a la documentació medieval amb l'article àrab aglutinat. De vegades, són només variants d'altres que no tenen aquest element afegit. Com que els exemples que se'n podrien citar són nombrosos, només en donarem, ací, una petita mostra: *Albaranca*, *Cut Alcastel*, *Alcastellan*, *Algaudents*, *Allanaria*, *Alfonogella*, *Alpalombar*, *Alpastoris*, *Alpuçol*. En alguns dels reflexos actuals, tal article ha desaparegut: *Galdent*, *Llenaira*, *Pastoritx*, etc.

5. QÜESTIONS DIVERSES

5.1 hagiotopònims

A partir de la publicació del repertori toponímic de les propietats del comte Nunó Sanç a la ruralia de Mallorca, ha fet fortuna la teoria formulada anteriorment per un dels editors (Rosselló Bordoy 1994: 21), segons la qual rere la paraula *sant* dels hagiotopònims pot ocultar-se el mot àrab *sanad*, que té el significat de 'costa'. Heus ací el text (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 59) en la seva forma original:

> Sens voler insistir en un problema tan discutible com el de les pervivències hagiogràfiques, perquè existeixen altres topònims d'aquest tipus fora del present text sense analitzar, els quals per contra podrien tenir tal origen, es considera oportú en el cas dels topònims de la *Remenbrança...* de sostenir la proposta sobre el significat de sanad amb el seu respectiu complement per considerar-la coherent i en connexió amb la realitat geogràfica dels diferents indrets reflectits, els que ens ocupen en aquest moment. La qual cosa no vol dir que en altra ocasió no es reprengui l'estudi dels demés Sants i Santes que encara resten dins la toponímia illenca.

Efectivament, sempre es trobarà un desnivell en el terreny que pugui donar suport a la qüestió semàntica. En principi, no seria cap obstacle el fet que els reflexos continentals de *sanad* siguin topònims amb accent a la segona síl·laba (*Cenet*, *Sanet*)

i que *sant* sigui un mot d'una sola síl·laba. Vegeu les diferències entre les *almúnies* continentals, proparoxítones, amb *s'Almunia* de Mallorca, paroxítona, tot i que no és l'exemple més adient, pel fet del rebuig constant dels mots esdrúixols per part del mallorquí. El que és sospitós, però, en tota aquesta qüestió, és que els noms de sants perpetuats en els topònims de la documentació medieval siguin hagiònims de la més remota cristiandat: *Sant Esteve*, *Sant Martin*, *Sant Vincent*, *Santa Eulària*, *Santa Àgueda*, que té un paral·lel oronímic a l'interior de Sicília, prop d'un lloc dit Vallguarnera, *Sent Laurenz* / *Sent Llorens*, etc. Alguns sants dels que s'hi reflecteixen no tenen ara popularitat a les illes (*Femenia* < *Sancta Famia* < Sancta Eufemia) i d'altres són autèntics desconeguts, com *Santa Cirga*, màrtir de l'època de Dioclecià (Aguiló 2002: 237-247), o *Sant Maior*, que té un congènere (*San Mayor*) a Astúries. Saber què ha passat amb els diversos *Santa Ponça* és un repte dels futurs estudis, com ho és en mesures majors esvair les tenebres etimològiques de *Santa Galdana*, o de la seva variant *Santa Caldana*. A parer nostre, tals topònims delaten la remarcable difusió que tengué a les Balears estrictes el món paleocristià.

Ara bé, la recent edició traduïda al català de la crònica d'Ibn 'Amīra al-maẖzūmī (2008) permet enfocar la qüestió des d'una òptica prou diferent, ja que és innegable que allà apareix un *Šanat Būsa* que no és altra cosa sinó la versió àrab del topònim *Santa Ponça* i em diu un dels editors, en conversa telefònica, que el determinant té el significat de 'jonc', cosa que seria adequada, abans de la transformació del paisatge, en una planura en la qual desemboca un torrent, tot i que sobta un poc que unes plantes palustres siguin el determinant d'un genèric que significa 'costa'. La qüestió important, però, és tota una altra. Cal saber si el topònim àrab fou de nova planta o si era un nom de lloc preexistent que els arabòfons adaptaren a llur sistema lingüístic. Els catalans medievals transformaren molts topònims opacs que trobaren en colonitzar l'illa, per tal de dotar-los de transparència: *Cahuàs* > *es Cabàs* (Santa Maria), *Estaacar* (Rosselló Bordoy 2007a: 83) > *s'Estacar* (Algaida), *Cacamautx* (Rosselló Bordoy 2007a: 227) > *Gatamoix* (Alcúdia; hi ha un *Canicatti* a Sicília), *Canarrossa* (Barceló 1984: 90) > *So na Rossa* (Sencelles), *Solors* (Lliteras 1967: 56) > *es Olors* (Artà), *Eanur* > *Honor*, que fóra millor escriure *Onor*, com fan els editors de la Remembrança (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 139), *Cenobra* (Mut Calafell & Rosselló Bordoy 1993: 157) > *So n'Obra* (Porreres), etc. Doncs, això mateix degueren fer els àrabs amb la toponímia preexistent. Recordem només que Pollentia va passar per *Bullānsa* per arribar a *Pollença*, o que Paeninsula es va adaptar com a *Baniškula* abans de ser *Peníscola*, o que Valentia va

fer camí a través de *Balansiyya* per arribar a *València*, per citar només uns exemples ben coneguts, de l'illa i de fora. Hi ha una cosa que ens sembla innegable i és que les Balears, tot i que es trobaven sota domini musulmà, eren conegudes i visitades per cristians que hi sovintejaven i és obvi que els exotopònims illencs que feien servir tenien formes catalanes, segurament conegudes des de molt de temps enrere. Basta llegir el *Llibre dels feits* per constatar-ho, a través de frases com aquestes: «era acordat per los nobles barons e per aquells qui sabien de mar que arribàssem a Pollença», «e aquell puig havia nom la Dragonera», «E entram lo primer divenres de setembre al port de la Palomera», «E trobaren un lloc qui havia nom Sancta Ponça» (Soldevila 2007: 144-145). És lògic pensar que quan els àrabs s'establiren a l'illa els topònims preexistents, com Santa Ponça, sofriren processos d'homonimitzacions formals que els feren entenedors a les oïdes de parlants arabòfons. La defensa d'un hagiotopònim, en el cas de Santa Ponça, passa per la necessitat d'aclarir si va haver-hi una santa amb aquest nom en el món paleocristià. De totes maneres J. Coromines (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 251-252) proposa partir d'un *Santo Ponço* que s'hauria dissimilat en *Santa Ponço*, que s'hauria feminitzat després en *Santa Ponça*, un nom que, com diu, a les Balears es repeteix en els termes d'Alaior i de Manacor.

5.2 problemàtica de *Lluc*

És, sens dubte, un dels punts més espinosos de la toponímia baleàrica que enfronta sovint romanistes i arabistes. El mestre Joan Coromines (Coromines & Mascaró Passarius 1989: 182-183) diu coses, segons la nostra opinió, molt interessants, entre d'altres que no subscriuríem:

> [...] Es té la impressió d'un element que, havent arribat a ésser viu en un estadi molt primitiu del llenguatge balear, es va usar per formar compostos. Convé separar aquest conjunt del nom del gran santuari de Lluc, car aquest no és un nom comú en el sentit històric i nacional ni en l'aspecte lingüístic, perquè no forma compost; que aquest vengui del llatí lucus no hi ha cap dificultat i històricament és molt racional; per tant en l'estudi dels compostos recusem la necessitat de tenir-lo en compte: és cosa absolutament independent. En els compostos és molt menys versemblant que es pugui tractar del llatí lucus 'bosc sagrat'.
>
> [...] Resulta clar que hi va haver una paraula luc vivíssima en l'antic llenguatge balear anterior a la Conquesta; i aquest element apareix aplegat tan sovint amb noms evidentment aràbics com elements romànics. Una explicació coherent d'això és que el mot locus, tan viu en tots

> temps, va ésser adoptat per l'àrab *mayurkí* sense gaire canvi del significat; en un sentit com el de 'indret habitat, població', avui més viu que enlloc a les Illes (com observa i documenta el *DECat* v, 235*b*); en l'aspecte fonètic, arabitzant la o com a *û*.

Per contra, Guillem Rosselló Bordoy en l'edició de *La* Remenbrança *de Nunyo Sanç* (1993: 61-62), llibre que comparteix l'autoria amb Antoni Mut Calafell, s'inclina a seguir les passes de Quadrado quan diu: «Lluch es ribera de un rio ó de un valle, pero tambien se aplicaba a la costa marítima como se ve en Luch-maior 'costa mayor', Luch al-cari 'alquería de la costa'».

Per a G. Rosselló, que no exclou un origen llatí per a determinats casos, el significat del mot és imprecís. Vegem com ho diu:

> Si es tracta d'un bosc, de la vessant d'una vall o de la vorera o costa de la mar tan sols una eventual troballa documental i l'anàlisi acurada del terreny ho podran resoldre en cada cas. Mentre no es tengui confirmació en un o altre sentit, que denoti l'origen llatí o l'origen àrab del mot, el més raonable és admetre ambdues possibilitats, amb les seves diverses interpretacions.

Per la nostra banda voldríem repetir algunes consideracions que ja hem expressat oralment en diversos col·loquis d'onomàstica:

> Cal enfocar la qüestió de la problemàtica de *lluc* des d'una visió panromànica, tenint en compte que hi ha *llucs* a Catalunya, a Occitània, a la Suïssa rètica, a Bavària (segons una amable comunicació de Baltasar Coll) i potser també a Malta. S'ha de tenir també molt present que falten a les Pitiüses. És obvi que no podran explicar-se per l'àrab els que tenen una ubicació tan septentrional i hom ha de preguntar-se per quin motiu no n'hi ha a zones més intensament arabitzades que les Balears. És indubtable que, en cas de ser un element llatí, els àrabs l'adoptaren amb força, ja que els determinants d'aquest genèric misteriós tan poden ser romànics com àrabs.

5.3 TOPÒNIMS AL MARGE

Al marge de tots els topònims ressenyats, en queden d'altres de més mal arrambatge etimològic o que no hem tractat ací, malgrat el seu innegable aspecte romànic, entre els quals citarem, només a títol d'exemple, *Albercuix* (pronunciat *Ubercuix*), *Cugulutx*, *Forma*, *Peixerí*, *Pudix*, *Serra*, *Serritxola* i l'intrigant nom de *Pérola* (*Pilura* en el Repartiment), pronunciat *Perola* pels porrerencs i amb esporàdica tendència a la caiguda de la vocal posttònica a Llucmajor.

6. CONCLUSIÓ

Davant la gran quantitat de casos ressenyables, pensam que no es pot posar en dubte que la toponímia és un testimoni ben clar, el més clar, de la llengua romànica que trobaren els àrabs en establir-se a les Balears, la qual, per la pressió exercida per la llengua semítica dels conqueridors, s'extingí abans de l'arribada dels catalans, però després d'haver deixat una remarcable empremta en els noms de lloc.

Amb els topònims reportats, hem intentat oferir una nova visió dels trets que, segons el nostre parer, caracteritzaven aquell llenguatge romànic, fent-lo diferent del català que llavors es parlava i, per descomptat, del català actual. No ha estat la nostra pretensió donar solucions definitives als nombrosos interrogants que plantegen tals noms, sinó que únicament hem volgut posar a l'abast d'altres investigadors un aplec dels casos més interessants, per tal de sotmetre a judici i a discussió d'altres la viabilitat de la nostra proposta de classificació i de caracterització del romanç illenc prejaumí.

Cosme Aguiló
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguiló, C. (1996) *La toponímia de la costa de Llucmajor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

— (1997) «Un nom precatalà de filiació llatina ben documentat: es Camp Cucurutx (Ariany, Mallorca)», dins *Estudis de Llengua i literatura en honor de Joan Veny,* I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 451-457.

— (2000) *La toponímia de Menorca a les obres de Ramon Rosselló Vaquer*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.

— (2002) *Toponímia i etimologia*, Barcelona, Universitat de les Illes Balears i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (2006) «*Artrutx / Altrutx*, un lloc elevat i no uns horts», *Estudis Baleàrics* 82/83, pp. 13-17.

Alcover, A. M. (1926) «La llengua que parlen ara les Illes Balears ¿procedeix dels muzaràbichs de tals illes, o dels pobladors catalans que hi dugué lo rey En Jaume I?», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, xiv, pp. 16-65, 133-151 i 177-203. [Correspon a les pp. 19-72, 154-174 i 201-229 de l'edició en CD-ROM a cura de M. del Pilar Perea (2003), Palma, Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports.]

Alcover, A. M. & F. de B. Moll (1930-1962) *Diccionari català-valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols.

Alomar i Esteve, G. & R. Rosselló i Vaquer (1989) *Història de Muro*, ii, Mallorca, Ajuntament de Muro.

Barceló, M. (1984) «Sobre Mayūrqa», *Quaderns de Ca la Gran Cristiana*, ii, Palma, Museu de Mallorca.

Coromines, J. (1965 i 1970) *Estudis de toponímia catalana*, Barcelona, Barcino, 2 vols.

— (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial i «La Caixa», 9 vols.

Coromines, J. & J. Mascaró Pasarius (1982) «Aproximació a la toponímia mossàrab balear», *Butlletí Interior* de la Societat d'Onomàstica, x, Barcelona, pp. 29-41.

— (1989) *Onomasticon Cataloniae*, i, *Toponímia antiga de les illes Balears*, Barcelona, Curial i «La Caixa».

Galmés de Fuentes, Á. (2004) «La toponimia mozárabe balear», *Revista de Filología Románica*, 21, pp. 9-79.

Ibn ʿAmīra al-maẖzūmī (2008) *Kitāb tāʾrīẖ Mayūrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*. Traducció de N. Roser Nebot i G. Rosselló Bordoy, Palma, Presidència de les Illes Balears i Universitat de les Illes Balears.

Juan, R. (1980) «Escorca. Apuntes para la historia del municipio», *Hojas de Lluc*, 19, pp. 1-19.

Literas, L. (1967) *Artá en el siglo xiii. Estudio y documentos*, Palma de Mallorca, J. Mascaró Pasarius.

Mas i Forners, A. (2002) «Colonització feudal i canvi toponímic a la Mallorca rural (1230-1350). El cas de la parròquia de Santa Margalida», dins d'E. Casanova i V. M. Rosselló (eds.), *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, Universitat de València, pp. 321-339.

Miralles i Monserrat, J. (1979) «Entorn de l'etimologia de Montuïri: estat de la qüestió», *Randa*, ix. *Homenatge a Francesc de B. Moll*, i, Barcelona, pp. 17-24.

— (1982) «Els estudis de toponímia a Mallorca. Estat de la qüestió», *Butlletí Interior* de la Societat d'Onomástica, ix, Barcelona, pp. 11-24.

Mut Calafell, A. & G. Rosselló Bordoy (1993) *La* Remenbrança *de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma de Mallorca, Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports.

Nadal, J. M. & M. Prats (1982) *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions 62.

Ramis Puig-gròs, A. & G. Rosselló Bordoy (2008) «Toponímia precatalana a Llorito», dins *xx Jornada d'Antroponímia i Toponímia*, viii, Palma, pp. 117-147.

Ramis y Ramis, A. (1829) *Noticias relativas a la isla de Menorca,* iv, Menorca. [Edició facsímil, 1985.]

Ribes i Marí, E. (2005) *La supervivència de la toponímia precatalana a Eivissa i Formentera i L'*Onomasticon Cataloniae, Barcelona, Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Rosselló Bordoy, G. (1994) *Escrit sobre la terra. Estudis de toponímia*, Palma de Mallorca, Govern Balear, Conselleria de Cultura, Educació i Esports.

— (2007) *El islam en las Islas Baleares. Mallorca musulmana según la* Remembrança... *de Nunyo Sanç y el* Repartiment... *de Mallorca*, Mallorca, Universitat de les Illes Balears.

— (2007a) *Llibre del Repartiment o Llibre del Rei,* Palma, Parlament de les Illes Balears.

Rosselló Vaquer, R. (1974) *Campos en el segle xiii*, Mallorca.

— (1980) *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle xiii*, Ciutadella, Consell Insular de Menorca.

— (1996) *Notes històriques de Marratxí. Segles xiii i xiv*, Mallorca.

Rosselló, R. & J. Albertí (1995) *Bunyola en el segle xiii*, Mallorca, Col·lectiu Cultural Sitja, de Bunyola.

Rosselló, R. & J. Bover (1987) «Evolució del topònim *Andratx* (1236-1601)», *El Mirall*, 63, pp. 72-74.

Sanchis Guarner, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Estella, Salvat.

Soto Company, R. (1984) *Còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Palma, Govern Balear, Conselleria d'Educació i Cultura.

Veny, J. (1974) *Llucmajor a través de la seva toponímia*, Llucmajor. Ajuntament de Llucmajor.

— (1977) «Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc», *Randa*, v, pp. 5-42.

— (1978) *Els parlars*. Barcelona, Dopesa 2.
— (1982) *Els parlars catalans*, Palma de Mallorca, Moll.
— (1999) *Aproximació al dialecte eivissenc*, Mallorca: Moll.
— (2006) «Sobre el valencià *gemecar* 'gemegar'», dins *Contacte i contrast de llengües i dialectes*, València, Universitat de València, pp. 133-143.
— (2007) *Escrits lingüístics mallorquins*, Mallorca, Moll.
Wettinger, G. (2000) *Place-names of the Maltese Islands, ca. 1300-1800*, San Gwann, Malta, Publishers Enterprises Group.

JOAN VENY
JOSEP MARTINES

ELS PSEUDOMOSSARABISMES

I. SOBRE EL MOSSARABISME *ALATXA* (*SARDINELLA AURITA*)

NECESSITAT D'UNA REVISIÓ DELS MOSSARABISMES

1. En la bibliografia referent a la lexicografia històrica s'ha observat una tendència a atribuir als mossàrabs la paternitat de certs mots, sobretot propis de parlars meridionals hispànics, a partir del tractament diferenciat que apliquen les llengües iberoromàniques.[1] El nostre eminent etimologista Joan Coromines, autor d'una obra monumental en l'àmbit tant del castellà com del català i que no ens cansarem d'elogiar, manifesta en diverses entrades dels seus diccionaris una certa flaca en aquesta direcció. El tractament palatal de CE,I llatí sol esgrimir-se com un tret favorable a la consideració de mossarabisme. Com diu C. Barceló (2008: 430, n. 37): «El auxilio del mozárabe es recurrente en Coromines para explicar voces castellanas o catalanas con una prepalatal fricativa sorda».[2] A aquest respecte, arrossegat per l'autoritat del mestre i d'altres estudiosos (Menéndez Pidal, Sanchis Guarner, Galmés de Fuentes), vaig recollir (Veny 1979) un bon nombre de mots del català probablement afectats per aquest canvi (apel·latius com *catxel*, *clotxa*, *clòtxina*, *muritxec*, *atxevo*, *mortitxol*, etc.; topònims com *Torretxí*, *es*

1. Em plau expressar la meva gratitud a José Enrique Gargallo i Josep Martines per la lectura que han fet d'aquest treball i pels seus suggeriments.

2. Caldria precisar «fricativa o africada»; Lausberg (1956: II, 10) mostrava la seva prevenció: «*anscheinend* [aparentment] auch in Mosarab» (la cursiva és nostra).

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 183-238

Picatxo, *Xintes*, etc.), potser amb un excés de generositat, car, concretament en el cas de *alatxa*, el seu possible mossarabisme ha de ser objecte de revisió: consideracions de diversa índole, especialment geolingüística, aixequen alguns dubtes sobre la seva proposta i obren finestres cap a una altra interpretació, com intentaré mostrar.

Alatxa

2. L'*alatxa* pertany a la família dels clupeids. És semblant a la sardina, un xic més gran que aquesta, de menor qualitat i viu en aigües més calentes; té una taca negra a l'escotadura de l'opercle i una línia longitudinal verdosa daurada sobre la part central dels flancs (per a una descripció detallada, veg. Duran 2007: 266). La bibliografia que s'hi relaciona presenta un vertader caos terminològic tant pel que fa als noms populars com als científics;[3] correspon a Miquel Duran (2007: 259-270) haver posat ordre en el joc de correspondències entre uns i altres, partint de bones observacions del menorquí Ferrer Hernández (1903); vet aquí les correspondències que proposa:

alatxa = *Sardinella aurita*
sardina = *Alosa sardina* (= *Sardina pilchardus*)
amploia = *Meletta vulgaris* (= *Sprattus sprattus*)
saboga = *Alosa fallax nilotica*
aixavo (o *aixàvol*) = *Alosa alosa*

Àrea

3. El mot s'ha recollit a pràcticament tota la costa de parla catalana (amb el Rosselló [Centelles 1981: 111]); pel sud, continua pel litoral murcià (Garcia Girona) i andalús (*ALEA* mapa 1102; Martínez González 1992: 149-150), dos ports de Hierro (Canàries) i ports nord-africans (Ceuta, Melilla) (*LMP* 534, freqüentment amb la variant *lacha*, per afèresi; vegeu mapa 1),[4] i pel nord, la isoglossa «alatxa» s'allarga per la costa llenguadociana (Seta, Mèsa, Massilhan, Agde, Gruissan, Bages, Peiriac, Sigean, Port la Novèla [Martínez]), provençal («in un trattato medioevale sui pesci si attribuisce la f. *halashia* ai Marsiglesi, *laccia* ai romani», Battisti-Alessio), lígur (*alàcia*, *làcia*,

3. Veg. Ruffino (1977); *Vocabolario della Lingua Italiana*, s. v. *alàccia* ; DHLE, s. v. *alacha*.

4. Tot i que els resultats es basen en el núm. 534 del *LMP*, s'hi han afegit les respostes «alatxa» d'altres clupeids (532 *Sábalo*; 533 *Espadín*) que probablement corresponien a la *Sardinella aurita*.

àcia «cheppia, alosa», Cortelazzo-Petrarco 1995), toscana, corsa (*allaccia*, *laccia*, *leccia*; Miniconi 1994), siciliana (*alaccia* «sorta di sarda più grande» Battisti-Alessio; *al'ačča*, a voltes nom donat també a la *Cluppea sprattus* i a la *Alosa fallax nilotica*, Ruffino 1977); també a Malta *lačči* (Aquilina 1969).

A la península Ibèrica, fora de l'àrea assenyalada, només es troba esporàdicament a la costa cantàbrica: *lachía* (*sic*) (Lequeitio [Biscaia]), *lacha* (Laredo [Santander], Santander; Llanes, Sada [Oviedo] *LMP*; Tazones, Lastres 'clupea sprattus', Barriuso 1986); també a la gallega (Ríos Panisse 1977: 229); i la isoglossa andalusa entra dins Portugal solament en la localitat de Vila Real de San Antonio. Per a la distribució de l'espècie a la Mediterrània i nord-est de l'Atlàntic, veg. *Fishes* (1: 278).

Documentació catalana

4. 1313 (*Boletín de la Academia de Buenas Letras*, XII, 422, ap. *DECat*, I, 136b)

1361: «*alatxa grossa* y menuda sis diners» (ap. *DCVB*)

1555: «l diner per comprar *alatxeta*» (*DCVB*)

1640: «*Alatxa*. Scombrus» (Torra 1640)

1696: «*Alatxa*. Peix. Hic scombrus» (Lacavalleria)

1722: «Alatxa», «Halatxa» (Salvador, ap. Lleonart & Camarasa: 58 i 104)

1750: «*Alatxa*, sardina y aladroch» (Postura)

1751: «Thrissa Rond. *Alatx* (sic)» (Cleghorn: 45)

1786: *Alatxe* (Memorial)

1791: *Alacha* (Noticia: 19)

1802: «*Alatja*. Plur. *Alatges*. Que pronunciem *Alacha*: semetja a la Sardineta» (Orellana: 1)

1803: «*Alatxa* pex. Alache, scombrus» (Esteve *et alii*)

1836: «Peces y mariscos que se pescan en nuestros mares: Aladroch, *Alatxa*, Albocora…» (Bover: 22)

1839: «*Alatxa*. Pex, espècie de sardina. [cast.] Alacha. [Llat.] Scombrus, scomber, bri» (Labèrnia)

1839: *Alatxa*. Especie de sardina. [cast.] Alacha. [llat.] Scombrus. [fr.] Célerin. [it.] Specie di sardella (Quintilingüe)

1840: «*Alatxa* Péix. [cast.] Alache o sardina»; «*Alatxheta* (*sic*). [cast.] Alachuela ô sardineta» (Figuera)

1855: «Clupea L. - Spratus L. - [cat.] *Alacha*, sardina» (Graells: 510)

1858: «*Alacxa*. Pescado de mar parecido al arenque, aunque mas [*sic*] pequeño. [cast.] Sardina. Clupea sprattus.// *Alacxa gròssa*. Especie de sardina mucho mayor que la común. [cast.] Alache, lache. Sábalo. [llat.] Halex// *Alacxa pixòta* fam. Alacxa gròssa// *Alacxa vêra* Especie de sardina algo mayor que la común. [cast.] Caramel. [llat.] Halex parva// *Alacxêta* Alacxa en la primera accepció […] // Adorno que suele haber en algunos uniformes militares y consiste en unos como alamares de galon que terminan en punta. [cast.] Sardineta.// *Alacxènc* Alacxona dim. alacxêta, en la 2ª acc.// Alanxenc [*sic*] Lo que se parece a la sardina o alacha. //Alacxer … Alacxôta» (Amengual)

1867: «Clupea sprattus L, cast. sardina, sardineta, bojeta en Aragón (Dicc. Acad.); val. sardina (Graells, los pescadores).- Clupea sardina Cluv. cast. val. cat. sardina (Asso, Per.[ez] Arcas), los jóvenes amploya (Sán[chez] Reguant, los pescadores).- Alosa communis Yarr. - Clupea alosa Linn. val. cat. saboga (Ros, Palmireno, Escolano, Asso, Orellana, el adulto; *alatja* (Orellana, Graells).- Alosa finta Cuv. - Alosa vulgaris Valenc., cast. val. cat. como la anterior» (Cisternas: 31-32)

1868: S[ardinella aurita] Val. Bal. *Sardina*. Mall. Alatxa, más comunmente. Alatxa pixota, cuando es grande. Baleares!

Menorca (Cleghorn, Ramis, Pérez Arcas), Ibiza (Delaroche). Mall. (Weyler)

Sp[ratella pumila] Val. Bal. Alatxa. Mallorca! Ibiza! Menorca (Pérez Arcas) (Barceló: 16); (el signe d'admiració usat per aquest autor indica que aquest ha vist i observat l'espècie al lloc senyalat)

1887: *Alatja* Alosa, alacha, sabalo, saboga, lacha. Alosa vulgaris Valenc. V. saboga.// Saboga. Alosa, alache, lache, sabalo, saboga. Alosa communis Carr. (Esteve)

M'estalvio citacions del s. xx que es poden trobar a Duran 2007: 266.

Notem la profusió de derivats en mallorquí (Amengual), així com el seu ús metafòric (*alatxa* [dels militars]) = cast. *sardineta*), probablement per metàfora de la línia daurada dels flancs del peix amb el galó de l'uniforme militar.

Etimologia

5. Segons Coromines, *alatxa* deriva del llat. allece (hallec, -ecis) 'espècie d'escabetx; el peix que s'amania amb aquest escabetx', transmès pel mossàrab *läč* a l'ár. *läč*, col·lectiu sobre el qual l'àrab vulgar hauria format el nom d'unitat *lača* amb article, *al-lača*, d'on vindria el nom català i castellà (1980, *DECat*); abans (1954) ja s'havia manifestat en aquest sentit: «[…] del lat. allec, allecis (o hallec, -ecis) especie de garo o escabeche, 'el pescado que se condimenta con él', pasando por el

dialecto mozárabe […], cat. *alatxa* [1361] también de origen mozàrabe» (*DCEC*, I, 74-75). La proposta és seguida pels epígons de Coromines (Bruguera 1996) i per autors espanyols (Ríos Panisse 1977: 210; San Nicolás 2000: 234) i estrangers (Battaglia 1961: «per via mozaraba»).

Meyer-Lübke (1921: 24) ja s'inclinava pel mossarabisme: «[…] parece que el mozárabe es la fuente de la voz española pero hay que suponer que el préstamo tuvo lugar en una época en que aun existía la *a-*. El mozárabe **alaza* deriva correctamente de HALICE».

Sanchis Guarner (1960: 316) veia «probable mozarabismo» en *alache* < ALLECE i *cherna* < ACERNIA, entre altres.

Segons Battisti-Alessio (1975 s. v. *alàccia*): «sembra da una forma maghrebina (*aleže*) dal lat. *hallec*», informació presa del REW 4001 («maghreb. *aleza* (> sp. *aleche* 'Fischleberragout, balear *alatxa*»), però s. v. *alice* «acciuga» tot assenyalant el mateix origen llatí, especifica «sorta di salsa analoga al *garo* fatta con gli intestini di pesci secchi o fermentati, dal gr. *halykón*». Pareix que els autors atribueixen origen diferent a les formes italoromàniques *alàccia* i *alice*; les dues, procedents del llatí, però a través de l'àrab la primera (no al·ludeix al «mossàrab»), i des del grec, la segona, com ja feia Diez (*EWRS*, 1887, I, 240).

Dificultat de l'estudi dels mossarabismes

6. Tornant als mossarabismes, no cal repetir la dificultat del seu estudi. Els investigadors hi han insistit diverses vegades. «[…] la determinación de los mismos no es sencilla: la documentación es escasa y la fonética no siempre descubre específicas peculiaridades» (Galmés de Fuentes 1967: 318). «S'han aventurat teories més o menys fonamentades i freqüentment molt discutibles» (Moll 1952 [2006]: 57). I altres han negat la seva existència: per exemple, Carme Barceló, que conclou un dels seus escrits (2008: 430-431) així:

> Dotado [Coromines] de unos más que amplios conocimientos lingüísticos, tal vez, en su incansable búsqueda de nuevos materiales, no tuviera tiempo suficiente para contrastar la información; o tal vez, por su profunda creencia en los substratos y su desmesurado deseo de explicarlo todo, ni siquiera se planteara que la lengua «mozárabe» fue un invento de Simonet a partir de las fuentes àrabes de que dispuso.

***Esculls en el mossarabisme de* alatxa**

a) Anàlisi de la hipòtesi de Coromines

7. L'explicació de Coromines parteix d'un étim llatí HALLECE ('salsa de peix' → 'peix') convertit en (léč[e]) en mossàrab i arabitzat en *läč*, col·lectiu que en àrab vulgar i amb l'article hauria passat a designar la unitat, *al-lača*. Fa referència a una atestació d'Al-Idrisi, però que no cita: es tracta del mot *lağ*, un peix que es troba en el llac de Bizerta (Ineichen: 161 i n. 19). El recurs al mossàrab i a l'àrab sembla que justificaria el pas a *a*, per la inestabilitat del vocalisme àrab, i el pas semàntic de la 'salsa, espècie de garum' a 'peix'. Tanmateix, no cal aquest camí, atès que *lag* és un *hapax legomenon*, que el pas de *-etxe* > *-atxe*, *-atxa* es podria explicar per l'atracció del sufix derivat de -ACEA (el mateix Coromines s'hi refereix)[5] i que el pas de la salsa a l'espècie ja es troba documentada en llatí tardà: «quoddam salsamenti garo et muriae similis» (Plini) → «pisciculus ad salsamenta idoneus» (Du Cange) (ap. Santarelli 2000: 23); una metonímia semblant hauria tingut lloc en el *garum* llatí («sorte de sauce de poisson», Ernout-Meillet) i el seu probable derivat català *garota*, *garoina* 'eriçó de mar' (Corcoll).

b) Freqüent àrea local dels mossarabismes

8. En general, els mossarabismes, dins la península Ibèrica, solen tenir una área limitada, restringida. Així, trobem en andalús *cambalada* 'vaivé d'un borratxo', *aira* 'era', *mayuelo* 'albercoc', *parata* 'bancal', *chícharo* 'pèsol', *conchil* o *concilla* 'molusco', etc.; són pocs els que presenten una àrea més àmplia (*corcho*, *chinche*, *marchito*) (Galmés de Fuentes: 319-324). També s'han recollit topònims d'idèntica procedència (Sanchis Guarner 1960: 301-303). Moll (1952: 58) considera mossàrabs, com han reconegut els estudiosos, noms de lloc de València i Balerars com *Campos*, *Muro*, *Petra*, *Elx*, *Cortixelles*, etc. i es mostra caut respecte als apel·latius: «potser en alguns noms comuns que presenten [tʃ] procedent de CE,I llatina, com ara *càrritx* < CARRICEU, *xerna* < ACERNIA, *fardatxo*». Només *xerna* és força general (veg. § 12), mentre que *càrritx* és solament balear i *fardatxo* valencianotortosí, aquest, a més, segons Casanova (2001: 150), procedent de l'aragonès. Jo mateix (Veny 1978: 52) atribuïa a la capa mossàrab topònims mallorquins com *Capocorb*, *Porto-saler*, *es Colombar*, i mots comuns com val. *orandella* 'oreneta', *pando* 'garrut, camatort', *colomello*, *cuquello* o el mall. *xítxero*

5. A les *Ordenaciones* de Màlaga i Granada (ss. XV-XVI) apareix *lecha* mentre que a les posteriors *Conversaciones* (s. XVIII) ja trobem *lacha*, al costat de *alacha*, *alache*, *alecha* (Mondéjar 1991 [1977], pp. 412 i 422).

'pèsol'; per als topònims no crec que hi hagi lloc a discussió (Aguiló [2002: 283-287 i 229-236] n'ha donat a conèixer de nous: *Comen*, *Es Camp Cucurutx*), però, entre els apel·latius, ara crec, amb Casanova (2001), que *colomello* i *cuquello* tenen segell aragonès (< antic **colomiello*, **cuquiello*) i tinc els meus dubtes respecte a *xítxero*, d'àrea reduïda a Mallorca, que té *pésol* com a geosinònim (*ALDC*, IV, mapa 864) i està mancat de documentació antiga.

Estem, doncs, en un terreny insegur, cal anar amb prudència i obrir les portes cap a les altres llengües romàniques.

c) Difusió dels arabismes ictionímics

9. Els ictiònims d'origen àrab generats al sud de la península Ibèrica —pocs— han pujat per les costes occidentals portugueses i per les orientals fins arribar a les de Tarragona o, màxim, a les de Barcelona, però no arriben a Occitània: és el cas de *(al)bacora* (Thunnus alalunga, Germo allalunga) (*LMP* 593) (port. *albacora*, *alvacora*, *alvacoria*); l'andalús *japuta* s'enfila per les costes portugueses (*xaputa*) (*LMP* 559; Vitorino 59) sense passar de la frontera castellonenca (var. *saputa*). Altres vegades no hi ha ascenció cap al costat catalanoparlant: l'and. *zafío* (*Conger conger*, cat. *congre*) (< àr. *safi* 'pur, clar, límpid') perviu precàriament a les costes andaluses —on rep la competència de *congrio*—, i s'estén per dos terços de les portugueses (*LMP*, 640; Mondéjar 1982); menys prolongació ha tingut *albur*, *Mugil cephalus*, que ha perdut vigència enfront de l'intrús *liza* i del que es coneixen escassos supervivents (Mondéjar 1991 [1987]: 470 i n. 2; no trobem cap resultat a *LMP* 539 i 540).

En canvi, *alacha/alatxa* presenta continuïtat per les costes occitanes i més enllà.

d) Àrea àmplia de *alatxa*

10. Efectivament, si revisem l'àrea que hem donat de *alatxa* (§ 2), amb la visualització de l'àrea oriental de la península Ibèrica que trobem al mapa, constatem una presència massiva d'aquest ictiònim a tota la costa del Mediterrani occidental. I ens podem preguntar: tenim arabismes, o mossaraboarabismes, que s'hagin estès d'una manera tan àmplia? Era tan important la pesca en terres nord-africanes que hagin pogut difondre els seus ictiònims cap al nord?

Sembla que una observació objectiva no dóna respostes afirmatives a aquestes preguntes. Efectivament, la pesca en el litoral africà ha estat practicada sobretot per pescadors europeus; en paraules d'Oman (*apud* Ineichen 163):

> l'elemento di rilievo che ha partecipato in non piccola misura alla formazione dei nuclei dediti alla pesca nei paesi arabi mediterranei è costituito dalle colonie di pescatori stranieri, italiani, maltesi, spagnuoli e greci distribuiti un po' in tutta l'Africa settentrionale dall'Egitto al Marocco.

És sabut que els menorquins hi van tenir un paper important: ictiònims baleàrics com *serrà imperial*, *escorbai*, *rafel*, *gerret*, *xucla*, *mora*, etc. són usats en les costes nord-africanes (Veny 2007 [2004]: 128).

Hipòtesi italiana

11. Quan hom surt de la península Ibèrica i contempla l'extensió de *alatxa* dins la Romània occidental li assalten dubtes seriosos sobre el seu origen mossàrab o arabomossàrab. I no és d'estranyar que hagin sorgit altres propostes, com la de derivar el mot directament del llatí sense l'intermediari àrab, com és el cas de Cornide (1749, ap. *DHLE*), que, després de comparar diversos noms (*alache*, etc.), assevera «palabras todas derivadas del latino HALEX con que se denomina el arenque»; igualment fa el *Vocabolario della lingua italiana* (1986): «alàccia (da una voce diffusa sulle coste del Mediterraneo occidentale alterazione del lat. (h)allec, -ecis».

Moll, en el volum primer del *DCVB* (1930), donava com ètim del cat. *alatxa* l'it. *alacia* i només a la segona edició del susdit volum (1968) recollia la proposta de Coromines, però al costat de la italiana: «[…] del llat. ALLECE, m. s. //1 a través del mossàrab (segons Cor. DECast, 1, 74) o a través de l'it. *alacia*, m. s.».

La proposta alternativa del gran filòleg menorquí s'arrenglerava en una important línia de manlleus del català a l'italià —que criticaria curiosament Coromines («Moll […] sempre italòman», *DECat*, VIII, 372b, 42-43), que, com s'ha demostrat, ha tingut especial força en balear; recordem casos com *anxoa*, *jonqueti*, *rosseti*, *ferrassa*, *amargot*, etc. (Veny 2007 [2004]: 119; 2009 [2008]: 31-33).

Nosaltres, que havíem estat proclius al mossarabisme de *alatxa* (Veny 1979, 468 i 472), més tard (Veny 2004 [2007]: 114), amb més informació, escrivíem:

> No seria estrany que [*alatxa*, *xerna*] ens haguessin arribat des d'algun dialecte italià, atès que comptam amb ictiònims d'aquesta procedència (*ferrassa*, *jonqueti*, *rosseti*, etc.) i que aquelles formes no són desconegudes per aquelles costes italianes.

Ara, amb més informació geogràfica, podem ampliar aquesta idea i fer més precisions sobre el dialecte propagador i la via de propagació. No podem oblidar que a la costa meridional d'Itàlia la C intervocàlica davant de vocal palatal va donar [tʃ]

com també a la costa central fins al s. xiv (detʃi < dece), quan passa a fricativa (Rohlfs 1966: 289-290); per tant, no seria desgavellat que una evolució allece > *aletʃe*, *alatʃa*, variant amb canvi de sufix (allacea), tingués lloc al litoral de Toscana i de Nàpols, d'on pugés cap a Ligúria (on no podia ser canvi autòcton car ce,i > [ʒ], [z] [Rohlfs: 290]), i després cap a Provença i Llenguadoc per a continuar cap al domini català. Del s. xii al s. xv, va ser molt potent el domini marítim i comercial de Gènova al Mediterrani especialment occidental, així com Venècia va exercir la seva supremacia sobre el Mediterrani oriental. Gènova va expandir el seu influx vers Provença, la península Ibèrica i l'Àfrica septentrional; Aprosio (2008) ha remarcat la força d'aquesta expansió amb conseqüències d'índole lingüística importants, relatives al vocabulari nàutic; segons aquest autor, haurien passat a l'occità mots com *carena*, *libanum*, *nauchier*, *aman*, etc., que haurien arribat al català, a més de *car*, *carraca*, *sagetia*, *arganell*, *gaó*, etc. mots que, en part, Coromines (1936) havia interpretat com a hel·lenismes i que hauran de ser objecte d'una anàlisi diacrònica meticulosa. Aquest camí occità → català, amb eventual arribada a les costes andaluses, ha estat el procés més normal pel que fa sobretot a noms de la nàutica i de la pesca: recordem el gran nombre de noms del mar que, a part de les enumeracions d'Aprosio, han entrat en el català des de les costes occitanes: ictiònims com *rascassa* (Colón 1967: 185), *garneu* (Veny 1992), *dot*, *xanguet*, *oblada* (Veny 2008: 31-33), etc., i vocables relacionats amb les barques com *goa*, *gànguil* (Lleonart-Camarasa: 28-29), *pantasana* (Llorca: 86), *remendar* (que estic estudiant), etc. I una bona part ha arribat a les costes murcianes i andaluses. No falta documentació sobre la intensitat de la presència de pescadors catalans per terres meridionals. El *Reglamento de navegación y pesca del año 1773 de la provincia de Mataró* (*apud* Martínez González: 213-215) fa referència a les pesqueres dels catalans:

> de los ramos utiles de Comercio y Tráfico de la Provincia es el de la sardina de Ayamonte, donde parece que ahora quarenta años apenas havia tres, o quatro Jávegas que la pescaban para embiar salpresada a San Lucar, Sevilla, Puerto de Santa Maria y Cadiz, hasta que haviendo ido pescadores de Canét, y sucesivamente de Torredeembarra, y esta Ciudad [Mataró], principiaron a fomentar la pesca, que después dejaron a los Naturales, y formaron Compañias para espichar o arencar la Sardina, introducida en todo el Reyno, y aun en Francia…
>
> Cuando la situación en el Mediterráneo se estabilizó y se alejó de nuestras costas el peligro de los barcos piratas norteafricanos (siglo xviii), aparecieron los pescadores catalanes que tenían embarcaciones adecuadas, técnicas más modernas y vías de comercialización eficaces. A ellos se deben muchos de los utensilios que usan todavía los marineros granadinos y, lógicamente, los nombres de esas «cosas» y de los animales que enseñaron a capturar a los pescadores de esta costa.

En canvi, no es donen casos de mots semblants que s'hagin enfilat des del sud de la península Ibèrica cap a les costes septentrionals fins a Occitània. Sabem de certes onades emigratòries, des del s. XIX, especialment cap a l'Ametlla de Mar, Palamós i Roses, procedents de la Vila Joiosa i Benidorm (Llorca 2000: 39-42); però els seus efectes lingüístics s'han limitat a algun canvi fonètic que afecta sobretot la població marinera o a la introducció d'algun terme relatiu a la xàvega (Bech 1980; Lloret 1993).

***Comparació amb la isoglosa de* xerna**

12. Serà interessant comparar l'àrea del mot que ens ocupa amb la de *xerna* , variants *xerla*, *gerla* (veg. mapa 2), on també era present el grup CE (< llat. ACERNIA); notem: 1) que la isoglosa en la costa oriental peninsular comença a Sant Carles de la Ràpita (localitat núm. 22 del mapa); que, més al nord, es troben altres ictiònims (*famfre*, *rascàs*, *rascassa*, *dot*) i que, per tant, no hi ha continuïtat de *xerna* cap a l'occità; 2) que la isoglossa baixa cap al sud, passa per l'andalús i remunta el litoral portuguès (*cherne*, variants *cherla*, *chern*); 3) que podríem pensar en un derivat de ACERNIA amb un primer resultat **(a)ʧerɲa* que, amb dissimilació de palatals, hauria quedat *ʧerna*, potser —ara sí— per via mossaràbiga o, simplement, per arcaisme, sense passar a **serna* (trobem *sèrnia*, sense palatal, en alguns ports genovesos, cf. Cortelazzo & Petrarco Siccardi 1995); seria un cas semblant al de *baila* 'llobarro pigallat, *Dicentrarchus punctatus*' (Veny 1993) (< llat. VARIA), la isoglosa del qual va de Barcelona, passant per Andalusia, a la costa portuguesa fins al nord del riu Mondego. Aquí no cal recórrer a la influència italiana.

Aragonesismes i no mossarabismes

13. Durant algun temps, s'han atribuït al mossàrab força mots del valencià, d'àmbit no ictionímic, que no s'explicaven pel fonetisme evolutiu propi del català; molts d'ells troben avui una explicació en el marc de la colonització aragonesa des de l'anomenada Reconquesta (veg. Veny 2006, 131); es tracta de mots allunyats de les esferes nàutica i pesquera i, per tant, sense incidència en el tema que tractem.

Conclusions

14. Tot i que cal admetre un cert nombre de mots, apel·latius i sobretot topònims, atribuïbles a un tractament fonètic «mossàrab» (*romandalusí* volen que es digui

ara), no sembla que el cas de *alatxa* pertanyi a aquest grup. Els mossarabismes, tret d'algunes excepcions, coneixen generalment una extensió més aviat reduïda mentre que el tipus «alatxa» s'estén per les costes del Mediterrani occidental.

Quant a l'expansió dels ictiònims de les terres nord-africanes cap a les costes europees, més aviat va ser a l'inrevés, car les relacions marítimes i pesqueres tenien per protagonistes els pescadors italians, espanyols, menorquins, grecs, etc., que realitzaven la pesca pel litoral africà. Dialectes meridionals i centrals d'Itàlia practicaven el canvi del llatí CE,I > [tʃ] que, sens dubte, va afectar el mot HALLECE: arribat a Ligúria, a través de la potent expansió genovesa i seguint la costa provençal i llenguadociana, hauria arribat fins a Andalusia, amb poca incidència en el litoral portugués, com sol passar amb mots baixats des d'Occitània, com són els casos de *xanguet* (Veny 2008) i *garneu* (Veny 1992), la isoglossa dels quals s'atura a la frontera de l'andalús amb el portuguès.

Tanmateix, no podem oblidar les intenses relacions comercials de Génova amb Andalusia, especialment amb el port de Sevilla, i, doncs, admetre que *alatxa* fos un genovesisme directe, com, segons Mondéjar (1991 [1977], ho hauria estat *anxo[v]a*; de tota manera, la continuïtat de la isoglossa des del litoral occitano-català aixeca dubtes sobre aquesta altra via.

Joan Veny
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguiló, Cosme (2002) *Toponímia i etimologia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Alarcos Llorach, Emilio (1960 [1983]) *Estudios de lingüística catalana*, Barcelona, Ariel.

ALDC = Joan Veny & Lídia Pons Griera (2008) *Atles Lingüístic del Domini Català*, IV, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Amengual, J. J. (1858-1878) *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*, Palma de Mallorca.

Aprosio, Sergio (2008) «Genova centro di formazione e di irradiazione del covabolario maritimo nel Mediterraneo occidentale»", dins Vincenzo Orioles & Fiorenzo

Toso (eds.), *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio mediterraneo. Miscellaneai di studi*, Recco, Università degli Studi di Udine / Centro Internazionale sul Plurilinguismo, pp. 267-278.

Aquilina, J. (1969) *Nomi maltesi di pesci molluschi e crostacei del Mediterraneo, compresa la terminologia marinaresca e peschereccia*, Malta, Malta University Press.

Barbier (fils), Paul (1914) «Noms de poissons. Notes étymologiques et lexicographiques. vi», *Revue des Langues Romanes*, 57, pp. 314-318.

Barceló Combis, Francisco (1868) *Catálogo metódico de los peces que habitan o frecuentan las costas de las Islas Baleares*, Madrid, Imprenta y Librería de Aguado.

Barceló, Carmen (2008) «El mozárabe en la obra de Joan Coromines». [Reproduït dins Antoni M. Badia Margarit & Joan Solà (ed.), *Joan Coromines, vida y obra*, Madrid, Gredos, pp. 400-435.]

Barriuso, Emilio (1986) *El léxico de la fauna matina en los puertos pesqueros de Asturias central*, Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos.

Battaglia, Salvatore (1961-1981) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torino.

Battisti, Carlo & Giovanni Alessio (1948) *Dizionario etimologico italiano*, Firenze.

Bech i Camps, M. Montserrat (1980) «La vocal neutra final al parlar de Roses. Precisions sobre el vocalisme empordanès», dins J. Bruguera &i J. Massot i Muntaner (eds.), *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 657-668.

Bover, Joaquín M. (1836) *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca*, Palma. [1864, 2ª ed.]

Bruguera, Jordi (1996) *Diccionari etimològic*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Cabrera González, María Rosario (1997) *El món mariner a Dénia. Estudi etnolingüístic*, Ajuntament de Dénia / Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta / Institut de Cultura «Juan Gil-Albert».

Casanova, Emili (2001) «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l'aragonès i del castellà», dins M. Antònia Cano, Josep Martines, Vicent Martines & Joan J. Ponsoda (eds.), *Les claus del canvi lingüístic*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 135-160.

Centelles, J. (1981) *De la Méditerranée aux étangs et marécages*, Banyuls-sur-Mer.

Cisternas, Rafael (1867) *Catálogo de los peces comestibles que se crían en las costas españolas del Mediterráneo, y en los ríos y lagos de la provincia de Valencia*, Valencia, Imprenta de D. José Mateu Garin.

Cleghorn, George (1751) *Observations on the epidemical Diseases in Minorca from the year 1744 to 1749*, London.

Colón, Germà (1967) «Occitanismos», dins M. Alvar, A. Badía, R. de Balbín, L. F. Lindley Cintra (dir.), *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, II. *Elementos constitutivos. Fuentes*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 153-192.

Corcoll, Antoni (2010) «L'eriçó de mar: estudi antropològic, geolingüístic i etimològic», tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

Coromines, Joan (1936) «Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari», *Estudis Universitaris Catalans*, 22, *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, III, pp. 283-315. [Reed. dins J. *Coromines*, *Entre dos llenguatges*, III, Barcelona, Curial, 1977, pp. 178-230.]

Cortelazzo, Manlio & Giulia Petrarco Siccardi (1995) «I pesci e altri animali marini», in M. Cortelazzo, M. Cuneo, G. Petracco (eds.), *Vocabolario delle parlate liguri. Lessici speciali*, 2-I, Genova, Consulta Ligure, pp. 21-98.

DHLE = Real Academia Española, *Diccionario histórico de la lengua española*, Madrid.

Duran, Miquel (2007) *Noms i descripcions dels peixos de la mar catalana,* I. *Àgnats, condrictis, osteïctis (1ª part)*, Mallorca, Moll.

Ernout-Meillet = A. Ernout & A. Meillet (1985), *Dicctionaire étymologique de la langue latine*, París.

Esteve, Antonio (1887-1888) «Vocabulario valenciano-castellano de los peces que se crian [*sic*] en las costas españolas del Mediterráneo y en los ríos y lagos del reino de Valencia», *El Archivo*, II, pp. 153-158.

Esteve *et alii* (1803) = Joaquín Esteve, Joseph Belvitges, Antonio Juglà, *Diccionario catalán-castellano-latín*, Barcelona.

EWRS = Friedrich Diez (1887), *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, Bonn.

Ferrer Aledo, Jaime (1906) *Catálogo de los peces de Menorca*, Mahón, Imprenta de El Porvenir del Obrero. [Nova ed. ampliada, dins *Revista de Menorca*, 5ª época, XXV-C, 1930, pp. 225-259.]

Ferrer Hernández, J. (1903) «Materiales para la fauna ictiológica de las Baleares», *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, 6, pp. 460-462.

Figuera, Pere Antoni (1840) *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma.

Fishes = P. J. P. Whitehead, M.-L. Bauchot, J.-C. Hureau, J. Nielsen & E. Tortonese (red.), *Fishes of the North-eastern Atlantic and the Mediterranean*, Bungay, Organisation des Nations Unies pour l'éducation, la science et la culture.

Galmés de Fuentes, À. (1967) «Dialectalismos», dins M. Alvar, A. Badia, R. De Balbín & Lindley Cintra (dirs.), *Enciclopedia Lingüística Hispànica*, II, Madrid, pp. 307-324.
García Soriano, Justo (1932) *Vocabulario del dialecto murciano*, Madrid.
Garcia, Xavier (1980) *La vida marinera a Vilanova i Geltrú*, Barcelona, Selecta.
Gibert, Agustí M. (1913) *Fauna ictiològica de Catalunya*, Barcelona.
Graells, M. P. (1855) *Catálogo de los peces de las costas de Cataluña y Valencia*, Memoria de la Comisión del mapa geológico de la provincia de Madrid.
Griera, Antoni (1923) «Els noms dels peixos dels mars i rius de Catalunya», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, II, pp. 33-79.
Huguet Sesma, Alícia (1991) *Catàleg d'espècies d'interès pesquer a Catalunya*, Barcelona, Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya.
Ineichen, Gustav (1978-1970) «Il lag di Al-Idrisi», *Bollettino dell'Atlante Linguistico, Mediterraneo*, 10-12 (*Studi offerti a Mirko Deanovic*), pp. 159-165.
Istituto della Lingua Italiana (1986) *Vocabolario della Lingua Italiana*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.
Labèrnia, Pere (1839-1840) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Hereus de la Vda. Pla.
Lacavalleria, Joan (1696) *Gazophylacium catalano-latinum*, Barcelona.
Lausberg, Heinrich (1954) *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin, de Gruyter. [Versió castellana, *Lingüística Románica*, Madrid, Gredos, 1965.]
Lleonart, Jordi & Josep M. Camarasa (1987) *La pesca a Catalunya el 1722 segons un manuscrit de Joan Salvador i Riera*, Barcelona, Museu Marítim.
Llorca Ibi, Francesc Xavier (2000) *El llenguatge mariner de la Marina*, Alacant, Universitat d'Alacant.
Lloret, M. Rosa (1993) «Alacantinismes en el lèxic mariner de Roses», *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona/Alacant, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat d'Alacant / Universitat de València / Universitat Jaume I, pp. 529-540.
LMP = M. Alvar, dir. (1985-1989) *Léxico de los marineros peninsulares*, vol. 3, Madrid, Arco/Libros.
Martínez = Enquestes procedents de la seva tesi en curs.
Martínez González, Antonio (1992) *Terminología marinera granadina. Contribución al estudio del habla marinera de Granada*, Granada, Universidad de Granada.
Memorial = *Memorial literario instructivo y curioso de la corte de Madrid*, mayo de 1786, núm. 29, tomo VIII, pp. 362-369.

Meyer-Lübke, Wilhelm (1921) «La evolución de la "C" latina delante de "E" e "I" en la Península Ibérica», *Revista de Filología Española*, 8, pp. 225-251.

Miniconi, Roger (1994) *Les poissons et la pêche en Méditerranée. La Corse*, Gênes, Alain Piazzola & la Marge.

Moll, Francesc de B. (1952) *Gramática histórica catalana*, Madrid, Gredos. [Versió catalana corregida i anotada per J. Martí Mestre, València, 2006.]

Mondéjar, José (1977) «Los nombres de los peces en las *Ordenanzas* municipales (siglo xvi) de Málaga y Granada», *Actas del V Congreso Internacional de Estudios Lingüísticos del Mediterráneo*, Madrid/Málaga, CSIC / Ayuntamiento de Málaga, pp. 195-231. [I dins Mondéjar 1991, pp. 405-448.]

— (1982) «Congrio y zafío: un capítulo de ictionimia mediterránea y atlàntica», *Vox Romanica*, 41, pp. 206-219. [I dins Mondéjar 1991, pp. 449-468.]

— (1987) «De ictionimia arabigoandaluza: *Albur* (*Mugil cephalus L.*)», dins *Homenaje al Profesor Darío Cabanelas Rodríguez O. F. M., con motivo de su lxx aniversario*, i, Granada, Universidad de Granada, pp. 77-94 [I dins Mondéjar 1991, pp. 469-491.]

— (1991) *Dialectología andaluza. Estudios*, Granada. Los libros del Caballero del Verde Gabán / Editorial Don Quijote.

Noticia = «Noticia de los peces que se cogen en los mares de esta isla», dins *Semanario económico y comercial que publica la Real Sociedad de Mallorca*, xiii, 29 I. 1791, pp. 19-20.

Orellana, Marc (1802) *Catálogo d'els peixos qu'es crien e peixquen en lo mar de València*. [Reed.: *Pardals i peixos*, Sueca, 1972.]

Palombi, Arturo & Mario Santarelli (1969) *Gli animali commestibili dei mari d'Italia*, Milano, Ulrico Hoepli. [3ª ed.]

Postura = *Postura de peix del dia per los señors regidors de mes de esta capital de Palma*, v. 1750.

Quintilingüe = *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià*, per una «Societat de catalans», Barcelona, 1839.

Ríos Panisse, Maria del Carmen (1977) *Nomenclatura de la flora y fauna marinas de Galicia, i Vertebrados y peces*, Verba, Anejo 7.

Rohlfs, Gerhard (1966) *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 3 vols., Torino, Einaudi.

Ruffino, Giovanni (1977) *Il dialetto delle Pelagie e le inchieste dell'*Atlante Linguistico Mediterraneo *in Sicilia*, Palermo, Biblioteca del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

Sanchis Guarner, Manuel (1960) «El mozárabe peninsular», dins M. Alvar, A. M. Badia & R. de Balbín (eds.), *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 293-342.

San Nicolás Romera, César (2000) *El vocabulario de la pesca en el litoral de Cartagena*, Murcia, Ayuntamiento de Cartagena / Real Academia Alfonso X el Sabio.

Santarelli, Caterina (2002) «L'ittionimia dialettale di Porto San Giorgio», *Quaderni di filologia e lingue romanze. Ricerche svolte nell'Università di Macerata*, terza serie, 17, pp. 5-93.

Torra, Pere (1640) *Thesaurus verborum ac phrasium*, Barcelona.

Veny, Joan (1978) *Els parlars. Síntesi de dialectologia catalana*, Barcelona, Dupesa. [Palma, 2002, 13a ed.]

— (1979) «*Catxel* 'cardium edule', un nou mossarabisme del català», dins G. Holtus, G. Lüdi & M. Metzeltin (eds.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, Gunter Narr, pp. 463-475.

— (1992) «De l'occità *gronau* al català *garneu* 'Trigla lyra'», *Actes del Sisè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica (Vancouver 1990)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 60-98.

— (1993) «Origine de l'ichtyonime hispanique baila 'dicentrarchus punctatus'», dins G. Hilty (ed.), *Actes du xxe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Zürich 1992),* iv, Tübingen, pp. 761-774.

— (2007 [2004]) «Aspectes d'ictionímia balear», dins Joan Manuel Pons Valens (ed.), *Actes del viè Congrés El nostre Patrimoni Cultural. El Patrimoni Marítim i Costaner*, Palma de Mallorca, pp. 15-29. [I dins *Estudis lingüístics mallorquins*, Mallorca, Moll, 2007, pp. 111-130, d'on citem.]

— (2006) *Contacte i contrast de llengües i dialectes*, València, Universitat de València.

— (2008) «Le relazioni catalano-genovesi e il loro riflesso linguistico», dins V. Orioles & F. Toso (eds.), *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio mediterraneo. Miscellanea di studi*, Recco-Genova, Le Mani, pp. 397-417. [Trad. cat. dins J. Veny, *Per una història diatòpica de la llengua catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, pp. 28-42.]

Vitorino, Gabriela (1987) *Atlas lingüístico do litoral português. Fauna e flora (mapas e notas)*, Lisboa, Centro de Linguística da Universidade de Lisboa / Instituto Nacional de Investigação Científica.

ANNEX
Llista de localitats

1 el Barcarès
2 Sant Cebrià de Rosselló
3 Cotlliure
4 Banyuls
5 Roses
6 l'Escala
7 Palamós
8 Blanes
9 Arenys de Mar
10 Badalona
11 Vilanova i la Geltrú
12 Cambrils
13 Sóller
14 Pollença
15 Santanyí
16 Palma de Mallorca
17 Maó
18 Ciutadella
19 Fornells
20 Eivissa
21 l'Ametlla de Mar
22 Sant Carles de la Ràpita
23 Peníscola
24 el Grau de Castelló
25 Borriana
26 el Cabanyal
27 Cullera
28 Dénia
29 la Vila Joiosa
30 Santa Pola
31 Santiago de la Ribera
32 Águilas
33 Almería
34 Adra
35 Motril
36 Almuñécar
37 Málaga
38 Estepona
39 Algeciras
40 San Fernando
41 Palos de la Frontera
42 Ayamonte
43 Melilla
44 Ceuta

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 183-238

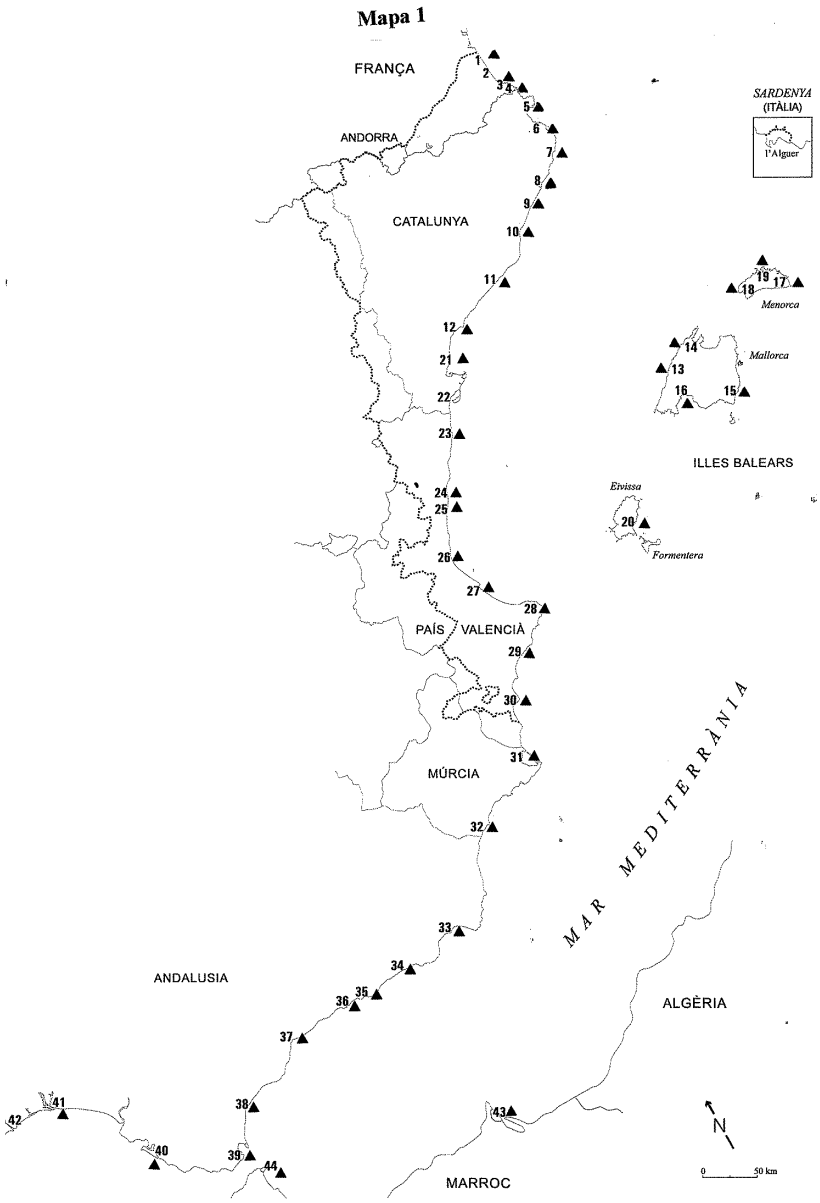

Cat. *alatxa* / cast. *alacha* a les costes orientals de la Península Ibèrica i les Balears (LMP, 534)

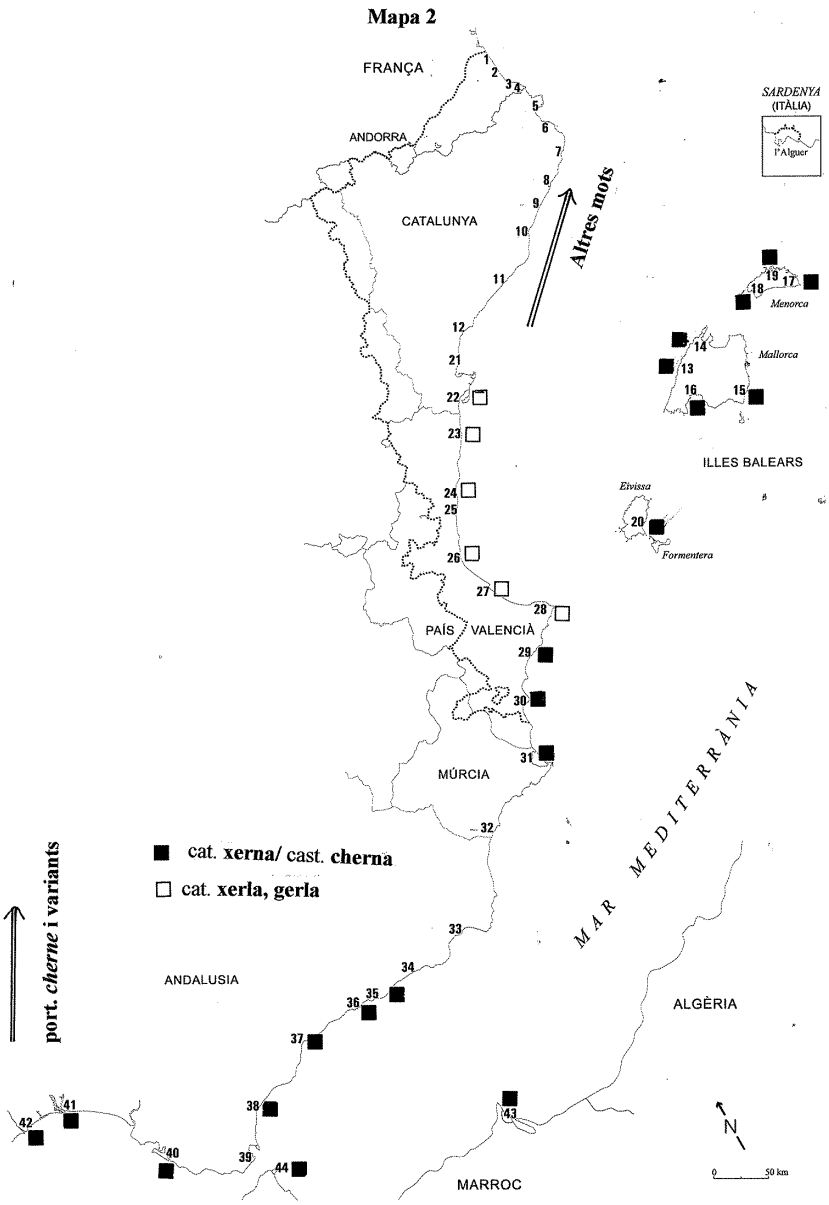

Cat. *xerna* / cast. *cherna* a les costes orientals de la Península Ibèrica i les Balears (LMP 550)

II. *PUNXAR* I FAMÍLIA, MOSSARABISMES DEL CATALÀ?

El romandalusí (o mossàrab, en terminologia més tradicional) ha estat objecte d'atenció i polèmica en la recerca sobre la història lingüística de la península Ibèrica. Dins un context metodològic en què s'havia atorgat un gran paper al substrat, el mossàrab[6] havia servit per a justificar tot allò que era mal d'explicar en les tendències evolutives dels romànics peninsulars (Coromines 1963; i, críticament, Colón 1997 o Barceló 1997, 2008).[7]

La mancança de documentació entrebanca una descripció mínimament sòlida d'aquell romànic, anterior a l'arribada de l'àrab i suposadament mantingut durant cert temps a al-Andalus; més difícil és encara avaluar la influència que pogué exercir sobre els romànics estesos de nord a sud amb la conquesta. És la toponímia on poden trobar-se petjades més fiables del romandalusí; la transmissió dels noms de lloc d'un grup humà i lingüístic a un altre és un fet universal i constant. Especialment al Xarq al-Andalus, la minorització i la substitució del (o dels) romandalusí per l'àrab no va permetre el contacte d'aquell amb el català nouvingut al s. XIII. Els manlleus romànics de l'àrab transmesos després al català deuen ser les altres mostres del mossàrab que poden ser ateses.

S'han produït canvis i avanços notables en la consideració i en l'estudi del romandalusí; i això gràcies a la recerca sobre la història lingüística d'al-Andalus (Barceló 1982, 1984; Corriente 1992, 2008; Labarta 1987) i dels regnes cristians, a les dades històriques (demografia, migracions i contactes culturals i econòmics), a la revisió i l'edició de fonts i a la geografia lingüística. Així, p. e., molts del centenar llarg de mossarabismes que havien estat observats en castellà són ara considerats «más que dudosos» (Ariza 2005: 222) i reduïts a una trentena. Ferrando (1989), Veny (1991, 2009), Colón (1997), Colomina (1995), Colomina i Ponsoda (1995), Ponsoda (1996), Casanova (2001) o Martines (2002, 2009 i en premsa) han mostrat la necessitat d'atendre al contacte directe, documentat i mantingut en el temps, entre el català i l'aragonès

6. Agraïsc a Joan Veny la lectura d'aquest article i les seues observacions.

Aquest estudi s'ha fet dins els projectes: «Constitució d'un corpus textual per a una gramàtica del català antic» (IEC, IVITRA-IEC/PT2009-S0406-MARTINES01); DIGICOTRACAM (Programa PROMETEO de 'Grupos de Investigación en I+D de excelencia') (GV, PROMETEO-2009-042); i «Gramática del Catalán Antiguo» (MICINN, FFI2009-13065, subprograma FILO).

7. Fins i tot, s'ha volgut aprofitar per a desvincular el parlar dels valencians de la resta del català.

per reinterpretar una part important dels suposats mossarabismes. Caldrà eixamplar l'horitzó i observar el contacte amb altres llengües: l'occità (com veurem ací), l'italià (ja assenyalat per Colón 1997 i, en aquest volum, per Veny) o el mateix castellà.

Punxar, *punxa*, *punxó* i derivats són d'ús corrent en català. Han desvetlat interès atès que *a*) mostren una evolució fonètica, si més no, poc esperable en català; *b*) han arribat per damunt d'altres variants amb *ç*, més ajustades a aqueixa evolució però molt menys freqüents i atestades; i, *c*) cosa important i no prou atesa, són presents en altres llengües (aragonès i occità). Com altres mots en circumstàncies semblants, també aquests s'han considerat mossarabismes. Una observació detallada de la fonètica, de la documentació i de la geografia lingüística ofereix una altra via d'interpretació, poter més fonamentada sobre dades.

Són bons exemples de la necessitat de revisar el concepte de romandalusí. Triar el mossàrab per explicar mots bàsics i generals del català pot sobtar, ja de bell principi; és suggeridora la proposta del *DECat* segons la qual aquests vocables s'haurien començat a difondre des del País Valencià, àmbit suposadament ric en recialles romandalusines; ara bé, no sembla que ho abonen ni la cronologia i ni la documentació: com veurem, se'n troben atestacions al nord de l'àmbit lingüístic català coetànies i, fins i tot, anteriors a les valencianes. Així mateix, sobta que es rebutge la possibilitat d'enllaçar *punxó*, *-ar* i *-a* amb les formes bessones i immediates d'Occitània. Hi deu haver influït el tractament donat a *punchar* com a mot castellà i l'esforç d'explicar-lo bé pel mossàrab bé com a producte propi; i, en aquest darrer cas, segons ètims *ad hoc*, segons evolucions irregulars o segons regles fonètiques fonamentades en materials la procedència, l'extensió o la documentació dels quals són poc ateses.

Quant al castellà i l'aragonès, Menéndez Pidal (1940 [1987], § 53 4*a-b*),[8] quan descrivia el resultat de TY i DY en castellà,[9] ja esmentava *punçón* (< PŬNTIONE), ara *-z-*, entre els casos de «cons. + TY» en aquesta llengua. Tot seguit (4*d*), incloïa *punchar* i *punçar* (< PUNCTIARE) amb *capacho*, *ricacho*, *hornacho* o *rocha* (Conca), en lloc del castellà antic *capaço*, portuguès *ricaço*, castellà *hornazo* o castellà antic *roça* (ara *roza*). Aquesta *ch* conservaria «un estado africado originario de *ć* [...], que era normal en los dialectos mozárabes». Com a suport d'açò:

8. *Punchar* no apareix al *Manual* de Menéndez Pidal fins a l'edició de 1940.

9. Breument: TY i DY «dan *z*, sonora en el español antiguo, sorda en el moderno»; en «cons. + TY/ DY» «se produce, como es natural, el fonema sordo $^{cons.}$*ç*».

a) remetia a altres apel·latius (*chico*, *chícharo*, *marchitar* o *pancho*) en què «la *ç* en su estado africado primitivo pudo quedarse estancada, confundida con la *ch* en algún dialecto arcaizante, o pudo en su estado ulterior trocarse por la *ch*»; en epígrafs diversos on s'ocupa d'aquests mots i, més clarament, a propòsit de *chícharo*, adverteix que aqueix dialecte arcaïtzant «pudiera ser el mozárabe»; i

b) per explicar el castellà *marchitar* (*marciditare), en lloc de l'evolució regular de «cons. + ć» (cf. *vençer*, *torçer*, *dulçe*), adduïa noms de lloc com *Conchel* (conciliu; Albacete, Osca), *Alconchel* (Toledo, Conca, Saragossa, Portugal), *Carabanchel* (*Carabancillo; Madrid), *Aroche* (Auricci, Huelva) o *cauchil* 'atargea' (diminutiu de *cauce*; Granada), que comparava amb l'àrab hispànic *fauchel* o *fauchil* (diminutiu de *hoz*).

Aquests arguments, aferrats al criteri fonètic, no atenen a la tipologia ni a l'abast territorial i documental dels materials aplegats. Observem que, d'una banda, s'hi addueixen, en un mateix epígraf i amb la mateixa voluntat argumentativa, noms de lloc i apel·latius, algun d'àrea restringida; i, de l'altra, *punchar* és presentat com a mot del castellà i no se n'aporten atestacions.

Aquesta manera de fer es manté en autors posteriors, en l'estudi d'aquests mots o, en general, de les sibilants del castellà. Sense invocar el mossàrab o fins i tot rebutjant-lo expressament, hi ha hagut altres referències a *punchar* que interessen ací. Alonso (1947: 6) inclou *punçar-punchar* entre els «trueques de sibilantes», concretament *c-ch* ([ts]–[tʃ]); reprèn i eixampla els exemples de M. Pidal amb material també de procedència i d'extensió diverses i no ateses.[10]

També n'havia parlat Lapesa (1988), a propòsit de *Sancho*: com Mariner (1961; cf. *infra*), adverteix la dificultat que nkty d'algun dels ètims proposats per a aquest antropònim (p. e., Sanctiu) arribés en castellà a [tʃ], encara que «pudieran apoyarla los hipotéticos paralelos *punctiare > *punchar* y punctione > *punchón*, minoritarios respecto a *punçar* y *punçón*» (p. 79). Lapesa cerca un ètim per a *Sancho*: Sanctulus > *Santlu* (cf. trunculu > *trunclu* > *troncho*). Per aquesta drecera, *ad hoc* i amb una cadena de derivació, si més no, original, suggereix punctulum > *puntlu* > *puncho*, d'on els derivats *punchar* i *punchón* (p. 82): proposta que obvia l'existència d'aquests mots en altres llengües (occità, català i aragonès), en què aqueixa evolució (t'l o k'l > tʃ) no és viable.

10. Com ja havia fet abans (1946), Alonso rebutja ací l'explicació de MPidal sobre l'acció del mossàrab en aquests casos.

Rodríguez (1992 —seguint Alonso 1947— i 1996) fa una sistematització valuosa dels diversos tipus de /tʃ/ en castellà: n'hi proposa fins a 24, amb la voluntat (cosa important) de justificar-los «en la medida de lo possible, a partir de las propias exigencias sintagmáticas y paradigmáticas del español» (1996, n. 23); encara que sovint fa notar la raresa o el «carácter dialectal dentro o fuera <!> del castellano» d'alguna evolució, presenta *punchar* com a resultat castellà de «cons. + /tj/» (tipus 17). A més de *punchar*, hi aporta els casos que reportem ara amb observacions:

1) L'hipotètic *PINCTIARE > *pinchar*. Recordem que García de Diego (1925: 6) —sense esmentar *punchar*— havia desestimat *PINCTIARE com a origen de *pinchar* i dubtava de l'evolució *nty* > *nch* en castellà, atès que «los casos más seguros acusan *nz*, como PUNCTIARE *punzar*, EXQUĪNCTĬARĔ *esquinzar* [...]. *PINCTIARE por sí misma es incomprensible, pues no se explica su significación en relación con PINGERE ['pintar']»; adduïa per a *pinchar* «una refundición de PUNCTIARE con alguna onomatopeya» i citava els derivats de *pits*, *pich*, *pinz* i *pinch* de Meyer-Lübke (*REW*). El *DEH* (*pinchar* 554a31) s'atansa a García de Diego rebutjant també *PINCTIARE del *REW*, però addueix un encreuament entre *punchar* i *picar* per a *pinchar*. Cf. la proposta de Meier (1984: 157) per a *pinchar*: **spin(i)c(u)lare* (< **spinare*) o **spic(i)c(u)lare* (< *spica*), amb el sufix *-ĭnare*.

2) El debatut SANCTIU > *Sancho*. Mariner (1961) donà SANCTUS, amb [tʃ] < /kt/ «mantenido o reintroducido», per influx eclesiàstic, com a origen de *Sancho*; hi té en compte, entre altres factors, l'excepcionalitat del pas /nktj/ > [tʃ]: el reporta sols de *PUNCTIARE > *punchar* i PUNCTIONE > *punchón*; es tractaria, doncs, d'una evolució semiculta (cf. Lapesa 1988 o Coca 1993: 134).

3) El nom de lloc SANCTI ADRIANI > *Sanchiadrián* (Àvila). Aquest topònim deu ser, però, alteració de *Sancho Adrián*, forma atestada al 1250 (Tejero 1983: 77; cf. *Sancho Ortuño*, *Sancho Nanne*, etc.).

4) BĒSTIA > *bicha*. *Bicho* i *bicha* són tardans en castellà i més antics i propis en gallegoportuguès (*DEH*, *bicho*).

Sense que puguem aprofundir ací en tot el treball de Rodríguez (1992 i 1996), cal advertir que l'objectiu d'explicar dins el castellà els diversos casos de /tʃ/ no pot fer obviar que una part dels materials aportats com a fonament dels 24 tipus d'evolució

d'aquesta palatal, i concretament, quant a *punchar*, deuen ser manlleus o mots d'ètim no gaire esclarit.

Cejador (1929) forní una referència medieval castellana de *punchar* que després s'ha repetit, acríticament i com a prova de toc, quan s'ha volgut aportar documentació per a aquest mot en castellà: el *Corbacho* de l'arcipreste Martínez de Toledo (1438).[11] El valor del *Corbacho* com a indici d'aquest text per concloure que *punchar* haja estat un vocable difós en castellà resta minvat si atenem als catalanismes o lèxic més tost oriental que inclou; cf. Eberenz (1993),[12] on a més hi ha referència a estudis previs sobre aquesta qüestió d'Steiger, de Miquel i Planas, i de Richthofen. Els catalanismes i mots d'altres llengües responen a l'erudició i a l'estratègia estilística de l'Arcipreste; recordem, a més, també que Eiximenis era conegut i llegit per aquest.

Fora del *Corbacho*, són pocs els testimonis antics castellans de *punchón*, *-ar* i, més encara, de *puncha*. El *DEH* n'esmenta dos més: *puncha* en Guillén de Segovia; deu ser de *La gaya ciencia*, inventari de rimes entre les fonts del qual hi ha Averçó (Casas 1962: xlviiii), on, com veurem, consten *punxa* i *-ar*; i un cas de *punchar* al Covarrubias, ja del 1611.[13]

El mateix *DEH* (*punto* 695b12) fa venir *puzón* i *punchón* de punctione (en origen 'f. acció de punzar') i els situa, el primer ja en Berceo, Alonso F. de Palencia o Nebrija, i el darrer, només en inventaris (cosa remarcable) aragonesos de 1406. Corregint parcialment Menéndez Pidal[14] i el *REW* i sense cap referència a l'absència de documentació castellana de *punchar*, explica *punzar* i *punchar* com a derivats de *puzón* i *punchón*.[15] Cal remarcar la consideració de *punchar* (*apud* del *Corbacho*) com a «innovación propia del castellano y *sus aledaños* [cursiva nostra]»; suposem que els *aledaños* deuen ser l'aragonès i parlars connexos com el murcià, citats a la n. 5 d'aqueix

11. P. e., al *DEH* (*pinchar* 554a7): *punchar* és «nada menos que en el S. xv, en el *Corbacho* (Cej. *Voc*)»; tot i així, reconeix que «el Arcipreste vivió mucho tiempo en Barcelona y Corona de Aragón, y su léxico muestra fuerte influjo aragonés y catalán» (xliva).

12. Basant-se, precisament, en el *DEH*, Eberenz (1993: 124) és caut amb *punchar* i el situa dins els «casos [de possibles catalanismes] difíciles de resolver», amb *bevrage*, *collear*, *esguardamiento*, *exormar*, *guallador* i *trunfas* (cf. també Riquer 1949 i Gorog & Gorog 1978).

13. Hi apareix dins *coscoja*. ¿És casual que en la mateixa frase hi haja *carrasca*, més tost del castellà oriental i de l'aragonès i català occidental? A més, trobem *punchar* dins *alcarchofa*. Fóra bo d'esbrinar les fonts de tots dos articles.

14. Aquest suggeria (cf. adés) un verb punctiare i un nom punctio, -ōnis per a *punçar*/ *-char* i *punçón*/ *-chón*, amb [tʃ] mossàrab dels segons.

15. Subratlla que *punzón* és més antic i més estès que no *punzar*.

article del *DEH*, a propòsit de *punchón*, *-ar*, *-a*. La innovació al·ludida consisteix en la resolució en [tʃ]/tʃ/ de ty dins ncty; aquesta solució es presenta com el mateix «tratamiento excepcional» de dos altres mots d'evolució també no gaire esclarida: *Sancho* (cf. *supra*) i *gancho*.[16] La qüestió es fa més complexa quan cal explicar l'antiguitat i l'existència arreu del català de *punxar*, *-a* i *-ó*; en aquest cas, el *DEH* suggereix que «cabe sospechar una forma mozárabe val.-bal., extendida al resto del territorio lingüístico»; hi tornem més avall.

El Corde dóna quaranta casos d'aquesta família lèxica del s. xiv fins al s. xvii en castellà; després, no hi torna a aparèixer fins al s. xix, en una llista de mots murcians (Fuentes 1871).[17] El Crea no en reporta cap ocurrència. Aqueixes dades suggereixen una geografia d'aquests mots semblant a l'actual; en general, provenen de textos o autors aragonesos o vinculats a Aragó o al castellà oriental, de traduccions científiques que denoten contacte de llengües (poliglotisme de fonts o autors) o traduccions al castellà de textos catalans. Ateses les limitacions d'espai, no reproduïm ací les citacions del Corde; vegem-ne sols la referència, per orde cronològic.

punchar, 27: 12 en l'ara. FHeredia (*HTroy* i *Pag*, 1377-96; també en *Crónica de Emperadores*, Gilkison 1984); 2 en *Tesoro* (1400-25: 65*r*), trad. arag. de *Li livres dou tresor* de B. Latini (Prince 1995); 3 en *Sermones* de VFerrer (1411-12); 1 en *Corbacho* (1438; cf. adés); 5 en la trad. de la cirurgia de l'oc. G. de Chaulhac 1493; 1 en *Tirante* 1511; 2 en l'arag. de Huete (1528; cf. els aragmes. observats per Alvar 1976:221, Castañer 1992 o Errazu 2002: cv); 1 en *Romance* (Sarg. 1550)

punchón, 4 en FHeredia (*ibid* i *Actor*)

punchamiento, 2: 1 en *Menor daño* (1429) de Chirino, de Conca i coneixedor de la Corona d'Aragó;[18] i 1 en *Yervas* (1557; Mancho 2005), trad. de J. de Jarava de L. Fuchs en francès[19]

16. Sobre castellà *gancho* i català *ganxo*, també hi plana l'ombra del mossàrab. Cf. *DEH* i *DECat*.

17. Concretament: *punchar*, *-oso*, *-a*, *-ón*, *-azo* i la dita «El que tenga la *puncha* que se la saque» (p. 117, 262, 411).

18. Hi trobem, a més, mots com *avenate*, *camamilla*, *ordiate*, *seje* (fitònim) (p. 84; 157; 223; 65, 80, etc.; 119); cf. català *avenat*, *camamil·la*/ *-illa*, *ordiat*, *setge*.

19. L'aprofundit estudi de Mancho (2005: 81) adverteix altres mots «que proceden del oriente peninsular presumiblemente desde el provenzal y/o catalán».

punchada, 2 en *Comp* 1493, trad. amb trets arags. del tractat de J. de Ketham (Colón 2004: 1197; Herrera 1978)
punchadura, 1 en *Comp* 1493
punchante, 1 en l'esmentada trad. del G. de Chaulhac 1493
punchudo, 1 en la trad. de *Prop* (1494; cf. els aragmes. i catalanismes que hi observà Mettmann 1971
punchoso, 1 en la trad. de *Prop* (1494) i 1 en *Cancionero* de Montesino (Conca 1508)
punchonero, 1 en *El Criticón* de l'arag. Gracián, 1657; cf. aquest i altres aragmes. de Gracián en Frago 1986

El *DRAE* inclou sols *punchar* i *puncha* i a la quarta edició (1803); *punchar* hi apareix sense marca territorial i, fins al 1899, com a *ant* (*NTLLE*).[20] Cf., però, Terreros (1788): *puncha* «llaman en Valencia á la espina que se clava en el pie, mano &c y el nombre de *espina* se le dan á la de los pescados»; abans, l'aragonès Siesso (1714-1724) advertia: *punchar* 'en Castilla *pinchar*'; Seco (1999) inclou ara *puncha* com a regional i l'atesta en el murcià Castillo Puche.

Són importants les referències que situen *punchar* a l'est peninsular; heus-ne sols alguna: García de Diego (1920: 387), ressenyant el *Vocabulario murciano* de Sevilla (1919), admetia *punchar* entre els aragonesismes d'aquesta obra; a la llista, hi ha mots que poden considerar-se també catalans o coincidents amb el català. Cejador (1929: 324), alhora que atestava *punchar* al *Corbacho*, el situà a Aragó. Com adverteix Llorente (1985), García Soriano (1932) inclou *puncha*, *-ar* i *-azo* dins les «Voces murcianas comunes a la vez al aragonés y al catalán y valenciano» i també dins els catalanismes o valencianismes (pp. xliv i lv). Alvar (1948: §10) havia estudiat *punchar* a Jaca (cf. *infra*); després inclogué *punchar* dins les «voces aragonesas» de l'*Atlas Lingüístic de Catalunya* i posà *punchar* amb *charradora*, *charrar*, *escorchado*, etc., com a aragonesisme de Huete (s. xvi; Alvar 1956 i 1976). Salvador (1953: 162) inclogué *punchar* (Cúllar, nord-est de Granada) dins els «aragonesismos del andaluz oriental». Llorente (1985: 371) ja havia posat *punchar* i *-o* dins les coincidències de l'andalús oriental i la vall de l'Ebre, tot i l'absència de marca dialectal al *DRAE*.

20. En canvi, *pinchar* i *-dura* són ja al *DAut* (1737: «voz baxa»); *pinchauvas* 1803; *pinche* i *-o* 1827; *-azo* 1884; *-ón* 1925; *-udo* 1947; *-a* 1956; *-ante* 1970; *pinchadiscos* i *-ota* 1985.

Les monografies, la lexicografia dialectal i els atles refermen aquest caràcter territorial i oriental de *punchar* i família. Vegem-ho per territoris i amb una tria de les fonts.

Són moltes les atestacions aragoneses d'aquests mots. Heus-ne ací sols una mostra: cf. *supra* Siesso (1714); *punchar ó pinchar*, *punchón o pinchón*, *punchazo* (Peralta 1853); *punchar*, *-azo*, *-ón* (Borao 1908[2]); *puncho* (Saragossa; Moneva 1924); *punchar*, *-ada*, *-azo*, *-ón*, *-azo*, *-onear* (Pardo 1938); *puncha* (Ansó, Alvar 1978), *punchar* i *-ón* (Bielsa; Badia 1950). El *DAndolz* aplega arreu d'Aragó: *puncha*, *-ar* i *-ón* i derivats diversos (*punchada*, *-agudo*, *-azo*, *-o*). L'*EBA*, que recull materials sols de l'Alt Aragó, dóna, a més d'aquests: *punchadera* (A Buerda), *punchiga* 'pincho de una planta' i *-igar* (Uncastillo), *-iguto* (Bielsa), *espunchiquiar* (Sobrarbe), *apunchulir* 'afilar, sacar punta' (A Fueba) i *apunchuliu* 'elegante' (Sobrarbe). Tenim *puncha*, *á(r)* i *-ada* (B. Ribagorça Occidental; Arnal 2003); *puncha* i *-ar* (Ansó i Fago, Barcos 2007) i *-ón* (Vall de Vio; Quintana 2007); *puncha*, *-ada*, *-ador*, *-ante*, *-ar*, *-azo*, *-igudo*, *-ón*, *-oniar* i *-onudo* (Gistau; Mott 1984). També a Benasc: *puncha*, *-á(r)*, *-ada*, *-igudo*, *-ón*, *-oniá(r)* (Ballarín 1978). Al centre i sud: *puncha*, *-ada*, *-ar*, *-azo*, *-o* (nord de Saragossa; Romanos 2003); *puncha* i *-ar* (Oseja y Trasobares, Pérez 1995; Mezquín, Quintana 2004). López i Torres (2008: 146) recullen *puncha*, *-ada* i *-ar* a Gúdar-Javalambre (sud-est de Terol). Llorente (2000: 284) inclou *puncha* dins els mots que s'estenen més enllà del límit occidental d'Aragó. Segons l'*ALEANR* (300 *espina de una planta*) *puncha* es diu a tot Osca i a Terol i és molt estès a Saragossa. *Pincha* i, menys, *-o* són de punts de l'oest i nord de Saragossa i de l'oest de Terol, a la fita amb Castella i, ací, a punts de l'est de Sòria, Guadalajara i Conca. *Pincha/o* ocupa tota la Rioja i nord i oest de Navarra (*pinchón*, a Caparroso, centre-sud). *Pincha* i *puncha* es troben al Racó d'Ademús (País Valencià); *puncha* continua per l'interior del País Valencià (cf. *infra*). Cal remarcar *punza*, la forma esperable tant en castellà com en aragonès, viva al centre i oest de Saragossa; hi ha *pinza* a Barrachina (Terol), i *punza* i *puncha* a Sallent de Gállego (A. Aragó).[21]

Iribarren (1984[2]) reporta de Navarra *puncha* 'agravio' i 'remordimiento' (Aóiz i Corella), *-ar* (i *-iar*) 'aguijar' (Tabar) i 'pinchar' (Ribera, Cuenca), *-azo* (Ribera, Cuenca), *-o* (Cuenca), *-ón* (Salazar), *-oso* 'puntilloso' (Lieza, Larráun i Areso). Hi ha *punchar* i *-azo* a Eslava (centre-est; Reta 1976: 273). *Punchar* és literatura popular de la Ribera (Saralegui 1985: 116). L'*ALEANR* (30) situa *puncha* a tot l'est i sud de Navarra; a la resta, *pincho*, *-a* o *-e*, algun cas de *pinchón* i variants basques al nord.

21. També a Luesia i Uncastillo (nord-oest de Saragossa) i a Fraixén, al Sobrarbe (*EBA*).

L'*ALCL* (405 *pinocha, aguja del pino*) troba *puncha* a Huerta del Rey (sud-est de Burgos, vora Sòria).[22]

N'hi ha casos a l'est de Castella-la Manxa: *puncha* 'pincha, púa', 'espina de alguna planta cuando se clava' (Alcàrria de Conca; Calero 1987: 198); *puncha* i *pincha* 'espina', 'clavo pequeño' (Albacete; Quilis 1960: 436); *puncha* 'púa, espina' i 'inquietud del ánimo', 'animadversión' i *-ar* 'punzar', 'azuzar' (Serna 1974); *puncha* (Casas-Ibáñez, nord-est d'Albacete; García Payer 1998: 80).

A les comarques interiors del País Valencià, amb parlars de base castellanoaragonesa o no, hi ha: *puncha*, *-ada* i *-ar* a Ludiente (A. Millars; Alba 1986); *punchar* a Sot de Ferrer (A. Palància; Ríos 1989: 163); *puncha*, *-ar* i *-ón* a Ademús (Gargallo 2004: 63); *puncha*, *-á(da)*, *-ar*, *-azo*, *-ón*, *-ona*, *-oná(da)* i *-oso* (al Vilar, Serrans; Llatas 1959); *puncha*, *-ar -ón*, *-oso* ([z]) a Anna (Canal de Navarrès; Martí & Aparicio 1989); *puncha* (Aiora, Vall de Cofrents; Martínez 1993) i *puncha* i *-ar* (Requena-Utiel; Briz 1991:146). I, cap al S, ja sota l'influx murcià: *puncha*, *estar en punchas* 'estar inquieto', *sacarse la puncha* 'vengarse', *-ar*, *-azo*, *-oso* i *-ón* (Asp, Saix, la Canalosa, les Salines, Villena, Torrevella, Oriola; García Soriano 1932, Guillén 1974: 302, Montoya 1989: 147, Soler 1993, Galvañ & Sala 2002).

En murcià: *punchada*, *-azo* i *traspuncharse* 'enojarse' (Múrcia; Sevilla 1919); *puncha*, *-ada*, *-ar*, *-azo*, *-oso*, *traspuncharse* i *tres-* 'enemistarse' (Múrcia; García Soriano 1932); *puncha* i *-ar* (Cartagena; Serrano 1986); *puncha*, *-ar*, *-azo*, *-o*, *-oso* (Iecla; Ortuño & Ortín 1999); al nord-est: *puncha*, *punchaculos*, *-ar*, *-e* i *-oso* (Gómez Ortín 1991); *puncha* i *-ar* (Lorca; Ibarra 1996).

Com sol ocórrer a mots d'aquesta distribució geogràfica, n'hi ha continuïtat per punts de l'Andalusia oriental: *punchar* a Cúllar (nord-est de Granada; Salvador 1953: 162) i *puncho* 'aguijón de la aguijada' i 'asador' a Topares, Oria i Cantoria (nord d'Almeria; *ALEA*, 150 i 737; *TLHA*).[23]

22. Al mateix m. 30, *pincha* a Pinilla (sud-est de Burgos, vers la Rioja i Sòria) i a Blacos (nord-oest de Sòria). Segons l'*ALEC* (285 *espina de una planta*), *pincho* és majoritari a Cantàbria, en convariació amb *espino/a*, *escajo*, *punta*, *pua*; a remarcar la variant *espuncia* de tres punts occidentals (San Vicente de la Barquera, Bárcena Mayor i Potes; potser: *espina* x *punzar*/*punza*). Hi ha *espunchar* 'empujar' i *pulzacón* 'empujón' i *pulzar* 'empujar' a Àlaba (López 1998²), que connecta amb *punchar* 'pellizcar' (Cantàbria, García-Lomas 1949).

23. És d'interès la presència de *puncha* i *-ar* a les Canàries: *puncha* 'punta de estaca del redil' (Alvar 1959); *puncha* 'tacha pequeña', *-ar* 'clavar punchas' (*DCan*); *punchar* 'aguijar a la vacas' (*ALCan* 116). L'absència d'aquests mots a l'oest peninsular aplana el camí per suposar una recialla de la primerenca presència catalana

Així, doncs, aquest és un tipus lèxic arrelat dins l'àmbit d'influència de l'aragonès, que inclou punts orientals del castellà. Aquesta distribució podria reflectir una expansió d'aquests mots des de l'aragonès vers l'interior i el sud peninsulars, ja observada en altres casos (Llorente 1985; Salvador 1953; Martines 2002); la documentació aportada ací i l'àrea geogràfica podrien menar cap a tal conclusió. Però no podem menystenir, d'una banda, la presència general i antiga (si més no, s. xiv) d'aquests mots en català; i, de l'altra, les dificultats fonètiques que aquests plantegen en l'aragonès. Són dificultats semblants a les observades adés en castellà: nkt tendeix també a simplificar-se en [nt] en aragonès;[24] fins i tot, arriba a solucions pròpies amb sonorització de la dental: *punda* (Sercué, Alvar 1953: 135; Buerba, *DAndolz*; Panticosa, Nagore 1986; cf. gascó *pündo*, Lescun, *FEW*). Així mateix, «cons. + ty» es resol en *ç* en aragonès (/ts/ > [θ]): *punzar*, *esquinzar*.

Per salvar aquestes dificultats, s'ha fet alguna proposta. Quan descrivia la reducció a [tʃ] de /dʒ/ (< j: *jugu*), de /ʃ/ (<x: *buxu*) i de /ʃ/ (<scy: *asciata*) en l'aragonès de Jaca, Alvar (1948: § 10) esmentà *punchar* (< *punctiare) com a únic exemple d'aquesta mateixa solució per a «cons + cty/kty». Monge (1951: 199), seguint-lo, accepta que «nkty se reduce en *n̪c]* en *punchar* (< punctiare)»; explicà, però, *puncha* segons la proposta de Sanchis (1949: 60): «Para *puncha* < *punctica y la característica palatalización catalana de las terminaciones -icu, -ica de los proparoxítonos latinos» (cf. *infra*). Caldria suposar, doncs, una solució autòctona per a *punchar* i una altra de manllevada al català per a *puncha*? En la línia dels bescanvis entre sibilants d'Alonso (1947), Frago (1985: 208) observà mostres de variació [θ]-[tʃ] a Aragó i trobà que aquest canvi, sense ser desconegut en castellà, és més comú en aragonès; s'hi tornà a referir a propòsit de l'aragonès *punchonero* 'zaheridor' de Gracián (Frago 1986:356) i d'alternances del tipus *puncha*/ *punza* observable a l'Aragó Mitjà (cf. adés); advertí

en aquelles illes (s. xiv). Cf. les petjades lèxiques i antroponímiques observades per Cáceres (1990), els estudis històrics que s'hi citen i Ensenyat (2007).

El castellà americà coneix *pinchar* i derivats, amb sentits no sempre coneguts a Europa. El *DAmer* incorpora *ponchar*, explicat com a encreuament de l'anglès *to punch* i el castellà *pinchar*; Morínigo 1993, 1998 ja havia reportat *punchar*, com a pres d'aqueix verb anglès, a Cuba, la República Dominicana i Mèxic (*po-*); cf. *DCuba* i Lorenzo (1997: 84).

24. Si postuléssem una conservació de la velar, cal recordar que /kt/ no evoluciona vers [tʃ] en aragonès; una via com la de Lapesa (1988; cf. *supra*) del tipus /t'l/ > [tʃ] (punctulum > *puntlu* > *puncho*) tampoc no hi fóra viable.

que *punza*, absent del *DRAE*, és també aragonesisme.[25] Cal notar que és al nord i l'est d'Aragó on més sovingen les variants amb [tʃ]; cf. *infra* altres explicacions que suggereixen la continuïtat transpirinenca.

Tot i que no és ací el nostre punt d'atenció, cal remarcar que les primeres atestacions de *pinchar* que hem aplegat són més antigues del que se sabia fins ara (*DAut*, *apud DEH*) i també sota l'òrbita aragonesa (F. Heredia, *Pag*); també en *Comp* (*CORDE*).

Quant al català, *punxar*, *-a* i *-ó* són generals (cf. més derivats al *DCVB*, *DIEC2* o *DDLC*). Sanchis (1949: 59) havia explicat *punxa* a partir d'un suposat *PUNCTĬCA, que hauria seguit la via d'esdrúixols en -TICA recolzada (darrere N o R) com PERTĬCA > *perxa*, MANTĬCA > *manxa*, PANTĬCA > *panxa* (cf. adés Monge 1951).[26] Tot i així, Sanchis (1980: 96) mateix posà *punxar* dins els «valencianismes lèxics d'ascendència mossàrab <que> duen l'empremta característica de les lleis fonètiques d'aquell parlar»; tanmateix, no inclou a la llista d'aqueixes lleis la que ho explicaria: TY > [tʃ]. El *DCVB*, sense fer referència a la dificultat de l'evolució fonètica en català, explica *punxa* com a postverbal de *punxar* (< PŬNCTĬARE) i *punxó* a partir de PUNCTIŌNE 'puntura'.

Coromines ha estat qui més atenció ha parat en aquests mots. Partint de la idea que «l'aportació valenciana i mossàrab al català comú és molt més considerable del que se sol creure», afirmà que «a ella es deuen mots tan importants com *garbell*, *tanda*, *fotja* i probablement *punxar* (ja *Tirant*, c. 148) i *punxó* (el tractament TI > *x* és mossàrab, i en part el sufix *-aire*» (Coromines 1953 [1983³: 202, n. 7]).[27] Segons això i com hem avançat, el *DEH* (*punto*, n. 5) reconeix que les palatals de *punxar*, *-ó* i *-a* «resultan extrañas según la fonética» del català i que, atesa la freqüència de *punxar* en Jaume Roig, «cabe sospechar en una forma mozárabe val.-bal.» estesa a la resta del

25. Cf. *punça* en Gracián; *punza* 'Ar. Espina' *DArag* (ss. XVIII-XIX), Pardo (1938) o *DAndolz*.

26. Sobre aquests proparoxítons, cf. Straka (1979, en francès), *DECat* (*manxa*, *panxa*, *perxa*, *porxo*) o Gulsoy (1993); en essència i segons *DECat* (*manxa* 443b41), per afebliment de la velar, MANTĬCA > *mánti(g)a* > *mántya* > *manxa*. Recordem les propostes de Lamuela (1984 [1993]), segons la qual i d'acord amb Ronjat (1930), per avançament i palatalització de la velar: PO˘ RTI˘ CU > pˈɔrtego > pˈɔrtgo > pˈɔrt'go > pˈɔrtt'o > pˈɔrt'o > pˈɔrtʃo > pˈɔrtʃə > pˈɔrtʃo; i de Casanova (1984 [1993]), segons la qual i d'acord amb Fouché (1924), l'evolució del tipus *porxo/e* < PŎRTĬCU seria un manlleu del francès que resoldria un grup fonètic feble.

Per la via de les suposicions, aquest *PUNCTĬCA de Sanchis (1949), ¿podria suggerir un postnominal *punxar* (< *punxa*)? O, fins i tot, ¿podria remetre'ns a un *PUNCTĬCARE que hauria arribat a *punxar* a partir de contextos rizotònics proparoxítons i elisió de la velar (*PÚNCTICO > **puntjo*), com *escorxar* (< EXCORTICARE), generat en contextos com EXCÓRTICO, -TICAT > **excórtjo*, *-tja* (*DECat escorxar* 555a9)? Potser no cal forçar tant la fonètica històrica.

27. Sobre el suf. *-aire*, cf. Martines (1989).

territori. La proposta es fa més complexa, segons qualificatiu de Coromines mateix, al *DECat* (*punt* 869b44). Breument:

a) *Punxó* (< PUNCTIONEM), amb «č mossàrab en lloc de *ç*», seria el mot pròpiament mossàrab; hauria reemplaçat l'antic *punçó* i hauria ajudat a generar *punxar*.

b) La *x* de *punxar*, en lloc de *ç*, podria ser mossàrab. Tot i així, *punxar* podria haver-se creat en català per l'acció de dos factors: d'una banda, l'ajuda de *punxó*; i, de l'altra, l'analolgia d'un perfet i un participi de *punxir* del tipus *punxà* i *-at*, creats per a «evitar els equívocs i la violència morfològica [...] de les formes fortes *punx*, *punt*» (cf. *torçat*, *-cit*/ *tort*; *peixat*, *-it*/ *past*; *torrat*/ *tost*).[28] *Punxir*, ara de Mallorca i Menorca (*DCVB*)[29] i sense documentació antiga, s'hauria generat també analògicament a partir de formes semifortes de perfet de *punyir* com *ell punxí* (*Decameró* 1429), per *jo*/ *ell punx* (< PUNXI/ IT); cf. *jo dix* > *jo dixí*.

c) Sorprèn que aquesta explicació en cadena, ben complexa, no es reprenga dues pàgines després. S'hi insisteix, en canvi, que *punxó* «(fi S. XIV) en tot cas és forma d'origen mossàrab (més que *punxar* i *punxa*), on la *x* s'ha superposat a l'antiga *punç-* del cat. estricte»; i s'hi afirma que, atesa la documentació tardana de *punxar* i *-a*, aquests «es crearen secundàriament sobre *punxó* (com el castellà i gall. *punzar* es crearen sobre *punzón*», 872a35); i, dins «Derivats», de bell nou, «*punxó*, no ho és <de derivat>, sinó el mot primitiu de la família» (873a54).

Aquestes diverses vies d'explicació del *DECat* volen resoldre:

a) La suposada adscripció de la documentació medieval al País Valencià; sobta que, d'una banda, es justifique *punxó* en el gironí Eiximenis (*Dotzè*; *DAg*) com a resultat de la influència de València, on aquest visqué molt de temps; i, de l'altra banda, i a la llum d'una atestació del Rosselló (!), es diga que ja llavors (2a meitat part del XIV) «s'estaven estenent» pel nord les formes amb *x* (*punxors*).[30] A més, es diu que no sembla que hi haja documentació de *punxar* de fora del País Valencià anterior al s. XVII. *Punxa* rep un judici semblant.

28. Suggereix, fins i tot, que caldrà revisar si el castellà *punzar* «és merament *PUNCTIARE o també en part forma heteròclita engendrada per *punzí* PUNGIVI»; caldria trobar-ne documentació.

29. Cf. també en Torrens (1890: 37, 67; editat a Manresa), o en Santamaria (1915; dada del *CTILC* que agraïm a Joaquim Rafel). En trobem referència actual de Prats de Lluçanès i de Manresa a Internet.

30. Aquest *punxors* («*punxors* petitz», ed. d'Alart) és vist com a «grafia ultracorregida en lloc del plural rossellonès en *-ós*, i contaminació de l'antic *puntor* PUNCTORIUM»; i *punxor* (Barcelona 1313; cf. ací apèndix) és considerat mala lectura de l'editor, en lloc de *puntor* o *punzon* (872a53 i n. 5).

b) El fet que la documentació de *punxar* i *-a* siga tardana (s. xv) i també valenciana (Vicent Ferrer). Tot i així, es menysté (per isolada) una atestació barcelonina de *punxa* de 1380 i es posa en dubte el testimoni (dialectal o nacional <?!>?!) d'Averçó (*punxa* i *-ar*; cf. *infra*).

c) La dificultat que ty esdevinga /tʃ/ en català; la cosa esperable és *ç* en aquest context; cf. *força*, *esquinçar* o fins *punçó*[31] (Moll 1952 [2006] § 185; Rasico 1982: 135; Duarte & Alsina 1984: 148). Per explicar-ho i com s'ha dit adés, ha calgut recórrer al mossàrab, atès que, d'una banda, s'ha volgut veure *punchar* com a mot castellà i això podria dur a considerar el català *punxar*, medieval i bàsic, manlleu d'aqueixa llengua; de l'altra banda, es tanca la porta a l'occità: el *DECat* (*punt* 873a12) troba que «no fóra lícit» d'invocar *poncha* («variant fonètica de l'occità antic *punta*, *ponta*, *pointa*») ni *ponchar* (del qual només sols recull el sentit de 'ponctuer, pointer'). I això per dos motius: 1r) tot i que reconeix que el canvi nct en *nch* és occità, remarca que és propi sols d'allà on act > *ach*, ect > *ech*, Sanctum > *Sanch* (< NL aglutinat *Saint Chely*), *fench/a* (< finctiu/a); i 2n) l'adscripció a una àrea, «almenys en part mossàrab», fa «absurd» que *punxa* i *-ar* puguen haver estat manllevats des del «centre d'Occitània».

La documentació que n'hem aplegat fins ara mostra que aquests mots no són ni de bon tros exclusius del País Valencià a l'edat mitjana.; cf. l'apèndix.[32] Els trobem en textos del Principat i les Illes no sols coetanis sinó, cosa notable, anteriors als valencians coneguts fins ara (cf. n. anterior) i hi mostren continuïtat durant l'edat moderna. *Punxor*, *-ó* i *-a* són mots d'ofici: *argenter*, *beiner*, *teixidor*, *impressor*, *ferrer*, *fuster* i *manyà* o d'armament i la guerra. *Punxa* pot aparèixer en covariació amb *punta* (Cf. «*puntes* e barcarols», B. 1456, Madurell 1972:31, i [23]), que tenia i manté en català un camp semàntic més ampli. És remarcable +*punxer* ([43]; B. 1423; ja al *DAg* i obviat pel *DCVB* i *DECat*).[33] *Punxó*, eina de diversos oficis, va desplegar el sentit de 'persona importuna o mal intencionada' (ja al *DCVB*, sense documentació); cf. l'actual *punxa* 'ídem' i *infra* en occità. *Punxor* 'punxó' i 'argenter que duia el punxó

31. Fins ara del *Curial* (*DAg*, *DCVB*, *DECat*); hi podem afegir el *turó Punçó* (Lles, Cerdanya; també dit *puig Punxó*) i, potser, «com baldufa cansada de jugar al *punsó*» (Sol & Torres 1978: 53).

32. L'apèndix sols aporta documentació de fora de País Valencià. N'hi ha de semblant en fonts valencianes, fins ara, totes de data posterior: *punxa* (València 1402, Aliaga & Tolosa 2007, 249, 250, etc.; Gandia 1486, Olaso 2005: 331); *punxó* (València 1411, Riquer 1968: 157; 1459 Mateu 1936: 121; Crusafont 1999: 198); *punxor* (València 1417-58, Castillo & Martínez 1999: 261); *punxar* (València, Vicent Ferrer I 31, 231; II 62; *Espill*, *Tirant* i *Olives*, *DCVB*); *punxant* (València, Ferrer I 31; Cica).

33. Cf. *punxera* 'planta punxosa' (Casp, *Proses*, *DCVB*).

per marcar' no deu ser una mala lectura: és antiga (ss. XIV-XVI) i freqüent; hi tenim tan sols una variant de *punxó* amb influència de *puntor*? Reflecteix una ultracorrecció per l'elisió de ròtica final? (cf. Badia 1999: 303; cf. occità *ponchor* i *-on*). Potser, per qüestions pragmàtiques i de tipologia textual, *punxar* no compareix tan sovint en la documentació despullada (p. e., *punxa* sol concórrer amb *clavar*; cf. [13]). Tot i així, no s'havia advertit *punxar* (amb *punxa*, *-ada* i *-ó*) al *Dotzè* (c. 282) i en un context ben motivat: reflexions sobre la guerra i les diferències de ferir punxant o tallant ([29]). *Punxar* és aquí en covariació amb *púnyer*, que, amb *punyir*, eren més freqüents i que degueren retrocedir davant *punxar*. El testimoni d'Averçó ([16 i 30]) és d'interès: tot i la presència en aqueix inventari de termes de procedència diversa, especialment occitans, cal remarcar que reporta dos sentits de *punxa* ben documentats al nostre apèndix i defineix *punxar* amb el sinònim *punyir*. És també d'interès *+punxant* 'm part que punxa' ([44]; cf. *punxant* adj 'punxador', Agustí, *Secr*, 1617; *DCVB*).

Quant a l'occità, Haensch (1961: 197, n. 786) ja relacionava *puncha* (d'una planta) de l'Alta Ribagorça aragonesa amb *puncha* de Campo i Graus (aragonès) i Benavarri (català), *punchas* 'espinas del rosal' de Fonts (aragonès) i Binèfar (català), *púnšes* de Benasc, *puncha* en murcià, *puncho* en navarrès, *poncha*, *pouncho* 'pointe' en provençal modern, *pounchà* 'piquer' en gascó i *punxa* 'espina' en català; semblantment, Kuhn (1965, n. 26) comparava *puncha* 'aguijón de la zarza' d'Hecho, *punchar* 'punzar' de Bolea (Somontano), *punxar* català i el gascó *pounchà*.

El mapa de Wüest (1979: 99) sobre la palatalització de KT en occità al ss. XIX-XX, fet amb dades de l'ALF (427 *droite*), situa el tipus [tʃ] (en lloc de [jt]) en un ampli territori: des dels Alps (a l'est) fins a l'Aude (al sud), i la Nauta Viena (al nord). Entre altres, en resten fora el gascó i el llenguadocià acostat al català.[34] Wüest (1979: 98) mateix es refereix a l'evolució romànica de NKT[35] i adverteix que la situació és «particulièrement complexe» en occità antic: SANCTU > *sant*, *saint*, *sent*, *sanh*, *sanch*; PUNCTU > *ponh*, *ponch*; PUNCTA > *poncha*, *punta*; *PINCTURA > *penchura*, *pintura*. Suggereix que «les formes en *nch* représentent au fond le traitment régulier dans les zones où CT aboutit normalment à une affriquée». Alibèrt (1976: XXV) tria *fait* (< FACTU) i *junt* (< JUNCTU)

34. Cf. la distribució més matisada de Ronjat (1932: II, 171) en quatre àrees: *it* («sur une aire continue au S-O soudée à l'aire cat. et sur une aire E et N soudeé à l'aire piém, fpr. fr.»), *ch* («prov. alp. dauf. lor. guy, auv. S. lim. ») i dues àrees més, l'una amb *ich*, i l'altra, amb covariació o amb vestigis de covariació.

35. Cf. francès *saint* < SANCTU o *point* < PUNCTUS (njt > n̪t > jnt); portuguès, castellà i italià *santo*, *ponto* i *punto* (amb reducció NKT > nt). Com demostrà Veny (2007), en català és sistemàtic NKT > nt.

com un dels trets del llenguadocià meridional (*carcassés*, *tolosan*, *foissenc*, *danasanenc* i *narbonés*) davant *fach* i *jonch* del llenguadocià septentrional (*roergat*, *gavaudanés* i *orilhagués*), occidental (*agenés*, *carcinòl*, *albigés*) i oriental (*besierenc*, *montpelhierenc* i *cevenòl*); hi insisteix (p. 30) amb *fach/ fait*, *trocha/ troita* (< TRUCTA) i *joncha/ junta* (< JUNCTA): el primer, dels parlars occidentals, orientals i septentrionals, i el segon, dels meridionals. Reconeix que «las formas en *ch* penètran de vegadas dins l'airal dels parlars meridionals: SANCTUM FRUCTUOSUM *Sant Fruchós* (comuna d'Aude)».[36]

Brayer i Monfrin (1966) havien mostrat variacions entre les pronúncies contemporànies i les grafies *ch* o *it* en textos de l'occità medieval. Dues regions que fiten amb el català tenien comportament diferent: a l'Arieja era rar l'ús de *ch*; però, a Carcassona (nord de l'Aude), «les scribes [...] emploient souvent *nch* pour *nct* latin, mais la plupart du temps *-it* pour *-ct*».[37] La trad. occitana de l'evangeli de Joan (s. XIV) ha estat situada a l'Arieja o a l'Aude, entre altres trets, pel predomini de *it*; tot i així hi ha algun cas de *nch* < NKT: *senchat* (*cenchar*, CINCTU; Roy 1985: 55; però *ontec*: *ontar* < UNCTU, amb NKT > *nt*); així mateix, la *Vida de sant Frances* (s. XIV; Arthur 1955), probablement d'un àmbit semblant, ofereix *sencha*, *cenchar*, *onchar*, *espencha* (a la vora de *sentura*, *sinta*, *tinta* o *ontar*). Són sols qüestions gràfiques? Reflecteixen un context de covariació en la pronúncia, especialment en regions en què conflueixen dues isoglosses? Podem suposar que els tractaments de NKT i KT no són del tot coincidents?

La documentació que hem aplegat sobre *poncha*, *-ar*, *-on* i *-or* i altres derivats (*ponchura*, *-ut*, *-amen*...) en l'occità medieval i tardà ultrapassa l'espai d'aquest article. Ens remetem al *DRay*, *DLevy*, *REW*, *FEW* (on ja hi havia dades molt importants no ateses pel *DECat*) o al *DOM*. Cal remarcar, si més no, *a*) la presència d'aquests mots en textos on foren esperables altres variants (cf., p. e., *poncha* a la cançó de la croada albigesa, s. XIII, *Crosada* 286, de llenguatge més tost tolosà; *ponchor* a l'*Elucidari de las propietats*, s. XIV, text de Foix; *ponchar* a les *Leys d'amor*); sobre la presència de variants amb *nch* en textos tosolans o de Foix, cf. Zufferey (1987, II). I *b*) la simetria de *poncha*, *-ar*, *-on*, *-or* amb el català *punxa*, *-ar*, *-ó*, *-or*; l'àmbit de *poncha* abasta el bell *poncha de dia* o *jorn*, en català *punta de --*.

El m. 1045 de l'*ALF* mostra una distribució de *ponchon* 'punxó' quasi inversa a la descrita per Wüest (1979) per a KT > [tʃ]: sota variants diverses amb un tractament

36. Sobre SANCTU > *sanch* en la toponímia occitana, cf. Blanc (1892).
37. Schneegans (1898:57) reporta *pench*, *unchar*, *ponth* 'ponch', *apunthamens*, *complancha*, *tenchas*...

del tipus [tʃ], *ponchon* (< PUNCTIONE) predomina en gascó, apareix al sud de l'Arieja i l'Aude i al llenguadocià (centre i nord) fins a l'Ardecha i reapareix als Alps meridionals. A la resta, hi ha formes que potser cal interpretar com a interferència del francès *poinçon* o com a variants de *ponçon* (NKT > nt; TY > *ç*); cf. castellà *punzón*, català *punçó*. Els atles regionals del sud forneixen dades de relleu: l'*ALLOc* (534 *aiguillonner*) situa *ponchar* a l'Aude i l'Arieja ([pũnˈtʃa]) i a l'est de Tarn ([pũnˈtsa]);[38] *ponchon* 'pointe de l'aiguillon' (533) al sud de la Garona Nauta, l'Aude i l'Arieja ([pũnˈtʃu]). L'*ALLor* (640 *dard, piquer*) recull [pũnˈtʃu], [pũnˈtʃa] o [pũntʃuˈna], [pũ$_n$tʃɾũˈna], [pũntʃaˈda] al nord-est de l'Erau, nord del Gard i sud de l'Ardecha, [pũ$_n$ˈtʃun] a l'est del Gard;[39] *poncha* o *-on* 'rameau terminal' (231) al nord-est de l'Erau, nord del Gard i sud de l'Ardecha ([ˈpũ$_n$tʃo], [pũnˈtʃu]) i *desponchar* 'couper la tête d'un arbre'. L'*ALG* (176 *une épine, les épines*) dóna punts esparços de [pĩnˈʃũ(ns)] i [pũnˈʃũ(s)] (SO), [ˈpũnʃos] (O), [pĩnˈʃũn(s)] i [pũnˈʧjũ(s)] (N).

Anglade (1897: 297) advertia que, a Lesinhan de las Corbièras (Aude), KT > *it*, «mais *nct* est passé à *nch* dans les mots: *unctam* = *uncho* [...]; *punctam* = *pouncho* (rare), de *pouncha* (usité)».

Poncha, *-ar*, *-on*, *-ut*, *-onar*, *-onada*, *-onejar* són algun dels membres d'aquesta família que apleguen els grans diccionaris ocs., com el *DHon*, *DMis* o *DPichot*. Tenen encara més interès les dades d'allà on hi ha KT > *it* o on fóra esperable NKT > *nt* (*punta*, *ponçon*). El *DPalay* recull en gascó: *pounchà, -choà* 'piquer, aiguillonner, ponctioner'; *pounchà l'àsou* 'piquer l'âne'; *hàrri que t'y pounchi*; *pounchade* 'piqûre'; *pounchoû, punçoû* 'poinçon, aiguillon, lancette; objet pointu; au fig. personne de caractère difficile' (cf. *supra* en català antic); *pounchounà* 'C. *pounchà*'; *pounchùt, -ude* 'pointu, é, aigu; cf. *puntut*'; *punchà* 'V. *pounchà*'. Al *DBearn*: *pounxa*, *pouncha* 'poindre, piquer: *Trop punxe l'agulhade*'; *pounxade, pounchade*; *pounxoa, pounchoa, ponchoar* 'poinçonner' (*Las mounedes seran senhalades e ponchoades de une letre*); *pounxoade* 'coup de poinçon'; *pounxou, ponchoo* 'poinçon: *Seran feytz ponchoos per lo talhador*', i les variants *pounxut*, *puncha, puchade*, *punchat*, *punchou*, *punxa*, *punxade, punxat* '*punchat*, piqûre: *U punxat d'espligue*', *punxou* 'punchou'. Són d'interès les variants amb *i*: pincha 'piquer, poindre. Voy *punxa*'; *pinchada* 'piqûre: *Tant-pis si cridiam biahore! Per la pinchade du broc*'; *pinchou* 'bout piquant, piquant du houx et d'autres plantes'; *pinchut* 'pointu,

38. Altres sinònims aplegats: *agulhonar*, *fiçar*, *picar*, *pincar*.
39. Altres sinònims aplegats: *fiçar*, *picar*, *punhir*, *punher*.

aigu: *Lengue male, dague pinchude*' (cf. castellà i aragonès *pinchar*, *supra*). Per fi, al *DGasc*: *pouncho* 'f pique, pointe'; *pounchoun*, *pounchouno* 'poinçon plus gros'; *pounchut, do* 'pointu, aigu'.

CONCLUSIONS

a) Aquests no són mots exclusius dels valencians a l'edat mitjana ni sembla que hagen sortit d'una àrea mossàrab. Degueren estendre's de nord a sud amb el contacte antic i profund amb l'occità. El caràcter de termes professionals de moltes de les primeres atestacions de *punxor*, *-ó* i *-a* ens fa considerar la possibilitat que, com deu haver ocorregut en altres casos, els desplaçaments d'artesans, d'eines i de mercaderies podrien haver ajudat a fer-los penetrar des de ben enjorn a casa nostra.

b) Els cats. *punxa*, *-ar*, *-ó* i *-or* són simètrics de *poncha*, *-ar* , *-ó* i *-or* d'Occitània.

c) Tot i que caldria esbrinar encara amb més detall en quina mesura són (o han estat) o no coincidents les àrees de [tʃ]/ [jt] < KT i [n]ʃ] < NKT, els mots que ens han ocupat no semblen exclusius de l'àrea de [tʃ] < KT.

d) Aquests mots degueren penetrar també a Aragó i a l'est peninsular per mitjà del contacte amb els occitans. Les propostes per a explicar *punchar* com a vocable castellà ensopeguen amb 1) la geografia lingüística i amb la documentació que el situen a l'orient i 2) les dificultats de l'evolució fonètica que s'han provat de vèncer amb propostes diverses, ací revisades.

e) La recerca documental, la geografia lingüística, el contacte de llengües i la lingüística diacrònica són eines complementàries per a fer llum sobre la història del lèxic i, d'una manera particular, en una parcel·la com el romandalusí en què hi ha encara moltes ombres.

APÈNDIX DOCUMENTAL

punxor

1. ganivetos et unum *punxor* cum manubrio eboris (B. 1313; Finke 1922:240)
2. ganivets cum vagina sua cum virollis de argento et cum uno *punxor* (B. 1326; Batlle & Parés 1986: 168)

3. I *punxor* ab lo qual són estats fets los senyals de la Ciutat en la dita vaxella (B. 1357; Dalmases 1992: 201)
4. unes tesores e un *punxor*, [...] e lo dit *punxor* es niellat ab manec de fust (B. 1366; Rubió & Balcells II 1921: 209)
5. tinterium cum suo corn et forficibus ac scondipendium et *punxor* (Berga 1383; Santandreu 2006: 109)
6. *punxor* d'argent de dos aguyons per menjar confits (Vic 1390; *DAg*)
7. alcuns ssegells, e *punxor* e botonador (Manresa 1391; Torra 2004: 208)
8. III *punxors* e I segell (Manresa 1398; Torra 2004: 272)
9. una mola d'oli e un altre de aygo [...] una capsa redona ab alguns *punxos*[40] (Mall. 1467; Miralles 2006: 332)
10. tota persona qui empremtara o falsificara lo *Punxot*[41] o, empremta dels dits pesos e, mesures encorrega en ban (*Mostassaf*, B. 1469; Bajet 1998: 187)
11. attanent lo ofici de la Marca del Argent o *Punxor* (Aregenters, Mall. 1538, ms. 1770; Pérez & Riera 1983: 8; tres vegades)
12. *punxor* e marca (Argenters, Mall. 1549; *DAg*)

punxa

13. *punxa* que compre per a clavar los llistons / per CCC *punxes* que'n compre «Obreria del palau de la reina Elionor», B. 1366-73; Madurell 1972:31)
14. CC *punxes* qui seruiren ops dels motlos (Obra de la Seu, B. 1375-77; Amenós 2006: 227)
15. negun texidor [...] no dega texir drap [...] en Barchinona si donchs no es tot de una lana et si es cas que l·estam et la *punxa* sie de dues lanes [...] et lanes et *punxa* hagen aiustar un fil apres l·altre […] / que la *punxa* sia de dues lanes (B. 1383; Bofarull 1871: 262, 303; *DCVB*)
16. *punxa*, per claus petits; *punxa*, per lana treta de cardas (Averçó ss. XIV-XV 147)
17. Que algú no gos vendre beynes de coltell o dague si no són de cuyro de bou o vedell [...] e cusides ab dues *punxes* («Ordinacions dels beyners», B. 1406; Riquer 1968: 209)

40. *Punxós* per *punxors*?
41. Var. no atestada; potser *punxor*?

Caplletra 51 (Tardor 2011), ISSN 0214-8188, pp. 183-238

18. tot Bayner haie cusir e fer cusir qualsevol beynes de coltell [...] ab dues *punxes* o al meins ab una *punxa* que sie ab costura de canut [...] que lo cuiro subira hage esser cusit ab dues *punxes* (Beiners, *Mostassà*, B. 1412; Bajet 1998: 355)
19. c *punxas* largas (*Obreria*, B. 1434; Madurell 1972: 31)
20. cccc claus *punxes* d'enllistonar / cccc claus *punxes* de fonar (*Obreria*, B. 1459; Madurell 1972: 31)
21. *punxes* estanyades (*Obreria*, B. 1459; Madurell 1972: 31)
22. *punxes* de fonar (B. 1486; *DAg*)
23. donam al senyor en F. Miro botiger de ferro per claus e *punxas* / [...] per d *punxes* de panar x diners / xxii de satembra donam al senyor en Pere Johan Bleda civeller per *punxes* e claus / [...] per cccc *punxes* e claus tot per los pinacles / xv de octubra donam al senyor en F. Miro botiguer de ferro per d *punxes* de listonar ii sous vi. E mes per cc *punxes* de forrar i sou viii / Donam an R. Porcell ferrer per *punxes* e claus presa per folrar los padrisos del cor / pagam [...] per l barcarols e l *punxes* de forrar e per xxv *punxes* [...] e per c *punxes* de forrar e per c d·enlistonar e mes per l *punxes* d·enlistonar e mes per c charols e mes per l barcharols e mes per c *punxes* de forrar / [...] per claus e tatxes e fils de ferro per les vadrieras e per *punxes* de forrar e per taulas e barquarols qui a pres lo fuster en Carbonell per los pinacles del cor (*Llibre de l'Obra*, B. 1493-95-96, 1500-06-08; Jardí 2001: 259, 280, 281, 307, 321, 333)
24. *punxes* sens cap (B. 1495-97; Amenós 2006: 227)
25. posar reixes ab *punxes* y ralls en lo parlador (Monestir de Pedralbes 1512; Sanjust 2009: 65, 755)
26. claus y *punxes* de fonar a i sou y 7 diners/ *punxes* de mix cap taulars [...] *punxes* barcaroles [...] *punxes* marcovines (B. 1588, 1586; Madurell 1972: 26, 31)
27. En la primera li tiraren uns bastons ab unas grans *punxes* (*Diari*, Pere Pascual, Perpinyà 1595-1664; Simon & Vila 1998: 112)
28. seya en una cadira feta de *punxes* de foch / aquell que seya en la cadira de *punxes* era un advocat de la ciutat de Barcelona (*Pere Porter* 1649: 223; Cica)

punxar

29. Determenaren los antichs e grans batallers passats que molt més valia ferir los contraris punyent que tallant [...] mas, si ffer *punxant* ab un pich, sens trencar os, se·n porà entrar fins al cor [...] pot guardar del colp cubrent-se o lunyant que no fa aquell qui és ferit *punxant* [...]. E com diu Vegeci: Colp qui sia fet *punxant*, si·s vol ab daga, o ab lança o ab *punxó*, ja és fet ans que sia regonegut. [...] La iiii, car ferir tallant és

molt major treball que *punxar*, per lo gran moviment del braç qui talla, e ha més a ffer que aquell qui *punxa* e més resistència troba. […] La quinta [...] Mas aquell qui fer punyent tostemps està tancat. Per aquestes rahons los romans, [...] totstemps ferien *punxant* e·s treyen escarn d'aquells qui combatien tallant […] Mas diràs tu: Què proffita lo *punxar* llà on és tot cubert de ferre e de armes provades? Respós lo gran cavaller Scipió Romà que lo *punxar* contra lo bé guarnit profita faldejant-lo, [...]. E proffita a esvahir per la cara, qui, encara que sia cuberta, emperò ab bona *punxada* reb gran girada e moviment de coll (*Dotzè*, c. 282)

30. *punxa*, per punyir (Averçó ss. XIV-XV 147)
31. són com l'escorpí, que ab los agullons davant affalaguen, e *punxen* darrere ab la coha./ Les abelles porten la mel en la boca, e ab lo fibló *punxen* darrere (*Flors de virtut* 1499, 113; amb *ch*, p. 90; Cica)

punxó

32. Ab *punxó* e ab bastons (*Dotzé* c. 227; *DAg*)
33. un gran cosa de *punxons* ab d'altres frasques / un altre caxonet ab *punxons* e embotidors (B. 1412; Dalmases 1992: 242)
34. de manso vestro usque ad Cumbam, sive de *Coma de Puncho* (Vilademuls 1400; Golobardes 1970: 177)
35. *punchons* a'n Johan de Cathania / una cantitat de *punxons* a'n Gabriel Armengau [4 amb *x*; 5 amb *ch*] (Orfebres, B. 1413; Dalmases 1992: 247)
36. no l cregau, car ell es un gran *punxó* [...]/ Oy-mé, ladre, *punxó*, e tu m mas açò? (*Decameró* 1429: 585, 676)
37. marchades senyades ab *punxo* de senyall reyall […] / senyal ab son *punxo* la un terç (Arrendament d'encunyació de moneda, Perpinyà 1430; Colson 1853: 268, 269)
38. *punxó* ['instrument de ferro llarguer i acabat en punta acerada, que es portava amb un ganivet a la beina de la daga'] (Inventari, Mall. 1440; Alomar 1995: 341)
39. un ganivet patit daurat, una lima patitat daurada, un *punxo* pattit daurat (Berga 1441; Santandreu 2006: 535)
40. li pagam axi per l'argent com per lo daurar e stampar e per lo *punxo* (*Llibre de l'Obra*, B. 1479-81; Jardí 2001: 147)
41. ganivet e *punxó* de asser (B. 1485; Madurell & Rubió 1955, doc. 25)
42. et pro pretio cuiusdam instrumenti per buydar letres, e *punxons*, e matrices (B. 1491; Hernando 2002: 500)

+*punxer*
43. claus *punxers* (B. 1423; *DAg*)

+*punxant* m
44. cap e *punxant* que tot hage a esser brunyit (Corretgers, *Mostassaf*, B. 1433; Bajet 1998:352)

Josep Martines
Universitat d'Alacant
Institut d'Estudis Catalans
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Actor = Fdez. de Heredia, J., *Libro de actoridades*, ed. J. M. Cacho, Saragossa, Universitat, 2003.
AFA = *Archivo de Filología Aragonesa*.
Aguiló, C. (2002) *Toponímia i etimologia*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Alarcos, E. (1960 [1983]) *Estudios de lingüística catalana*, Barcelona, Ariel.
Alba, I. (1986) *El habla de Ludiente*, Castelló, Diputació.
ALCan = Alvar, M. (1975-78) *Atlas lingüístico y etnográfico de las Islas Canarias*, Las Palmas, Cabildo Insular.
ALCL = Alvar, M. (1999) *Atlas Lingüístico de Castilla y León*, Madrid, Arco.
ALDC = J. Veny & L. Pons (2008) *Atles Lingüístic del Domini Català*, 1-4, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
ALEA = Alvar, M. *et alii* (1961-73) *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía*, Granada, Universidad.
ALEANR = Alvar, M. *et alii* (1979-93) *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, Madrid, IFC.
ALEC = Alvar, M. *et alii* (1995) *Atlas lingüístico-etnográfico de Cantabria*, Madrid, Arco.
ALEICan = Alvar, M. (1975-78) *Atlas lingüístico y etnográfico de las Islas Canarias*, Las Palmas.

ALF = Guilléron, J & E. Edmont (1902-14) *Atlas linguistique de la France*, Bologne, Forni.
ALG = Séguy, J. *et alii* (1954-73) *Atlas Linguistique et etnographique de la Gascogne*, París, CNRS.
Aliaga, J & L. Tolosa (2007) *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, València, Universitat de València.
Alibèrt, L. (1976) *Gramatica occitana*, Tolosa, IEO.
ALOcALLOc = Ravier, X. (1978-93) *Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc occidental*, París, CNRS.
ALLOr = Boisgontier, J. (1981-86) *Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc oriental*, París, CNRS.
Alomar, A. (1995) *L'armament i la defensa a la Mallorca medieval*, Palma, IEB.
Alonso, A (1946) «Las correspondencias arábigo-españolas en los sistemas de sibilantes», *RFH*, 8, pp. 12-76.
— (1947) «Trueques de sibilantes en antiguo español», *NRFH*, 1, pp. 1-12.
Alvar, M. (1948) *El habla del Campo de Jaca*, Salamanca, CSIC.
— (1953) *El dialecto aragonés*, Madrid, Gredos.
— (1956) «Léxico aragonés del *ALC*», *AFA*, 8, pp. 211-238.
— (1959) *El español hablado en Tenerife*, Madrid
— (1976) *Aragón: literatura y ser histórico*, Saragossa, Pórtico.
— (1978) «Repertorio Ansotano», *AFA*, 22, pp. 21-48.
Amengual, J. (1858-78) *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*, Palma.
Amenós, L. (2006) «Glossari terminològic i iconogràfic de l'ofici de Ferrer i les seves activitats productives (s. xiv-xv)», *Butlletí arqueològic*, 28, pp. 212-279.
Anglade, J. (1897) «Le patois de Lézignan (Aude)», *RLR*, 10, pp. 145-345.
Aprosio, S. (2008) «Genova centro di formazione e di irradiazione del covabolario maritimo nel Mediterraneo occidentale», V. Orioles & F. Toso (eds.), *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio mediterraneo*, Recco, Università degli Studi di Udine / Centro Internazionale sul Plurilinguismo, pp. 267-278.
Aquilina, J. (1969) *Nomi maltesi di pesci molluschi e crostacei del Mediterraneo, compresa la terminologia marinaresca e peschereccia*, Malta, Malta University Press.
Ariza, M. (2005) «El romance en al-Ándalus», R. Cano (coord.), *Historia de la lengua española*, Barcelona, Ariel, pp. 207-235.

Arnal, M. L. (2003) *Diccionario del habla de la Baja Ribagorza occidental (Huesca)*, Saragossa, IFC.

Arthur, I. (1955) *La vida del glorios Sant Frances*, Uppsala.

Averçó = Casas, J. & J. Rubió (1956) *«Torcimany» de Luis de Averçó*, Barcelona, CSIC.

Badia, A. M. (1950) *El habla del valle de Bielsa*, Saragossa.

— (1999) *Les «Regles de esquivar vocables» i la «la Qüestió de la llengua»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Bajet, M. (1998) *Aspectes del comerç de Catalunya en el s. XVI segons els llibres dels mostassàs*, Lleida, Universitat de Lleida.

Ballarín, Á. (1978) *Diccionario del benasqués*, Saragossa.

Barbier (fils), P. (1914) «Noms de poissons. Notes étymologiques et lexicographiques. VI», *RLR*, 57, pp. 314-318.

Barceló, C (1982) *Toponímia aràbiga del País Valencià*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

— (1984) *Minorías islámicas en el País Valenciano*, València, Universitat de València.

— (1997) «Mozárabes de Valencia y "lengua mozárabe"», *RFE* 72, pp. 253-279.

— (2008) «El mozárabe en la obra de Joan Coromines», A. M. Badia & J. Solà (eds.), *Joan Coromines, vida y obra*, Madrid, Gredos, pp. 400-435.

Barceló, F. (1868) *Catálogo metódico de los peces que habitan o frecuentan las costas de las Islas Baleares*, Madrid

Barcos, M. (2007) *El aragonés ansotano*, Saragossa, IFC.

Barriuso, E. (1986) *El léxico de la fauna matina en los puertos pesqueros de Asturias central*, Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos.

Batlle, C. & À. Parés (1987) «El castell de Sitges a la mort de Bernat de Fonollar (1326)», M. Riu (ed.) *Castells, guaites, torres i fortaleses de la Catalunya medieval*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 153-177.

Battaglia, S. (1961-81) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torí.

Battisti, C. & G. Alessio (1948) *Dizionario etimologico italiano*, Florència.

Bech, M. (1980) «La vocal neutra final al parlar de Roses. Precisions sobre el vocalisme empordanès», J. Bruguera & J. Massot (ed.), *Actes del Cinquè CILLC*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 657-668.

Blanc, A. (1892) «Le groupe *ct* de *sanctus* dans les noms de saints en provençal», *RLR* 35, pp. 604-611.

Bofarull, M. de (1871) *Gremios y cofradías de la antigua corona de Aragón*, Barcelona, AGCA

Borao, J. (1908[2]) *Diccionario de voces aragonesas*, Saragossa, Diputació.

Bover, J. (1836 [1864[2]]) *Noticias histórico-topográficas de la isla de Mallorca*, Palma.

Brayer, É. & J. Monfrin (1966) «Un fragment du *Breviari d'amor* conservé aux Archives municipales de Vienne (Isère)», *Romania*, 87, pp. 59-93.

Briz, A. (1991) *El parlar de la comarca de Requena-Utiel*, València, Generalitat Valenciana.

Bruguera, J. (1996) *Diccionari etimològic*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Cabrera, M. R. (1997) *El món mariner a Dénia. Estudi etnolingüístic*, Ajuntament de Dénia / Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta / Diputació d'Alacant.

Cáceres, M. T. (1990) «Algunas consideraciones sobre la presencia de catalanismos en el español de Canarias», *Anuario de Filologia*, 13, pp. 37-55.

Calero, J. L. (1987) *Léxico alcarreño conquense*, Conca, Diputación.

Casanova, E. (1984 [1993]) «Un grup fonètic dèbil i préstec a propòsit dels reflexos de -ticum en català», *Miscel·lània Sanchis Guarner*, 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat , pp. 390-413.

— (2001) «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà», M. A. Cano *et alii* (eds.), *Les claus del canvi lingüístic*, Alacant, Institut de Filologia Valenciana, pp. 135-160.

Casas, J. M. (1962) *La gaya ciencia de P. Guillen de Segovia*, Madrid, CSIC.

Castañer, R. M. (1992) «Textos dialectales aragoneses de los siglos de oro», J. M. Enguita, *II Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (siglos de oro)*, Saragossa, IFC, pp. 255-279.

Castillo, J. & L. P. Martínez (1999) *Els gremis medievals en les fonts oficials*, València, Alfons el Magnànim.

Cejador, J. (1929) *Vocabulario medieval castellano*, Madrid, Visor.

Centelles, J. (1981) *De la Méditerranée aux étamgs et marécages*, Banyuls-sur-Mer.

Chaulhac = M. T. Herrera & M. E. González (1997) *Traducción del Tratado de cirugía de Guido de Cauliaco*.

Chirino, A. (c. 1429) *Menor daño de la medicina*, ed. E. J. Ardemagni *et alii*, Madison, 1987.

CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic*, J. Torruella (dir.), amb M. Pérez Saldanya i J. Martines; selecció de textos de V. Martines; <http://lexicon.uab.cat/cica>.

CILLC = Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes = CILLC????

Cisternas, R. (1867) *Catálogo de los peces comestibles que se crían en las costas españolas del Mediterráneo, y en los ríos y lagos de la provincia de Valencia*, València.

Coca, I. (1993) *Toponimia de la Ribera de Cañedo*, Salamanca, Universidad.

Cleghorn, G. (1751) *Observations on the epidemical Diseases in Minorca from the year 1744 to 1749*, Londres.

Colomina, J. (1992) «Relacions lingüístiques occitano-catalanes», *IIIème Congres International de l'Association Internationale d'Etudes Occitanes*, Montpeller, pp. 283-298.

Colomina, J. & J. Ponsoda (1995) «Català(ns) i aragonès(os) en contacte al sud del Regne de València segons els *Extravagants* (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi», J. Colomina, (ed.) *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 145-173.

Colón, G. (1967) «Occitanismos», M. Alvar *et alii* (dirs.), *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, II, Madrid, CSIC, pp. 153-192.

— (1997) «Visió romàntica sobre alguns "mossarabismes" del català», *Estudis de filologia catalana i romànica*, Alacant, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 349-386.

— (2004) «Dobletes sinonímicos en Palmireno (1560)», *AFA*, 59, pp. 1175-1202.

Colson, A. (1853) *Recherches sur les monnaies qui en cours en Roussillon*, Perpinyà.

Comp = *Traducción del Compendio de la humana salud de Johannes de Ketham*, ed. M. T. Herrera & M. E. González, Madison, 1997.

Corbacho = Martínez de Toledo, A. (1438) *Arcipreste de Talavera (Corbacho)*, ed. M. Ciceri, Madrid, Espasa, 1990.

Corcoll, A. (2010) «L'eriçó de mar: estudi antropològic, geolingüístic i etimològic», tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

CORDE = Rae, *Corpus diacrónico del Españolespañol* [<http://www.rae.es>, consulta del 31 d'agost de 2010.]

Coromines, J. (1936) «Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari», *Estudis Universitaris Catalans*, 22 [=*Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, III], pp. 283-315. [Reed. dinsn J. *Coromines*, *Entre dos llenguatges*, III, Barcelona, Curial, 1977, pp. 178-230.]

— (1953 [1983³]) «Algunes lleis fonètiques catalanes no observades fins ara», *Estudis Romànics* 3, pp. 201-230; *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor, 1983³.

— (1963 [1970]) «El problema de Quatretonda i Quatremitjana, i la toponímia mossàrab del Maestrat», *BSCC*, 39, pp. 340-352; *Estudis de toponímia catalana*, 2, Barcelona Barcino, pp. 143-158.

Corriente, F. (1992) *Árabe andalusí y las lenguas romances*, Madrid, Mapfre.

— (2008) *Romania arabica*, Madrid, Trotta.

Cortelazzo, M. & Petrarco Siccardi, G. (1995) «I pesci e altri animali marini», M. Cortelazzo *et alii* (ed.), *Vocabolario delle parlate liguri. Lessici speciali*, 2-1, Gènova, Consulta Ligure, pp. 21-98.

Covarrubias, S. (1611 [1993]) *Tesoro de la lengua castellana o española*, Madrid, ed. de M. de Riquer, Barcelona 1993.

Crea = Rae, *Corpus de referencia del español actual* [<http://www.rae.es> consulta del 31 d'agost de 2010.]

Crosada = Martin-Chabot, E. (1989) *La chanson de la croisade albigeoise*, París.

Crusafont, M. (1999) *Pesals monetaris de la Corona catalanoaragonesa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

CTILC = Institut d'Estudis Catalans, *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana*, J. Rafel (dir.). [<http://ctilc.iec.cat>]

Curial = *Curial e Güelfa*, ed. d'A. Ferrando, Tolosa de Llenguadoc, Ancharsis, 2007.

DAg = Aguiló, M. (1914-34) *Diccionari Aguiló*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Dalmases, N. de (1992) *Orfebreria catalana medieval*, ii, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

DAmer = Asociación de Academias de la Lengua Española (2010) *Diccionario de americanismos*, Madrid

DAndolz = Andolz, R. (1992[4]) *Diccionario aragonés. Aragonés-castellano, castellano-aragonés*. Saragossa, Mira Ed.

DArag = Bernal, C. & F. Nagore, ed. (1999) *Diccionario Aragonés*, Saragossa, Consello d'a Fabla Aragonesa (anònim; ss. xviii-xix).

DAut = Rae (1726 [1990]) *Diccionario de Autoridades*, Madrid.

DBearn = Lespy, V & P. Raymond (1887) *Dictionnaire Béarnais ancien et moderne*, Montpeller.

DCanar = Lorenzo, A. *et alii* (1995) *Diccionario de canarismos*, La Laguna, Lemus.

DEH = Corominas J. & J. A. Pascual (1987[2]-1991) *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madrid, Gredos.

DCuba = Haensch, G. & R. Werner (2000) *Diccionario del español de Cuba*, Madrid, Gredos.
DCVB = Alcover. A. M. & F. de B. Moll (1930-62) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma, Moll.
DDLC = Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*, J. Rafel (dir.) [<http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>]
Decameró = J. Boccaccio (1964) *Decameró*, Barcelona, AHR.
DECat = Coromines, J. (1983[4]-91) *Diccionari Etimològic Complementari de la Llengua Catalana*, Barcelona, Curial.
DGasc = Moncaut, C. (1863) *Dictionnaire Gascon-Français. Dilecte du département de Gers*, París.
DHLE = Real Academia Española, *Diccionario histórico de la lengua española*, Madrid.
DHon = Honnorat, S. J. (1846-47) *Dictionnaire provençal-français ou, Diccitionnaire de langue d'oc ancienne et moderne*, Digne.
DIEC2 = Institut d'Estudis Catalans (2007) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona
DLevy = Levy, E. (1909) *Petit dictionnaire provençal-français*, 6, Heidelberg.
DMis = Mistral, F. (1878-86) *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*, Ais de Provença .
DOM = *Dictionnaire occitan medieval*, W. Stempel (dir.), Institut für Romanische Philologie der Ludwig-Maximilians-Universität, Munic. [<http://www.dom.badw-muenchen.de/index.htm>, consulta del 6 d'octubre de 2010.]
Dotzè = Lorca, J. (2007) «Gil de Roma en el tractat de la guerra de Francesc Eiximenis», *Actes del Tretzè CILLC*, 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 277-286.
DPalay = Palay, S. (1991) *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (Bassin Aquitain)*, París, CNRS.
DPichot = Fourvières, X. de (1853-1912) *Lou Pichot Tresor: dictionnaire provençal-français & fançais-provençal*, Avinyó.
DRay = Raynouard, F. (1842) *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours comparés avec les autres langues de l'Europe latine*, París.
DSeco = Seco, M., *et alii* (1999) *Diccionario del español actual*, Madrid, Aguilar.
Duarte, C. & À. Alsina (1984) *Gramàtica històrica del català*, 1, Barcelona, Curial.

Duran, M. (2007) *Noms i descripcions dels peixos de la mar catalana I. Àgnats, condrictis, osteïctis (1a part)*, Palma, Moll.

EBA = Nagore, F., dir. (1999) *Endize de bocables de l'aragonés seguntes os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragón*, 4 v. Osca, IEA.

Eberenz, R. (1993) «Reminiscencias léxicas del catalán en el *Corbacho*: revisión y balance», *Literatura y bilingüismo*, Kassel, Reichenberger.

Elucidari = Scinicariello, S. (1983) *A critical edition of books I-VII of the «Elucidari de las proprietatz de totas res naturals»*, Ann Arbor.

Ensenyat, G. (2007) «Lul·lisme i pràctica missionera mallorquina a les Canàries», *Treballs sobre Ramon Llull*, Palma, IEB, pp. 121-152.

Ernout-Meillet = A. Ernout & A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1985

Errazu, Á. (2002) *Jaime de Huete. Teresina vidriana*, Saragossa, IEA.

Esteve, A. (1887-88) «Vocabulario valenciano-castellano de los peces que se crian [*sic*] en las costas españolas del Mediterráneo y en los ríos y lagos del reino de Valencia», *El Archivo*, II, pp. 153-158.

Esteve *et alii* (1803) = J. Esteve, J. Belvitges & A. Juglà, *Diccionario catalán-castellano-latín*, Barcelona.

EWRS = F. Diez (1887) *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*, Bonn.

Ferrando, A. (1989) «La formació històrica del valencià», *Segon Congrés Internacional de la Llengua catalana. 8* , València, pp. 399-428.

Ferrer, V. *Sermons*, Barcelona, Barcino.

Ferrer Aledo, J. (1906) *Catálogo de los peces de Menorca*, Mahón, Imprenta de El Porvenir del Obrero [Nova ed. ampliada, *Revista de Menorca* XXV-C, 1930, pp. 225-259.]

Ferrer Hernández, J. (1903) «Materiales para la fauna ictiológica de las Baleares», *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural* 6, pp. 460-462.

FEW = Wartburg, W. v. (1922-69) *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Basilea.

Figuera, P. A. (1840) *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma.

Finke, H. (1922) *Acta aragonensia III*, W. Rothschild.

Fishes = P. J. P. Whitehead *et alii* (red.), *Fishes of the North-eastern Atlantic and the Mediterranean*, Bungay, Organisation des Natios Unies pour l'éducation, la science et la culture.

Flors de virtut, Santcliment, F., Barcelona, Barcino, 1975

Fouché, P. (1924) *Phonétique historique du roussillonnais*, Tolosa de Llenguadoc.
Frago, J (1985) «De los fonemas medievales /ŝ, ẑ/ al interdental fricativo /θ/ del español moderno», *Philologica Hipaniensia*, 2, Madrid, Gredos, pp. 205-216.
— (1986) «El aragonesismo lingüístico en Gracián», *Gracián y su época*, Saragossa, IFC, pp. 333-364.
Fuentes, J. (1871) *Murcia que se fue*, Madrid.
Galmés de Fuentes, À. (1967) «Dialectalismos», dins M. Alvar, A. Badía, R. de Balbín, L. F. Lindley Cintra (dirs.), *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, ii, Madrid, pp. 307-324.
Galvañ, J. A. & F. P. Sala (2002) *Aspe: isla lingüística*, Alacant, Diputació.
Garcia, X. (1980) *La vida marinera a Vilanova i Geltrú*, Barcelona, Selecta.
García de Diego, V. (1920) «Notas bibliográficas. Sevilla, A., *Vocabulario murciano*», *RFE*, 7, pp. 385-389.
— (1925) «Miscelánea filológica», *RFE*, 12, pp. 1-15.
García Soriano, J. (1932) *Vocabulario del dialecto murciano*, Madrid, RAE.
García-Lomas, G. A. (1949) *El lenguaje popular de las montañas de Santander*, Santander.
García-Payer, M. J. (1998) *Aproximación dialectal al castellano hablado en la comarca de Casas-Ibáñez*, Albacete, Diputación.
Gargallo, J. E. (2004) *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*, Madrid, CSIC.
Gibert, A. M. (1913) *Fauna ictiològica de Catalunya*, Barcelona.
Gilkison, J. (1984) *A Lexicon of the 14th-Century Aragonese Manuscripts of Juan Fernández de Heredia*, Madison.
Golobardes, M. (1970) *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins el s. xv: documents*, Barcelona, Palau de Peralada.
Gómez Ortín, F. (1991) *Vocabulario del noroeste murciano*, Múrcia, Editora Regional.
Gorog, R. P. de & L. S. de Gorog (1978) *Concordancia del «Arcipreste de Talavera»*, Madrid, Gredos.
Gracián, B. (1657) *El Criticón, tercera parte*, ed. M. Romera, University of Pennsylvannia Press, 1940.
Graells, M. P. (1855) *Catálogo de los peces de las costas de Cataluña y Valencia*, Madrid.
Griera, A. (1923) «Els noms dels peixos dels mars i rius de Catalunya», *BDC*, ii, pp. 33-79.
Guillén, J. (1974) *El habla de Orihuela*, Alacant, Diputació.

Gulsoy, J. (1993) «El problema de tĭc, dĭc i nĭc en català, en occità antic i en francès», *Estudis de gramàtica històrica*, València/Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 251-293.

Haensch, G. (1961) «Las hablas de la Alta Ribagorza (Segunda parte)», *AFA*, 12, pp. 117-250.

Hernando, J. (2002) «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el s. xv», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, pp. 257-658.

Herrera, M. T. (1978) «*El compendio de la Salud Humana*. Estudio dialectal», *Studia Philologica Salmanticensia*, 2, Salamanca, Universidad, pp. 159-175.

HTroy = Fdez. de Heredia, J. (2003), *Historia troyana*, ed. J. M. Cacho, Saragossa, Universitat.

Huete, J. de (1993), *Comedia Tesorina*, ed. Á. Pérez, València, UNED.

Huguet, A. (1991) *Catàleg d'espècies d'interès pesquer a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.

Ibarra, A. (1996) *Materiales para el conocimiento del habla de Lorca*, Múrcia, Universidad.

IFC = Institución Fernando El Católico

Ineichen, G. (1968-1970) «Il lag di Al-Idrisi», *Bollettino dell'Atlante Linguistico, Mediterraneo*, 10-12 [*Studi offerti a Mirko Deanovic*], pp. 159-165.

Iribarren, J. M. (1984[2]) *Vocabulario navarro*, Pamplona, Comunidad Foral.

Istituto della Lingua Italiana (1986) *Vocabolario della Lingua Italiana*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.

Jardí, M. (2001) «Mestres entalladors a Barcelona durant la segona meitat del s. xv i primer quart del s. xvi», tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

Kuhn, A (1965) «Estudios sobre el léxico del Alto Aragón», *AFA*, 16, pp. 7-56.

Labarta, A. (1987) *La onomástica de los moriscos valencianos*, Madrid, CSIC.

Labèrnia, P. (1839-40) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Hereus de la Vda. Pla.

Lacavalleria, J. (1696) *Gazophylacium catalano-latinum*, Barcelona

Lamuela, X. (1984 [1993]) «L'evolució dels sons representats per *g*, *j* i *tg* en català», *Miscel·lània Sanchis Guarner*, 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 175-178.

Lapesa, R. (1988) «Sobre el origen de *Sancho*», D. Kremer (ed.), *Homenagem a Joseph M. Piel*, Tubinga, Max Neimeyer Verlag, pp. 79-83.

Lausberg, H. (1954) *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin, de Gruyter [Trad. cast., *Lingüística Románica*, Madrid, Gredos, 1965.]

Leys d'amor = Anglade, J., ed. (1919) *Las Leys d'Amor*, París.
Llatas, V. (1959) *El habla del villar del Arzobispo y su comarca*, València, Alfons el Magnànim.
Lleonart, J. & J. M. Camarasa (1987) *La pesca a Catalunya el 1722 segons un manuscrit de Joan Salvador i Riera*, Barcelona, Museu Marítim.
Llorca, F. X. (2000) *El llenguatge mariner de la Marina*, Alacant, Universitat d'Alacant.
Lloret, M. R. (1993) «Alacantinismes en el lèxic mariner de Roses», *Actes del Novè CILLC*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat d'Alacant / Universitat de València / Universitat Jaume I, pp. 529-540.
Llorente, A. (1985) «Coincidencias léxicas entre Andalucía y el Valle del Ebro», *AFA,* 36, pp. 347-376.
— (2000) «Las hablas aragonesas en las fronteras occidentales (límites con La Rioja, Soria, Guadalajara y Cuenca», *AFA*, 56, pp. 267-285.
LMP = M. Alvar, dir. (1985-89) *Léxico de los marineros peninsulares*, Madrid, Arco.
López, R. & J. M. Torres (2008) *El habla de los pueblos de la comarca de Gúdar-Javalambre*, Madrid, Visión.
López, G. (1998[2]) *Voces alavesas*, Bilbao, Euskaltzandia.
Lorenzo, E. (1997) «Tratamiento del vocalismo inglés en español», *Estudios ingleses de la Universidad Complutense*, 5, pp. 81-89.
Madurell, J. & J. Rubió (1955) *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, Barcelona.
Madurell, J. (1972) «Fargues, martinets i clavaó», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 21, pp. 171-275.
Mancho, M. J., ed. (2005) *Juan de Jarava, Historia de yervas y plantas*, Salamanca, Universidad.
Mariner, S. (1961) «Posibles derivados de *Sanctus*», *AFA*, 12, pp. 253-260.
Martí, E. & S. Aparicio (1989) *El léxico de Anna*, Anna.
Martínez = Enquestes procedents de la seva tesi en curs.
Martínez González, A. (1992) *Terminología marinera granadina. Contribución al estudio del habla marinera de Granada*, Granada, Universidad.
Martines, J. (1998) «El sufix *-aire* al País Valencià», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 33, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 229-262.
— (2002) «L'aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació», *Caplletra*, 32, pp. 157-201.

— (2009) «El contacte del català amb la llengua dels aragonesos al segle xiii al País Valencià: influència sobre el lèxic», *Caplletra*, 46, pp. 61-88.
— (en premsa) *El lèxic català i l'aragonés al País Valencià. Un contacte multisecular*. València, Universitat de València.
Martínez, J. (1993) *¡Ira chacha! Lenguaje de Ayora y su anécdota*, Aiora.
Mateu, F. (1936) «El vocabulari medieval de l'exercici de la monederia segons documents valencians», *BDC*, 34, pp. 98-126.
Meier, H. (1984) «Notas críticas al DECH de Coromina/Pascual», *Verba*, annex 24.
Memorial = Memorial literario instructivo y curioso de la corte de Madrid, maig. 1786, núm. 29, viii, pp. 362-369.
Menéndez Pidal, E. (1940 [1987]) *Manual de gramática histórica española*, Madrid, Espasa.
Mettmann, W. (1971) «Vicente de Burgos' Übersertzung von *De proprietatitubs rerum*», E. Coseriu & W. Stempel, *Sprache und Geschichte*, Wilheim fink Verlag, pp. 333-334.
Meyer-Lübke, W. (1921) «La evolución de la *C* latina delante de *E* e *I* en la Península Ibérica», *RFE*, 8, pp. 225-251.
Miniconi, R. (1994) *Les poissons et la pêche en Méditerranée. La Corse*, Gênes, Alain Piazzola & la Marge.
Miralles. J. (2006) *Antologia de textos de les Illes Balears (ss. xiii-xvi)*, Barcelona, IEB / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Moll, F. de B. (1952) *Gramática histórica catalana*, Madrid, Gredos [Trad. cat. corregida i anotada per J. Martí, València, Universitat de València, 2006.]
Mondéjar, J. (1977) «Los nombres de los peces en las *Ordenanzas* municipales (siglo xvi) de Málaga y Granada», *Actas del v Congreso Internacional de Estudios Lingüísticos del Mediterráneo*, Madrid/Málaga, CSIC / Ayuntamiento de Málaga, pp. 195-231. [= Mondéjar 1991, pp. 405-448.]
— (1982) «Congrio y zafío: un capítulo de ictionimia mediterránea y atlántica», *Vox Romanica*, 41, pp. 206-219. [= Mondéjar 1991: 449-468.]
— (1987) «De ictionimia arabigoandaluza: *Albur* (Mugil cephalus L.)», *Homenaje al Profesor Darío Cabanelas Rodríguez O. F. M., con motivo de su lxx aniversario*, i, Granada, Universidad, pp. 77-94. [= Mondéjar 1991: 469-491.]
— (1991) *Dialectología andaluza. Estudios*, Granada, Los libros del Caballero del Verde Gabán & Ed. Don Quijote.

Moneva, J. (c. 1924) *Vocabulario de Aragón*, ed. J. L. Aliaga, Saragossa, IFC, 2004.
Monge, F. (1951) «El habla de la Puebla de Híjar», *Revista de dialectología y tradiciones populares*, 7, pp. 187-241.
Montesino, A. (1508) *Cancionero*, ed. J. Rodríguez, Conca, 1987.
Noticia = «Noticia de los peces que se cogen en los mares de esta isla», *Semanario económico y comercial que publica la Real Sociedad de Mallorca* 12, 29 1. 1791, pp. 19-20.
Montoya, B. (1989) *La interferència lingüística al sud valencià*, València, Generalitat.
Morínigo, M. A. (1993) *Diccionaio del Español de América*, Madrid, Anaya.
— (1998) *Nuevo diccionaio de americanismos e indigenismos*, Buenos Aires, Claridad.
Mott, B. (1984) *Diccionario chistavino-castellano*, Saragossa.
Nagore, F. (1986) *El aragonés de Panticosa*, Osca, IEAA.
NTLLE = Real Academia Española, *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. [<http://www.rae.es>, consulta de 31 d'agost 2010.]
Orellana, M. (1802) *Catálogo d'els peixos qu'es crien e peixquen en lo mar de València.* [Reed.: *Pardals i peixos*, Sueca, 1972.]
Olaso, V. (2005) *El Manual de Consell de Gandia a la fi del s. xv*, València, Universitat de València.
Ortuño, M. &C. Ortín (1999) *Diccionario del habla de Yecla*, Iecla, Alfonso x El Sabio.
Pag = Fdez. de Heredia, J. (2003), *Traducción de la Historia contra paganos, de Orosio*, ed. J. M. Cacho, Saragossa, Universitat.
Palombi, A. & M. Santarelli (1969) *Gli animali commestibili dei mari d'Italia*, Milà, Ulrico Hoepli. [3a ed.]
Pardo, J. (1938) *Nuevo diccionario etimológico aragonés*, Saragossa, Diputació.
Peralta, M. (1853) *Ensayo de un diccionario aragonés-castellano*, Palma.
Pere Porter = *Viatge a l'infern d'en Pere Porter*, ed. J. M. Gurí, B., Pere Coromines, any ????1999.
Pérez, M. Á. (1995) *El habla, historia y costumbres de Oseja y Trasobares*, Saragossa, Diputació.
Pérez, L. & F. Riera (1983) *Reivindicación de los judíos mallorquines*, 1, Palma, Fontes Rerum Balearium.
Ponsoda, J. (1996) *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el «Llibre de Cort de Justícia» de Cocentaina*, Alcoi, Marfil.
Postura = *Postura de peix del dia per los señors regidors de mes de esta capital de Palma*, v. 1750.

Prince, D. (1995) «Literary aragoneses in the late fourteenth century: the testimony of *El libro del trasoro*)», *Orbis*, 38, pp. 80-101.
Prop = Burgos, V. de (1494) *Traducción de* «El Libro de *Propietatibus Rerum* de Bartolomé Anglicus», ed. M. T. Herrera & M. N. Sánchez, Salamanca, Universidad, 1999.
Quilis, A. (1960) «El habla de Albacete», *Revista de dialectología y tradiciones populares*, 16, pp. 413-442.
Quintana, A. (2004) *El aragonés residual del bajo valle del Mezquín*, Terol.
— (2007) *El aragonés nuclear de Nerín y Sercué (Valle de Vió)*, Saragossa, IFC.
Quintilingüe = Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià, per una «Societat de catalans», Barcelona, 1839.
Rasico, P. (1982) *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*, Barcelona Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
Reta, A. (1976) *El habla de la zona de Eslava (Navarra)*, Pamplona, CSIC.
REW = Meyer-Lübke, W. (1911-20) *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
Ríos, I. (1989) *El habla de Sot de Ferrer*, Castelló, Diputació.
Ríos, M. (1977) «Nomenclatura de la flora y fauna marinas de Galicia. I Vertebrados y peces», *Verba*, annex 7.
Riquer, M. de, ed. (1949) Martínez de Toledo, A., *Arcipeste de Talavera, Corvacho*, Barcelona, Selecciones bibliófilas.
— (1968) *L'arnès del cavaller: armes i armadures catalanes medievals*, Barcelona, Ariel.
Rodríguez, B. (1992) «Acerca de los trueques de sibilantes /s/-/ĉ/ y /ŝ/-/ĉ/ en la evolución del español», *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española,* I, pp. 273-282.
— (1996) «Algunas cuestiones referents a los orígenes e historia del fonema /ĉ/», *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, I, pp. 182-193.
Rohlfs, G. (1966) *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Torí, Einaudi.
Romance = Romance, ed. A. Rodríguez-Moñino, Saragossa, Ajuntament, 1970.
Romanos, F. (2003) *Al límite. La pervivencia del aragonés en als comarcas del norte de Zaragoza*, Saragossa, Diputació.
Ronjat, J. (1930) *Grammaire istorique des parlers provençaux modernes*, Montpeller.
Roy, M. (1985) *The Occitan Translation of John and XIII-XVII from a Fourteen-Century Franciscan Codex*, Philadelphia.

Rubió, A. & A. Balcells (1921), *Documents per a la història de la cultura catalana migeval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Ruffino, G. (1977) *Il dialetto delle Pelagie e le inchieste dell'*Atlante Linguistico Mediterraneo *in Sicilia*, Palermo, Biblioteca del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.

Salvador, G. (1953) «Aragonesismos en el andaluz oriental», *AFA*, 5, p.143-165.

Sanchis, M. (1949) «Noticia del habla de Aguaviva de Aragón», *RFE*, 33, pp. 15-65.

— (1960) «El mozárabe peninsular», M. Alvar *et. alii* (eds.), *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, Madrid, CSIC, pp. 293-342.

— (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

Sanjust, C. (2009*)* «L'obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al s. xvi», tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

San Nicolás, C. (2000) *El vocabulario de la pesca en el litoral de Cartagena*, Murcia, Ayuntamiento de Cartagena / Real Academia Alfonso x el Sabio.

Santamaria, J. (1915) *Narracions extraordinàries*, Barcelona.

Santandreu, M. D. (2006) «La Vila de Berga a l'Edat Mitjana», tesi doctoral, Universitat de Barcelona.

Santarelli, C. (2002) «L'ittionimia dialettale di Porto San Giorgio», *Quaderni di filologia e lingue romanze. Ricerche svolte nell'Università di Macerata*, terza serie, 17, pp. 5-93.

Saralegui, C. (1985) «Caracterización lingüística de las hablas ribereñas de Navarra a través de un escrito de José M. Iribarren», *Rilce*, 1, pp. 113-136.

Schneegans, F. E., ed. (1898) *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, Niemeyer.

Seco *et alii* (1999) *Diccionario del español actual*, Madrid, Aguilar Cátedra, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1994.

Sermones = Ferrer, V., *Sermones*, ed. P. M.

Serna, J. S. (1974) *Cómo habla la Mancha*, Albacete.

Serrano, Á. (1986) *El Dicccionario Icue. Habla popular de Cartagena*, Múrcia.

Sevilla, A. (1919) *Vocabulario murciano*, Múrcia.

Siesso, J. (1714-1724) *Borrador de un diccionario de voces aragonesas*, ed. J. L. Aliaga, Saragossa, IFC, 2008.

Simon, A. & P. Vila (1998) *Cròniques del Rosselló*, Barcelona, Curial

Sol, R. & M. C. Torres (1978) *Lleida i el fet nacional (1878-1911)*, Barcelona, Edicions 62.

Soler, J. M. (1993) *Diccionario villenero*, Alacant, Diputació.
Straka, G. (1979) «A propos des traitements de -icu et -ica dans les proparoxytons en français», *Les sons et les mots*, París, Klincksieck.
Tejero, E (1983) *Toponimia de Ávila*, Ávila, Inst. Gran Duque de Alba.
Terreros, E. de (1787) *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes*, Madrid.
Tesoro = Libro del Tesoro. Girona, Catedral 20a5, ed. D. Prince, Madison, 1990.
Tirante = Tirante El Blanco (1511), ed. M. de Riquer, Madrid, Espasa, 1974.
TLHA = Alvar Ezquerra, M. (2000) *Tesoro léxico de las hablas andaluzas*, Madrid, Arco.
Torra, M. (2004) «L'escriptura i el llibre a la Catalunya Central als ss. xiii i xiv», tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
Torra, P. (1640) *Thesaurus verborum ac phrasium*, Barcelona.
Torrens, I (1890) *Lo endevinayre*, Manresa.
Veny, J. (1978) *Els parlars. Síntesi de la dialectologia catalana*, Barcelona, Dupesa [Palma, 2002, 13ª ed.]
— (1979) «*Catxel* 'cardium edule', un nou mossarabisme del català», G. Holtus *et alii* (eds.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, Gunter Narr, pp. 463-475.
— (1991) «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals», *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries, pp. 97-114.
— (1992) «De l'occità *gronau* al català *garneu* 'Trigla lyra'», *Actes del Sisè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-amèrica (Vancouver 1990)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 60-98.
— (1993) «Origine de l'ichtyonime hispanique baila 'dicentrarchus punctatus'», G. Hilty (ed.), *Actes du XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Zürich 1992)*, 4, Tubinga, pp. 761-774.
— (2006) *Contacte i contrast de llengües idialectes*, València, Universitat de València.
— (2007 [2004]) «Aspectes d'ictionímia balear», dins J. M. Pons (ed.), *Actes del Sisè Congrés El nostre Patrimoni Cultural. El Patrimoni Marítim i Costaner*, Palma, pp. 15-29. [= *Estudis lingüístics mallorquins*, Mallorca, Moll, 2007, pp. 111-130, d'on citem.]
— (2007) «San(t) Antoni/ Sen(t) Antoni», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 55, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 215-239.
— (2008) «Le relazioni catalano-genovesi e il loro riflesso linguistico», V. Orioles & F. Toso (eds.), *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio mediterraneo.*

Miscellanea di studi, Recco/Gènova, Le Mani, pp. 397-417. [Trad. cat. dins J. Veny, *Per una història diatòpica de la llengua catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, pp. 28-42.]

— (2009) «Gal·licisme i aragonesisme en els significats catalans del 'filaberquí' *filaberquí*», *Estudis lingüístics valencians*, València, Universitat de València, pp. 203-214.

Vitorino, G. (1987) *Atlas lingüístico do litoral português. Fauna e flora (mapas e notas)*, Lisboa, Centro de Linguística da Universidade de Lisboa & Instituto Nacional de Investigação Científica.

Wüest, J. (1979) *La dialectaliation de la Gallo-Romania*, Berna, Francke.

Zufferey F. (1987) *Recherches linguistiques sur les chansonniers provençaux*, Genève, Droz.

Pere Tomic, *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya*, introducció, transcripció, notes i índex a cura de Joan Iborra, pròleg d'Albert Hauf, Catarroja, Editorial Afers («Textos Clàssics, 2), 2009, 351 pp.

Una de les novetats historiogràfiques del 2010, tot i que apareguda en novembre de 2009, és l'edició crítica de les *Històries e conquestes del realme d'Aragó e principat de Catalunya* de l'historiador —cronista— quatrecentista Pere Tomic. Un text que, finalment, ha gaudit de l'atenció de la crítica textual moderna, de la mà de Joan Iborra i Gastaldo, un investigador —val a dir— esdevingut un referent destacat en els estudis de la historiografia catalana dels segles XV i XVI; no debades, a ell devem l'edició del *Sumari d'Espanya* de Berenguer de Puigpardines (2002) i la publicació dels llibres tercer i quart de la *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* de Rafael Martí de Viciana (2002 i 2005), editats a la col·lecció de *Fonts Històriques Valencianes* de la Universitat de València. I cal no oblidar, a les pàgines de *Caplletra*, les edicions de les croniquetes de Joan I, Martí I i Ferran I contingudes al Ms. 212 de la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València (*Caplletra* 15, tardor de 1993, pp. 31-48).

L'estudi i transcripció dels manuscrits i edicions de les *Històries* de Tomic constituïren el motiu de la tesi doctoral de Joan Iborra (Universitat de València, 1998), tot rescatant de l'oblit un text important, per al filòleg i per a l'historiador, injustificadament postergat per l'ecdòtica fins avui. Iborra s'enfronta amb garanties —no ho dic debades— a un text complicat, del qual coneixem disset manuscrits de l'original català, tres manuscrits de la traducció castellana, un de la versió italiana, dos manuscrits avui perduts i tres edicions: 1495, 1519 i 1534. O sigui, per entendre'ns, una gran feinada de col·lació de testimonis, que requereix armar-se de la paciència bíblica de Job per arribar a la meta. També això, potser, expliqui la «desídia col·lectiva» a la qual fa referència Albert Hauf (director de la tesi doctoral d'Iborra) al pròleg del llibre, pel retard en l'aparició d'una edició crítica moderna de les *Històries* de Tomic. Massa

manuscrits, certament, que si bé cal congratular-se d'això, altrament, suposen un munt de problemes i dubtes per a l'editor.

Joan Iborra és llicenciat en història i doctor en filologia catalana, tot responent a la correcta simbiosi, que alguns defensem, de dues ciències que es complementen, imprescindibles, com en aquest cas, per endinsar-se en el complex maremàgnum de la historiografia medieval, de la qual la catalana no és una excepció. Iborra realitza un acuradíssim anàlisi de la tradició manuscrita (pp. 41-68), tot establint un *stemma codicum* d'on surt destacat el Ms. 2617 de la Biblioteca de la Universitat de Salamanca, de la segona meitat del segle XV, que constitueix el testimoni sobre el qual basteix l'edició. A la introducció analitza les fonts utilitzades en la redacció (pp. 69-97) i no estalvia detalls en un completíssim estudi lingüístic (pp. 99-138), que ha de servir als estudiosos de la llengua catalana medieval. Ara bé, trobem a faltar, sense que això vagi en menyscapte del treball realitzat, les pinzellades d'erudició històrica que ajudin el lector a desembullar la complexitat onomàstica del text, sobretot en la part susceptible de ser utilitzada com a font històrica. Ací és on l'ecdòtica ha de ser complementada per la crítica històrica, com és en els capítols dedicats als regnats de Joan I i Martí I (44 i 45 de l'edició), on la història descrita és la més acostada al cronista, que és on el text de Tomic (enllestit pel novembre de 1438) presenta un major valor historiogràfic per les notícies que aporta i per la proximitat als fets. Les *Històries* són prolixes en detalls de les aventures dels dos Martí, pare i fill, primer a Sicília i després a Sardenya. Tomic coneixia de primera mà quan salparen les armades, el nombre de vaixells i combatents, així com cadascun dels nobles (catalans estrictes, valencians i aragonesos) que hi participaren. Vet ací que deixar de banda la crítica històrica pot afectar la correcta interpretació del text, com trobem en els errors de lectura de *Coseraus* per Coserans (p. 261), *Martinet de Luna* per Martineç de Luna (p. 264), o d'interpretació a l'escriure Miquel Dembun per *Miquel d'Embun* (p. 264). Són, sobretot, detalls, petites errades paleogràfiques transmeses per les còpies i no detectades per l'editor, que no han d'enterbolir el resultat final del treball d'Iborra, però que no podem obviar.

L'edició moderna de les *Històries* de Tomic era molt esperada des de fa temps pels estudiosos. Fins ara havíem de recórrer al facsímil de l'edició de 1534 editat per Anubar en 1970, quan aquesta editorial encara tenia domicili a València, citat a bastament per tot aquell que, per activa o per passiva, s'ha acostat a l'obra de l'historiador de Bagà. Avui, mercè a l'esforç de Joan Iborra, complementat per l'interès de l'editorial Afers, la consulta d'aquest clàssic de la historiografia catalana quatrecentista és una altra cosa.

És una edició que, ultra el seu interès filològic, feia molta falta als historiadors i als estudiosos de la historiografia.

L'obra de Tomic no és que sigui una meravella literària, però el seu valor historiogràfic és, sens dubte, innegable. És un text també ideològic, on la construcció del relat històric es posa al servei dels interessos de classe de la noblesa de la Catalunya Vella, gelosa del pactisme i que justifica, tot apel·lant a la història, l'opressió dels pagesos de remença (llegenda d'Otger Cataló i els nou barons de la fama). Així, les *Històries* desplacen la monarquia com a centre d'interès històric en benefici de l'estament militar, que exerceix l'hegemonia en la presa de decisions. Una noblesa, doncs, enlairada des de temps llegendaris, on l'autor no oblida el seu deute envers els Pinós, família baronial a la qual servien els Tomic.

Benvingut sigui, doncs, un text necessari per a la comprensió de la historiografia catalana prehumanista, encara plenament medieval, però que apunta a unes maneres diferents de relatar el fet històric. No debades, la historiografia posterior tingué ben present el text de Tomic, des de l'escrupolós Pere Miquel Carbonell, passant pel *Record* de Gabriel Turell, fins a l'annalista aragonès cinccentista Jerónimo Zurita, qui, a despit de les invectives contràries de Carbonell, eleva Tomic a la categoria d'autoritat històrica.

David Garrido Valls

Poesies. Ausiàs March, estudi introductori, edició i glossari a càrrec de Vicent J. Escartí, Institució d'Alfons el Magnànim, València, 2010, 525 pp.

Donar notícia d'aquesta edició és un goig per diferents raons: per qui l'ha preparada, per la institució que la patrocina i pels textos mateixos, en darrer lloc, tot i que de fet és el primer.

Començant per l'editor, Vicent J. Escartí, cal dir que és un bon coneixedor de la literatura valenciana, antiga i moderna, així com és un gran treballador en temes filològics; cal rellevar-ne doncs amb justícia la seva forta estrebada en publicacions i en investigació,[1] car ja n'hem recollit una molt bona espleta, que es mereix mínimament

1. He de dir que hem compartit els últims temps publicacions a diferents revistes, unes que ens són properes, com la *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, i d'altres americanes (*eHumanista*, *Mirabilia*), totes tres virtualitzades o pròpies del terreny virtual, bé que no exclusivament en el cas de la primera.

ressenyar també pel que fa a la seva coherència. Una altra edició valenciana, ben interessant i recent (2009), és la titulada *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*; així mateix de considerable format i extensió (333 pp.); cal notar que aquest fet històric fou tan important que va marcar tot el segle XVI i que justament és època que coneix bé el nostre editor, qui n'ha rescatat aspectes valuosos de figures poc conegudes, que es movien dins o prop dels cercles humanístics, com ara Rafael Martí de Viciana o Martín Cortés. Però Escartí mostra un ampli ventall cronològic quan ací estem ressenyant una producció literària encara medieval, bé que dins d'un corrent que mostra continuïtat amb el Renaixement. A més, des d'un altre aspecte ben viu toca els nostres dies; m'estic referint a la creativitat literària.[2] De bon començament, calia donar aquest apunt, que dibuixa un entorn congruent pel marc geogràfic —a més del fil cronològic, des dels inicis de la modernitat— en el seu camp d'acció com a filòleg.

L'estudi introductori a l'edició que ens ocupa (*Sobre Ausiàs March, poeta valencià*, pp. 9-33) té la virtut de ser una estricta presentació del poeta, ben ajustada, i amb una breu descripció de l'edició. S'hi fa de primer un recorregut per les edicions, de les ja històriques (Pagès, Bohigas...) a les modernes, en què destaca la crítica de Robert Archer (1997), així com de les principals antologies.

Aquesta edició es declara revisió de la que va editar en 1993, on ja manifestava seguir l'edició canònica de Pagès; a més ha tingut en compte les altres edicions i tries antològiques (Bohigas, Ferraté, Fuster...). Ara bé, aquella fou la primera vegada que March es publicava en unes premses valencianes, fet que justificava el respecte a les particularitats idiomàtiques, que per exemple quant a l'accentuació també va assumir l'antologia de Joan Fuster. Així, ja en l'edició de 1993, partint del bagatge anterior, va incorporar «les formes dialectals que ens reportava la tradició manuscrita (com ara certes particularitats vocàliques, tot i que en alguns casos no són sistemàtiques), i una accentuació ajustada a la modalitat valenciana» (p. 10). Ací, en una reedició revisada i millorada, ha seguit el mateix objectiu de respecte als aspectes més formals que poden qualificar-la de «valenciana».

El mòbil de fons, el treball el declara i repeteix: és la difusió de l'obra marquiana; criteri que determina l'opus exposat i l'ordre d'exposició. I a la vista d'aquest propòsit havien d'acompanyar l'edició una biografia (*El cavaller Ausiàs March*, pp. 11-15), succinta

2. Amb *L'abellerol mort*, novel·la de l'any 2008, obtingué el XVIII Premi de Narrativa Blai Bellver-Ciutat de Xàtiva, ambientada així mateix en segles passats, ara en el XVIII, i també a terres valencianes.

i exacta; vida que —com diu— àdhuc podria resultar mediocre per la seva normalitat dins el seu ambient, amb l'excepció de la genialitat dels seus poemes. I tot seguit dedica unes pàgines (15-19) a la producció poètica: *Els versos d'Ausiàs March* (versos, com és sabut, de circumstàncies, amorosos i morals), amb explicació dels blocs temàtics i dels coneguts cicles, d'acord amb els «senyals» amb què el poeta designava la seva amada.

Ací, dóna les claus de l'originalitat d'Ausiàs March, que «supera els entrebancs d'un formalisme imposat per la permanència dels models trobadorescos i s'acosta a posicions més pròximes a les 'novetats' de la poesia italiana del Renaixement» (p. 19). Ressalta l'experiència poètica, que transmet des del jo més personal, així com la presentació de les preocupacions vitals de l'ésser humà, entre les quals en primeríssim lloc l'amor, i el desig de superar les passions pel que tenen de destrucció. Totes elles, per cert, i especialment la pruïja per l'amor, cauen de ple en el programa de l'*umanesimo*. I és quan penso que potser escaigui posar de costat la línia força semblant en continguts amb què el professor Antonio Cortijo, llatinista i hispanista, estudiós de l'Humanisme a la Península, en recull símptomes d'aquell moviment. Dins dels seus estudis, hi interessen molt en especial les observacions sobre el tractament que fa del tema de l'amor Hernán Núñez de Toledo —deixeble de Nebrija—, en la seva anàlisi del cercle de Venus al *Laberinto de Fortuna*;[3] s'aprecia en diversos llocs, però de manera que ens és més directa potser a la glossa del comentarista que acabem de citar sobre un dels grans humanistes castellans, Juan de Mena, ja que elucubra al voltant del concepte humanista de l'amor.[4] Hi podríem afegir el seguiment que Cortijo fa de les novel·letes amoroses dins el conjunt peninsular, en la mateixa línia d'evolució i revolució del concepte amorós, aspecte coherent en la seva manifestació en prosa. Així doncs, des d'aquesta anàlisi, feta des de diversos paràmetres i amb connexions teològiques i religioses, el capficament d'altres humanistes envers els aspectes filosòfics de l'amor es veu proper a les preocupacions marquianes. És a dir, són fets que responen a un context semblant, a la recerca d'un *homo* dignificat, i els he aportat ací perquè

3. *Comiença la tercera orden, de Venus, do se fabla del amor bueno e malo e de las especies* d'él (ed. Cummins, 1984, p. 102). La seua definició (estrofa CXV) és mostra de l'amor-concòrdia del Curial, on s'exemplifica l'amor com a virtut, o bé de l'ànsia marquiana per a reeixir-hi.

4. Així, en copsa la faceta social, ja que l'amor com potència destructiva, com a passió, repercuteix sobre la societat, com bé palesa de manera representativa també a la Península el cas literari de Macías *O Namorado*; motiu aquest, propi de l'*umanesimo civico* i pel qual Mena encarrega al rei que vetlli pel recte compliment dels seus súbdits quant al matrimoni.

expliquen bé que, en una línia de continuïtat, «un Garcilaso es va veure a si mateix en sintonia amb Ausiàs March».[5]

Ara bé, cada literatura i cada cultura té la seva empremta, i així com la castellana es vessa en obres de tirada al·legòrica, a la catalana tenim obres literàries ben realistes, tocant de peus a terra, en prosa —veus ací la novel·la cavalleresca— i poesia; no debades Metge ja havia anorreat les al·legories al *Libre de Fortuna e Prudència*.

Amb tot, els comentaris en relació a la literatura castellana poden convenir més encara en atenció a l'estudi que acompanya una altra edició marquiana, també lligada al professor Escartí;[6] em refereixo a la facsímil, que reprodueix la de 1539,[7] ja que, a més del seguiment de les edicions, hi persegueix els factors que poden explicar l'audiència tan propícia per part de la Corona de Castella al segle XVI. I hi ha una explicació prou clara a partir també del que hem recollit del professor Cortijo, ja que rere la comunitat dels símptomes del corrent humanista es fa clar que s'entenien bé entre ells; bona prova és que els dos catalans que arribaren a mans dels humanistes castellans foren força ben assimilats: Martorell i March.

Tornant al nostre llibre, el quart punt de la introducció es dedica a *Les edicions antigues: l'herència immediata del poeta* (pp. 19-32), on a més de llur descripció es comenten signes de la modernitat de March i trets seus com a filòsof, al voltant de la seva espiritualitat, o bé reflexionant sobre el seu personalisme, que es va fer universal; punts per als quals encara podríem remetre al salt comparatista que hem fet cap a la literatura veïna, corresponent a un mateix hàbitat cultural, i en una situació en què s'anaven assimilant uns trets —com ara el creixement del jo—, sense retorn, però de manera dispar i lenta; i al capdavall en direcció cap a la modernitat.

5. Del llibre que coordinem Antonio Cortijo i jo mateixa: *L'Humanisme català dins el Humanismes*, actualment en premsa. Puc afegir que aquest professor forma part de l'equip docent del màster oficial que coordino a la UNED: *Literaturas hispánicas (catalana, gallega, vasca) en el contexto europeo*, que obre una nova perspectiva d'investigació comparatista, que en alguns casos, com ara aquest, és ben fèrtil i renovadora, ja que posa en contacte aspectes que no s'havien contrastat i que així prenen significació.

6. Es va editar en 1997, en dos volums, *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March* (1539), i *Las obras de Ausiàs March traducidas por Baltasar de Romaní*. També amb estudi introductori, edició i glossari, Bancaixa / Universitat de València / Generalitat Valenciana / Biblioteca Nacional, València, Gràfiques Soler. Parlem com d'una unitat i van en una mateixa funda, malgrat que són dos volums sense numerar.

7. Pot escaure ací el comentari del Dr. Badia i Margarit, que fa veure en aquesta edició una faceta d'interès, en considerar que s'hi mostrava ja a les clares el procés del bilingüisme. Ho explica, en concretar les causes de l'abandó de la llengua des d'aquell segle, en «La impronta renacentista en las letras catalanas. Latín y romance en los siglos XV y XVI», *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 4 (1996), pp. 165-180.

Al darrer punt, *La present edició*, es concreten els criteris d'edició, amb «regularització de les consonants i dels grups consonàntics [...] atesa la seua escassa coincidència en la pronúncia real [...] fent una versió que intenta no estranyar el lector que ja es troba avesat a llegir en valencià» (p. 33).

En la línia d'ajuda, com ho és així mateix la introducció, cal també agrair el glossari final, i, a l'últim, el típic *Índex dels primers versos*.

Quant a l'organisme que promou la publicació, la Institució Alfons el Magnànim, de València, cal manifestar ací les felicitacions a causa de les iniciatives a favor de la literatura valenciana i la seva promoció, cosa que lògicament en primer lloc afecta el segle XV.[8] Aquesta promoció l'ha rubricat amb trobades de nivell, com ara el Congrés Internacional «Ausiàs March, 550 aniversari 1400-1459», o bé amb valuoses i belles publicacions, com els dos volums *Alfons el Magnànim de València a Nàpols* (2009). Si val l'apreciació i la veu des d'una tribuna de català a Madrid, que potser en principi es podria considerar amb certa asèpsia pel fet de no correspondre a àrees catalanes o valencianes, vull subratllar el meu aplaudiment. Pel que fa a la dedicació a March, bé que no ha estat un dels autors que hagi treballat més,[9] sí que m'he dedicat molt a la seva època; així doncs, celebro amb motiu que se'ns hagin fet arribar un cop més els versos vàries vegades centenaris però sempre joves i vivents, generats a partir d'una experiència personal tan particular i testimoni d'un moment els aires del qual ens arriben fins a l'actualitat.

8. Tot i que no és nou, vull ressaltar, pel fet d'ubicar-se en una ocasió brillant i recent, que, referint-me a la nostra crisi secular (XVI-XVIII), deia que «és desconcertant sobretot a la llum de la producció valenciana del moment de maduresa, que ha fet batejar sovint el segle XV com el Segle d'Or i que tant significa per a considerar les lletres catalanes antigues com una literatura rica, variada i pletòrica. Comentari al fil del qual no podem deixar de citar alguns autors dintre del seu ampli elenc d'alta categoria...», *Laudationes y discursos de los Doctores Honoris Causa en Filología: Jean Haritschelhar, Xesús Alonso Montero, Antoni Mª Badia i Margarit y Humberto López Morales. Solemne acto de investidura como Doctores Honoris Causa en reconocimiento a las lenguas de España*, UNED 2010, pp. 115-142. Poden seguir l'acte al portal <http://www.uned.es/cemav/catalan/index.html>.

9. Deixant de banda el que seria falsa modèstia i comptant que és un treball d'orientació didàctica per obrir una possibilitat de lectura no estrictament medieval a propòsit d'un parell de versos, esmento una meva petita contribució: «Ausiàs March, 'Veles e vents han mos desigs complir': March, medieval i/o humanista», dins *Lectures de literatura catalana a Madrid. Quinze lliçons del seminari al Centre Cultural Blanquerna* (1997-2002), Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003, pp. 191-206. Hi observo com el mateix poema pot tenir dues interpretacions a la llum de les que hi presenta el mot Fortuna en llegir-lo sota dues accepcions diferents. Val a dir, és ambivalent, com ho són sovint aquestes figures filles d'un moment que també ho era; ja que s'anava obrint pas el corrent humanístic, i com esdevenia a tot Occident, les mentalitats es veien més o menys afectades.

Encara parlant d'edicions, cal fer esment de l'empenta valenciana en general en els últims anys, que lògicament ultrapassa les obres valencianes, com palesa la tan oportuna i interessant edició de les *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós* (2009).[10]

Tornant a March, ressaltem que l'interès pels seus versos és ben viu, com bé proven les edicions a càrrec del professor Escartí, o la successió de tesis doctorals.[11] Així com és d'esperar que segueixi o s'incrementi també a la llum de la via comparatista a què hem al·ludit, línia que els fa encaixar harmònicament dins els fets literaris i culturals, en continuació amb la seva prolongació cap el Renaixement. March hi ha de trobar ressò pel fet de fer-s'hi capdavanter de la temàtica amor/eros que afecta l'home com a ser individual i moral; línia que davalla ja dels trescentistes italians i passa per Metge evidentment, així com pels humanistes napolitans —aragonesos i castellans— fins anar a parar als renaixentistes.

Els estudiosos del moment humanista —millor dit, del procés del canvi humà d'una època envers una altra— valorem bé el que suposa fer una passa endavant, com la que va fer March en poesia; passa que es va donar en els diversos gèneres, sigui recreant-los (diàleg), anorreant-los (sermons, lletovaris, debats...) o inaugurant-los (la novel·la; i a més m'atreveixo a incloure el de l'assaig gràcies a *Lo somni*). Cal notar que, des del punt de vista literari, encara avui vivim o prosseguim aquella modernització, que fa de la literatura el fruit d'una introspecció, i que la concep com a conversa; per tant, és coherent que junt amb els poemes de March puguem observar així mateix en els nostres dies l'èxit de la novel·la cavalleresca —tant del *Tirant* com del *Curial*— o el progressiu coneixement de Bernat Metge, autor que ens fa riure i pensar alhora, tant avui com al seu temps, sent per a nosaltres el seu un tarannà, tan familiar, en ple segle XXI, com ho podia ser per als seus amics, bons entenedors de les seves bromes.

I m'he de disculpar si, emportada per l'afany de mostrar la importància de March dins un context internacional, i imbuïda per les idees del llibre que acabem d'enllestir amb el professor Cortijo, he parlat massa del corrent que acull o esquitxa el poeta —segons es miri—, però sí que l'explica de manera natural, l'Humanisme.

10. Ed. de F. M. Gimeno, D. Gozalbo i J. Trenchs, intr. de F. M.Gimeno Blay, «Fonts històriques valencianes», 39, València.

11. Aquest mateix any de 2010 a la Universitat d'Alacant s'ha presentat la d'Elena Sánchez, d'enfocament ben nou (*Estudi de la llengua d'Ausiàs March a través de les col·locacions. Una aproximació simiautomàtica*), que sens dubte contribuirà no només al coneixement de la seva llengua ans també al de l'estil literari.

A l'últim, així com als tribunals acadèmics hi ha el costum d'afegir alguna cosa negativa, l'he anat a buscar per aquesta ressenya; i he d'apuntar que al darrer vers del primer poema manca el punt final. Però cal afegir que no ha estat fàcil de trobar l'absència del puntet negre. Això ratifica que l'èxit de l'edició és assolit amb escreix, i desitgem en conseqüència que aconsegueixi el seu objectiu: donar a conèixer més i millor l'obra del nostre gran poeta.

Júlia Butinyà
UNED. Corresponent de la RABLB a Madrid

El costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès. Estudi introductori i transcripció a cura d'Efrem E. Compte. Prefaci d'Anscari M. Mundó, Institut d'Estudis Catalans («Memòries de la secció històrico-arqueològica», LXXXII), Barcelona, 2009, 433 pp.

Aquest volum és el número 82 d'una col·lecció de reconegut prestigi en la qual s'han publicat sempre documents per a l'estudi de la història i de la cultura catalanes. En aquest cas hi apareix l'edició i estudi del costumari del monestir de sant Cugat del Vallès, un relat que explica el desenvolupament de la vida de la comunitat religiosa benedictina en el convent durant el segle XIII. Aquesta edició, precedida d'un estudi introductori, és el resultat, reelaborat, de la tesi doctoral de l'autor, llegida a Princeton (Nova Jersey, EUA) el 1975. El volum va prologat per l'historiador, amic de l'autor i membre de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), Anscari M. Mundó i l'edició ha estat feta a càrrec de Tomàs de Montagut, també de l'IEC. Com en una pintura al fresc, el costumari preserva, amb detall i amb minuciositat, la vida quotidiana d'una comunitat religiosa en cada moment del dia, en cada època de l'any, fent referència a tots els àmbits de la vida diària, de manera que cada membre de la comunitat podia saber exactament quina era la seua funció i què havia de fer en cada moment. Alhora, ofereix al lector actual un món ple de notícies de primera mà sobre un grup social a l'edat mitjana.

En la introducció Anscari M. Mundó es refereix als treballs d'Efrem E. Compte per afirmar que és, sense cap dubte, l'especialista en història del monestir del Vallès. Recorda que el costumari, compilat per Pere Ferrer entre 1221 i 1223, ordena la vida terrenal i espiritual del monestir per al funcionament intern de la comunitat, un or-

denament que respon a les exigències de la nova Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana dels monjos benedictins a conseqüència de la reforma promulgada pel Concili del Laterà IV de 1215, i impulsada per Innocenci III. Així mateix, fa veure com el costumari permet el coneixement de les persones i de les seues activitats, de manera que pot tenir interés per a diferents àmbits de la ciència; per als estudiosos del monaquisme, per als musicòlegs, per als liturgistes, però també per als lingüistes; tot plegat es tracta d'una aportació important a la història de les societats occidentals.

Efrem E. Compte inicia l'estudi introductori amb un recull de les notícies conservades sobre el manuscrit; escrit al monestir de sant Cugat del Vallès, es conserva en l'actualitat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, número 46 de les subsèries de sant Cugat. Les notícies es remunten a la pedra sepulcral de qui es pensa que en fou l'autor, Pere Ferrer, mort el 8 de juliol de 1231. Vers la fi del segle XIII el manuscrit es trasllada al monestir de sant Llorenç, filial del de sant Cugat. Posteriorment, entre 1451 i 1461 se'n redacta un resum, en català, atribuït a Pere Sort, abat de sant Cugat; i se'n fa un altre el 1564, on es fa referència a Pere Ferrer com a autor del costumari. Posteriorment apareix en diferents inventaris i se salva del saqueig i la crema de manuscrits de Barcelona de juliol de 1835. Totes aquestes dades permeten reconstruir el recorregut de l'obra fins a l'actualitat, reconstrucció molt valuosa que no es pot fer freqüentment amb els textos antics. Amb l'ajuda de dades com aquestes es poden determinar en molts casos elements importants en un manuscrit com ara l'autoria, la datació, el lloc de procedència, etc., com també l'abast i la importància que arribaren a tenir.

A continuació hi ha la descripció física del volum, enquadernat en època més recent i amb el títol al llom *Consuetudines Monasterii Sancti Cucuphatis*. S'hi recullen els errors en la numeració dels fulls, les mides del paper, el tipus de tinta, etc. En l'anàlisi lingüística s'observa que, quan descrivia els costums del monestir, l'autor podia escriure amb més llibertat que si haguera seguit alguna font determinada, i en moltes ocasions es pot veure que el seu llatí estava influït per la llengua que parlava; així, per exemple, el vocabulari relacionat amb el menjar conté molts termes adaptats del català. En el manuscrit les declinacions s'usen amb poca precisió, no hi ha marques diacrítiques i la puntuació del text sembla correcta en general. Hi ha almenys quatre mans diferents que intervenen en la còpia, escrita de manera nítida i amb bona cal·ligrafia, però hi ha també algunes correccions a errades del text, de la mateixa època que la còpia i d'èpoques posteriors. Tot i que al llom del volum es llig *A. 1219, 1220, 1221*, pel tipus d'escriptura, les dades conservades de la vida de l'autor, les persones esmentades

al text i dues dates que hi apareixen, 1221 i 1223, sembla que el més probable és que s'escriguera entre 1221 i 1223.

Sobre el destinatari o els destinataris de l'obra hi ha alguns interrogants; pel contingut de l'obra devien ser persones relacionades amb el monestir, és a dir, els antics abats, els sacerdots de l'església veïna de sant Pere, etc., però algunes correccions i addicions indiquen que el costumari es va usar en un temps en el monestir proper de sant Llorenç del Munt, que fou unit per segona vegada i definitivament al de sant Cugat el 1099. S'hi consignen també alguns òbits d'abats d'aquest darrer monestir. Tot açò suggereix que el costumari es degué portar a sant Llorenç poc després de la seua composició, i que hi va romandre durant dos segles.

En l'època en què s'escriu el costumari, l'abat del monestir, Ramon de Banyeres, apareix molt poc als documents del monestir, mentre que sí que es troba esmentat en documents externs al monestir. Açò podria indicar algun tipus d'escissió entre els monjos. Si n'hi hagué, potser el trasllat del costumari a sant Llorenç ho provaria, però no s'ha pogut establir fins ara la data exacta d'aquest trasllat. Algunes referències internes del manuscrit fan pensar, així mateix, que hi devia haver algun tipus de divisió de parers i que la intenció de l'autor era preservar els antics costums i usos del monestir en contra d'una relaxació en la disciplina de la vida monàstica i en les tradicions en un moment en què la situació interna era irregular. «Podem entendre que aquesta lluita per mantenir les antigues tradicions era encoratjada pel desig d'implantar els decrets del Quart Concili Laterà (1215) i com a resultat de la formació de la nova Congregació Claustral Tarragonesa» (p. 26).

En l'apartat sobre les possibles fonts de l'obra, Efrem Comte fa veure que la influència de Cluny no es manifesta en els monestirs del comtat de Barcelona des del segle XI, i que costumaris com els de Bernat o d'Undaric de Cluny, que en podrien ser models, no semblen tenir cap relació amb aquest. Aquells monestirs catalans tenien unes característiques específiques, eren dependents del rei, es relacionaven entre ells mateixos i es trobaven fora dels circuits d'influència de Cluny. Així, conclou que el costumari és únic en aquest període per a la zona on es produeix i no té una font clara. D'una altra banda, en la seua recerca, Comte sí que troba un altre manuscrit a l'Arxiu de la Corona d'Aragó que pot estar relacionat amb aquest i que fins i tot podria ser del mateix autor.

La transcripció del text constitueix la part més extensa de l'edició: 317 pàgines seguides de diferents apèndixs. En el pròleg l'autor explica com l'abat R. (Ramon de

Banyeres) li ha ordenat escriure el costumari i esmenta les cinc parts en què divideix l'obra, però en el text només hi ha tres, de les quals la segona és la més extensa; la quarta, sobre coneixements musicals «librum de varietate sonorum», no s'edita en aquest cas. Al final de l'edició hi ha el calendari del monestir.

En la primera part es descriu la vida quotidiana dels monjos: què fan en cada moment del dia segons els oficis, les misses majors, les hores dels àpats, etc. Un dels aspectes que pot resultar atractiu d'aquesta part són les descripcions que es fan dels àmbits relacionats amb la vida quotidiana monàstica; la ramaderia, la medicina, l'agricultura, etc. En les hores dels àpats, per exemple, a més de les referències a l'organització i a la distribució dels monjos en el refectori, als tipus de menjar i al protocol que se segueix, s'esmenten, amb detall (p. 99), les lectures que s'han de fer en cada època de l'any,

> ascendat lector lectorilium et legat distincte et aperte, non festinanter, primo legat lectionem evangelio, postea lectionem de epistola secundum diversas expositiones, et postea alias legat lectiones ad dies illos vel ad presentes festivitates pertinentes ut autem lector sciat quod in toto anni circulo legere debeat libuit memorare [...] in festo sancte Eulalie legimus passionem eius in Aimone nigro, et postea in Isaiam. In festo sante Lucie legimus passionem eius in Carolo tenui, et postea in Isaiam [...]

i es donen detalls sobre les viandes que prenen (p. 104)

> In vigilia Natalis Domini, post caulium comestionem pisces recentes cum obtima piperata parantur, et postea ciceres cum pipere, et ad ultimun de ciceribus solent ministrare terrones.
>
> In die Natalis Domini apponitur mortirolium cum pulvere piperes, ad ipse et super fuso, et pisces recentes cum piperata valde bona, et porrata com adipe desuper fuso. Apponitur etiam domno abbati una bona scutella de ovis, in adipe frixis, et priori similiter. Apponitur etiam unicuique fratri magnum frustum de optima et recenti caseata, domno autem abbati media pars vel tercie caseate. Adduntur etiam unicuque quatuor nebule, et ciphus plenus de nectare.

La segona part regula l'ofici diví i la litúrgia anual. És la més extensa, constituïda per una sèrie llarga de capítols amb les lectures i les celebracions que conformen l'any litúrgic, en dies concrets, en èpoques com la quaresma, etc. Hi ha enumeracions de salms, oracions, passatges evangèlics que s'han de llegir, etc. La tercera part, que explica les funcions de cadascun del oficis al monestir, com ara *De offficio camerarii*, *De officio priori claustrali*, *De officio elemosinari*, *De Officio Infirmarii*, etc., resulta, òbviament, molt interessant per tal com explica les atribucions de cada càrrec; tanmateix, és molt breu. Segueix el calendari del monestir, amb el qual acaba la transcripció. A continuació hi ha la bibliografia i els apèndixs amb algunes reproduccions del manuscrit,

alguns índexs, i la relació d'antífones, evangelis, himnes, oficis i responsoris citats, oracions i salms.

La publicació d'aquest volum proporciona una font directa per al coneixement de la vida monacal a la Catalunya del segle XIII. L'estudi introductori reflecteix els aspectes més rellevants sobre la transmissió del text, l'autor, la funcionalitat i la seua possible intenció. Els detalls i les nombroses especificacions que ofereix el costumari revelen el funcionament d'una comunitat religiosa en tots els seus múltiples i variats aspectes. Sense cap dubte, es tracta d'una eina molt útil per als especialistes i que pot ser molt profitosa en molts àmbits de la ciència, a més dels històrics i els filològics. Caldria afegir que potser un aparat de notes explicatives faria el text més accessible a un públic lector més ampli, com també compliria aquesta funció una versió del text en català modern. Tot i que aquests aspectes no s'esmenten entre els objectius de l'autor, potser en un futur es podrien tenir en compte, ja que, com s'esdevé en altres tradicions d'edició de textos en altres països d'Europa, el fet de poder comptar amb una traducció i amb les notes explicatives pot afegir interés a una obra que en el seu moment anava dirigida a una comunitat monacal, però que hui permet veure la vida d'aquella mateixa comunitat quasi inalterada, com si, preservada del pas del temps, es pogués contemplar en el seu estat més pur, i aquest espectacle, sens dubte, pot interessar un públic molt ampli.

Marinela Garcia Sempere
Universitat d'Alacant

M. Àngels Francés Díez, *Literatura i feminisme*. L'hora violeta, *de Montserrat Roig*, Tarragona, Arola editors, 2010, 318 pp.

M. Àngels Francés Díez ha adaptat la seva tesi doctoral —llegida el setembre de 2008 a la Universitat d'Alacant, codirigida pels professors Enric Balaguer i Montserrat Palau—, per oferir-nos un llibre profusament analític sobre el feminisme de Montserrat Roig. Per fer-ho, es fixa especialment en l'obra més representativa de la seva literatura: *L'hora violeta*, però hi arriba a través de les que la van precedir i que, sens dubte, en van permetre la gestació, i té en compte la recepció, les anàlisis i els objectius continguts en l'obra de Montserrat Roig. La publicació apareix en la col-

lecció «Atenea» d'Arola editors, una col·lecció de llibres assagístics feministes, dirigida per la professora Montserrat Duch Plana.

En l'obra, Francés combina sàviament les cites (en català, castellà, anglès o francès) i la seva veu narrativa, de manera que podem seguir perfectament el seu discurs i el podem comprendre i copsar a través dels fragments originals reportats. Sap aconseguir-ne fer un bon entramat, ja que el text lluny de fer-se pesat, aconsegueix atrapar-nos, de manera que, no només si no haguéssim llegit cap llibre de Roig, ens apressaríem a fer-ho, sinó que també, la lectura es fa abellidora i ens apressem a acabar l'obra que tenim a les mans per obtenir una visió completa de l'autora que s'hi estudia.

L'obra es divideix en tres parts: en la primera analitza els lligams entre el feminisme i la literatura; en la segona s'aboca a les tres primeres obres de Roig, i en la tercera, finalment, desemboca en *L'hora violeta*. Després de cada apartat del llibre, M. Àngels Francés encertadament ofereix unes conclusions provisionals. Al final del llibre, és on trobem les conclusions globals de tota la informació aportada; seria bo ampliar-les per poder tenir una visió realment oberta i genèrica del feminisme de Roig, ja que aquest és l'apartat en què es dedica exclusivament a fer-ho i no és massa extens. És cert que, en cada part, relaciona l'obra puntual de què parla amb l'aportació global de l'autora, però no deixa de ser un intent que no s'allunya massa de la visió estanca en l'aspecte en el qual s'està centrant en aquell moment. En últim lloc, hi ha la bibliografia, que també seria bo ampliar, ja que s'hi troben a faltar certes referències citades i una prodigalitat d'obres de referència sobre el tema.

Francés es dedica, en primer lloc, a fer-nos una exhaustiva historiografia de la crítica feminista i de la metodologia emprada, amb la voluntat de revisar la crítica literària tradicionalment masculina i fer especial èmfasi en la perspectiva feminista. Inclou, també, la revisió de les imatges femenines en la literatura, de manera que podem abordar analíticament la literatura, en general, i l'obra de Roig, en particular. El seu àmbit de visió és ben ampli: té en compte tant la difusió i la recepció crítica que van poder influir la mateixa Roig, com les que després s'han entretingut a avaluar-ne el treball, o si més no es poden tenir en compte per fer-ho. Ho fa, amb paraules d'Isabel-Clara Simó —que és qui prologa el llibre—, amb «una solvència clarivident». En aquesta primera part del llibre, Francés aprofundeix tant en l'aportació teòrica que, a vegades, deixa en segon pla l'anàlisi de Roig i la seva obra.

És en aquesta primera part que Francés ens introdueix el concepte d'alteritat de la dona de Simone de Beauvoir o el *parler femme* —concepte que proposen les feministes

franceses de la diferència— amb què alguns dels seus personatges femenins desafien el llenguatge patriarcal, i l'aportació de la crítica angloamericana al respecte. Segons Francés, el compromís feminista de Roig es manifesta en el seguiment de les tres fases plantejades per Julia Kristeva: revisió crítica del cànon literari, recerca i reconeixement de la literatura escrita per dones i formulació de noves interrogacions sobre el gènere.

Francés analitza els aspectes autobiogràfics que les obres poden tenir, ressons que provenen, sobretot, del lligam de la trajectòria compromesa de Roig amb la vida política i intel·lectual del moment, reflectida en la seva militància en les esquerres i el feminisme, i es deté, especialment, en el concepte i l'ús de l'autobiografia i de l'autoria de la veu narrativa, tenint en compte la proclamació de la mort de l'autor feta per Roland Barthes, així com el llenguatge emprat. Manifesta, en aquest darrer aspecte, que Roig s'adona de la falta d'un llenguatge que nombri la realitat específicament femenina i que, per tant, de moment li és aliè. Francés ens remet a l'Ordre Simbòlic basat en la Llei del Pare —de Jacques Lacan—, que seria el que relegaria la visió femenina, lingüísticament parlant, a un segon terme. Malgrat tot, Francés s'adona i ens transmet que, en Roig, la veu narrativa així com el llenguatge i la manipulació que en fa, permeten aproximar-nos a la personalitat dels diferents personatges que configuren el seu món literari i a la influència del marxisme —patent en alguns dels personatges, sobretot, els masculins. D'aquesta manera, arriba als conceptes bakhtians de polifonia i alteritat, així com a la importància de les interpel·lacions i, sobretot, dels silencis —conceptes reformulats pel Col·lectiu Literari Marxista-Feminista— i a la conclusió que amor i marxisme, com amor i feminisme, són dos conceptes oposats.

Francés ens recorda que la llengua és molt clara en Roig: la catalana, tot i que viu en una esquizofrènia lingüística produïda per l'entrada en escena de l'espanyol; una llengua, la catalana, que esdevé important perquè és la que li permet construir la seva identitat nacional i la seva construcció d'una personalitat pròpia.

Entrem de ple, de la mà de Francés, i encara en aquesta primera part de l'obra, en el camp de la intertextualitat amb obres pròpies o alienes que Roig utilitza i que Francés direcciona cap al producte en procés de Kristeva i el *dialogisme* de Mikhail Bakhtin. Francés no només té en compte totes les influències literàries que Roig va rebre i que, obertament, reconeixia o deixa patents en la seva obra, procedents de la literatura catalana (Mercè Rodoreda, Víctor Català, Narcís Oller...) i de la literatura internacional (Virginia Woolf, Simone de Beauvoir...) sinó que n'analitza l'evolució que la porta a parlar del trencament que fa amb les seves mares que confereix un sen-

timent ambivalent en Roig. Roig l'havia descrit a *Digues que m'estimes encara que sigui mentida* com el «ja no», perquè supera certs plantejaments seus —Francés ho explica dient que se'n distancia per autoafirmar-se—, però «encara no», perquè des del punt de vista feminista, sabia que encara s'havia d'avançar molt més. Val a dir que aquest concepte —el «ja no», però «encara no»— no s'inclou en el llibre, malgrat la significació que en el feminisme de Roig representa. En aquest sentit, també seria desitjable trobar en el llibre la reflexió sobre les influències que, en diferents aspectes, va rebre de Maria Aurèlia Capmany, que només surten molt puntualment. Amb Capmany, precisament, no hi comparteix la voluntat de ser mare, de viure una feminitat que li permet aquest rol, com tampoc ho fa amb Beauvoir o Kristeva —que Roig interpreta que han caigut en la trampa de «fer d'home», sense tenir en compte que una amalgama, sense renunciar a res com a dona, és possible—, casos que sí que es recullen en l'obra.

Francés marca la recuperació que Roig fa d'una genealogia femenina intel·lectual i literària en la qual emmirallar-se —el *matrilineage* de què parlen Sandra M. Gilbert i Susan Gubar (una de les nombroses veus crítiques sobre l'obra de Roig que Francés té en compte i introdueix en el seu treball)—, que desemboca en una genealogia pròpia.

En la segona part del llibre, Francés examina detalladament les tres tres primeres obres de Roig: *Molta roba i poc sabó... i tan neta que la volen* (1971) —amb la qual guanya el premi Víctor Català el 1970— *Ramona, adéu* (1972) —amb la qual guanya el premi Sant Jordi el 1976— i *El temps de les cireres* (1977). A partir de tota la informació precedent és que, finalment, en la tercera part del llibre, s'aboca a l'anàlisi concret de *L'hora violeta* (1980). Amb aquestes quatre obres, que Francés ens presenta com a feministes, Roig fa una radiografia de la seva societat, amb una veu que, tot i descriptiva del moment, també en ridiculitza el discurs repressor. Es tracta de novelles globals, polifòniques, calidoscòpiques, heteroglòssiques, multifocals i entreteixides hàbilment, en què destaca la intertextualitat.

De les quatre obres, Francés n'analitza profundament els personatges, la veu narrativa, els punts de vista, les concomitàncies, els factors experimentals, la trama argumental, els enllaços amb les altres obres... A vegades analitza tan a fons aquests aspectes, que actua en prejudici del detallisme del component més feminista, en el qual posa en contrast les «donetes» —fent servir terminologia capmaniana: aquelles dones que es limiten a acceptar el seu paper social de submises; una informació que es troba a faltar en l'obra de Francés, sobretot perquè s'hi utilitza el mot en distintes

ocasions— i les noves percepcions feministes de la realitat contemporània de l'autora que, com a mínim, reflexionen sobre quin ha de ser el seu autèntic paper en la societat.

Així, Francés acaba d'apropar-nos a la imatge feminista de Roig, una Roig que es nega a fer realisme feminista, però que ens ofereix al costat d'uns mons en decadència —el seu propi món i la seva pròpia ciutat: Barcelona—, unes dones —donetes— inferioritzades/subordinades per la força d'un patriarcat que n'anul·la la veu o, com a mínim, anul·la una veu femenina satisfeta amb si mateixa, realitzada com a dona. En aquestes dones, Francés troba un enorme ressentiment i, sovint, una enorme culpabilitat, que fa entrar en escena aquella adaptació que Capmany fa de la cita de Sartre: «les dones són meitat víctimes, meitat còmplices». Aquestes dones es mouen entre la dicotomia dona-monstre i *donna angelicata*, de què parlen Gilbert i Gubar. Es tracta d'unes dones que busquen el seu príncep blau, enmig de la repressió sexual del franquisme, com a reducte, encara, de l'antic romanticisme; unes dones complexes, com també ho són els pocs personatges masculins que apareixen. I és que Roig ens ofereix una realitat en la qual no tot són homes dimoni o dones víctimes, sinó que també hi ha altres realitats. Francés diu que Roig pretén, amb això, fer un retrat de la realitat del seu temps plena de contradiccions en la lluita quotidiana i estimular-nos a actuar per canviar-la. Aquest va ser el punt de vista que va fer que Lidia Falcón o Patrícia Gabancho la qualifiquessin d'antifeminista, mentre Christina Dupláa o Catherine Davies, com Francés, en discrepen i no tenen dubtes de la classificació que mereix Roig. Aquesta és la manera que té Roig de reivindicar la legitimació de l'escriptura femenina —que aborda Cixous—: fent aparèixer aquella dona que, feminista o no, pren un protagonisme —o, senzillament és tinguda en compte— que, fins ara, no ha tingut. I és que Roig, que intentava viure la vida lliurement, pretén a través dels seus personatges novel·lístics guiar la dona cap a aquesta possibilitat. Roig, que se sap doblement silenciada, com a dona i com a catalana, vertebra un cosmos femení dins d'una heteroglòssia contradictòria, una polifonia de veus sovint emmascarades —Francés hi reconeix el boig carnavalesc bakhtinià i el dimoni interior o la mirada bòrnia pròpia de Roig—, que criden des de l'interior. Francés remet a Lacan i la seva imatge d'identitat plural i, entre aquests personatges, destaca la manca de comunicació, sobretot quan la relació és amorosa, cas en el qual du indefectiblement, segons Roig, el germen de la destrucció; per això dibuixa el matrimoni com la institució més hipòcrita i intolerable de la societat contemporània —recordem que Roig s'havia casat amb vint anys, un matrimoni que només va durar tres anys i que després volia oblidar.

Francés s'adona que Roig deixa les portes obertes a l'esperança, a la construcció d'un demà, d'una societat del demà, millor (sobretot, per a les dones). En aquest sentit, examina, també, els personatges heroïnes com Mundeta Claret, Natàlia Miralpeix i Agnès —que assassina aquella doneta que era—, per donar possibilitat a noves vies d'expressió femenines, per donar pas al «temps de les cireres», a «l'hora violeta» —utilitzant títols de les seves obres. Es tracta de dones que s'han de construir a si mateixes enmig d'una realitat opressora, que descendeixen a l'infern i en surten. Amb Agnès, a més, Francés encertadament s'adona que Roig desdibuixa les figures mitològiques que van apareixent al llarg de les novel·les, ja que malgrat representar Penèlope, en arribar el seu Ulisses, diu «no» i emprèn el camí sense el jou del seu marit a l'espatlla i tot el que suposava per a ella de claudicació i pèrdua de llibertat. Francés ens diu que transforma l'abandonament en independència. Són personatges que estan en procés de construcció —tornant a fer referència a Kristeva— entre la tradició i el canvi, que, a vegades, han de lluitar contra ells mateixos, en contra de la seva boja interior —en termes, en aquest cas, de Gilbert i Gubar.

Després d'entrar en la tercera fase, segons Kristeva, de Roig: plantejar-nos noves interrogacions que qüestionen el concepte de gènere; Francés fa que ens adonem de la voluntat palesa de Roig de recuperar la història i la memòria, sobretot les de les dones, les grans silenciades; és la *re-vision*, diu, de la història col·lectiva d'Adrienne Rich, una reconstrucció que es fa des del passat, perquè el passat —la memòria del passat— és un element essencial per al futur. Per això Roig es nega a acceptar la derrota que suposaria deixar que el vent se l'endugués, malgrat poder suposar que aquesta derrota ja era un fet. Aquesta memòria de la història, permet a Roig explicar el món des dels seus propis ulls, davant la falsedat de la qual sovint ha estat víctima. Roig, però, ens n'enfoca la quotidianitat en clau femenina. Fa un retrat de Barcelona, de la seva Barcelona, la Barcelona del seu temps, amb una voluntat social al darrere d'explicar, en qualitat de testimoni, un testimoni que Francés entronca amb el concepte que en dóna Ernesto Sábato; tot i que segons Neus Real, com recull Francés, és la veu de la memòria de l'Espanya de la transició democràtica i no del testimoniatge. Sigui com sigui, se sent transmissora del món que l'envolta, com Cixous, amb la voluntat de sostreure el país del moment convuls en què es trobava.

En definitiva, l'obra que Francés ens presenta és, sens dubte, un excel·lent estudi contextual sobre Montserrat Roig; una autèntica obra de referència. Es tracta

d'una obra imprescindible de cara a aquest 2011 en què, precisament, fa vint anys de la desaparició prematura de Roig, per tal de poder-la revisar i recuperar.

Agnès Toda i Bonet
Universitat Rovira i Virgili

Margarida Bassols & Mila Segarra (eds.), *El col·loquial dels mitjans de comunicació*, Vic, Eumo, 2009, 271 pp.

L'objectiu del llibre, en paraules de les editores, Margarida Bassols i Mila Segarra, és acostar a un públic heterogeni el col·loquial mediatitzat o pseudocol·loquial, un registre nascut al segle XX com a conseqüència del desenvolupament dels mitjans de comunicació audiovisuals. Sense perdre de vista el referent normatiu, l'objecte d'estudi és el col·loquial mediatitzat, que, en relació amb el col·loquial real, presenta unes peculiaritats determinades pel fet d'adreçar-se a un públic ampli i heterogeni, amb la estandardització consegüent, per les diferents finalitats comunicatives o expressives i pels diversos gèneres, subgèneres i formats de la ràdio i, sobretot, de la televisió, que és el mitjà més estudiat. L'explicació de les dades lingüístiques es relaciona amb els altres codis que interactuen en el text mediàtic (paralingüístics, visuals, etc.) i el context comunicatiu (les especificitats del mitjà, el gènere, el context d'emissió i recepció, etc.). Així doncs, el col·loquial mediatitzat rep un tractament interdisciplinari, també en l'anàlisi de les dades estrictament lingüístiques (s'hi conjuminen la sociolingüística, l'anàlisi de la conversa, l'anàlisi del discurs, etc.).

En el capítol I, «El col·loquial dels mitjans», Margarida Bassols defineix el col·loquial mediatitzat, propi dels mitjans de comunicació orals, que combina trets de l'estàndard oral i del col·loquial real. El col·loquial real és oral espontani (mode), interactiu, és a dir, es dóna cara a cara i amb el context compartit (tenor funcional), és informal (to interpersonal) i genèric (camp). El col·loquial mediatitzat o bé és oral sense suport escrit o amb un suport escrit mínim, en els segments més improvisats, o bé és escrit per ser dit en els segments més elaborats (amb una sintaxi més clara). Així, hi ha dues variants: d'un costat, el col·loquial mediatitzat espontani (llengua dels presentadors de magazins i dels «xòumans»); de l'altre, el col·loquial mediatitzat que fingeix espontaneïtat (sèries de producció pròpia i aliena o programes d'humor).

El tenor funcional de l'oral mediatitzat és interactiu, però la interacció es dóna del professional a un grup de receptors heterogeni; hi ha poca retroalimentació; la recepció és instantània i només una part del context comunicatiu és a l'abast del receptor en la televisió, mentre que no ho és en absolut en la ràdio. El to interpersonal del col·loquial mediatitzat té un caràcter informal més controlat. El camp és genèric o específic amb tractament divulgador. Finalment, Bassols analitza les relacions entre l'estàndard oral i l'oral mediatitzat.

En el capítol 2, «La llengua oral col·loquial», Òscar Bladas estudia el col·loquial real, a partir de la transcripció i l'anàlisi d'un fragment de conversa. Tracta els nivells fonètic i morfològic, però sobretot el nivell sintàctic (incloent-hi la distribució de la informació) i el lèxic. Finalment, se centra en l'entonació i els codis paralingüístics, els recursos vocals no verbals i la gestualitat. En el cas del lèxic, per exemple, el repertori de mots és relativament reduït, si bé hi apareixen camps semàntics molt amplis, gràcies a la metàfora, l'analogia i altres procediments estilístics. Es constata l'abundància de mots comodí, formes expressives i rutines de parla. Les rutines de parla engreixen el text col·loqual i el fan més genuí.

En el capítol 3, «La locució del col·loquial mediatitzat», Josep Anton Castellanos proposa un seguit de trets fonètics propis del col·loquial real que podrien ser admissibles en un ús més espontani de la llengua estàndard (18 trets) i rastreja la presència d'aquests en un corpus de sèries (producció pròpia i aliena) i de magazins. Com a conclusió, Castellanos apunta que la diferència entre el llenguatge més espontani dels magazins i el més elaborat de les sèries és una qüestió de quantitat més que de trets específics: pocs dels trets considerats tenen una presència important en el corpus. Aquest fet es deu al predomini del català central en el corpus i al predomini en la locució de les sèries de producció pròpia i en el doblatge de les de producció aliena de l'estàndard propi més que de l'admissible.

David Paloma signa el capítol 4, «El col·loquial de les sèries de televisió», centrat en el col·loquial mediatitzat de les sèries televisives. En la fonètica predomina el català central, amb poques excepcions. La morfologia, bàsicament normativa, s'allunya força del col·loquial real. En la sintaxi s'observa una elaboració més acostada als registres no espontanis. Hi abunden les frases breus, juxtaposades, sense els encavalcaments característics del col·loquial real. Finalment, el lèxic col·loquial mostra una reducció en relació amb el dels textos preparats. Hi ha mots comodí (*cosa*, *fotre*), formes interfe-

rides habituals (*barco*, *carinyo*), tot i que, en general, les interferències s'eviten. Segons el tipus de sèrie, apareixen renecs, eufemismes i determinades unitats fraseològiques.

Anna M. Torrent és autora del capítol 5, «El col·loquial en les falques i en els espots publicitaris». L'autora observa l'augment d'un col·loquial de laboratori, en la ràdio (falques) i en la televisió (espots), que pretén l'apropament al receptor mitjançant una varietat de llengua més familiar i amical. En general, en el col·loquial publicitari abunden mòduls conversacionals per aparentar proximitat al destinatari. Els espots i les falques són missatges breus, per imperatius econòmics. Consegüentment, els diàlegs resulten rígids, atés que s'ha de dir l'essencial. Amb l'humor, es busca captar el receptor i induir-hi l'empatia. Respecte de les característiques lingüístiques del col-loquial publicitari, la fonètica evita les realitzacions «descurades» del col·loquial real; l'espontaneïtat depén sobretot de l'entonació i els elements paralingüístics. Els usos gramaticals del col·loquial publicitari són molt primmirats. En el lèxic, l'ús de mots i expressions col·loquials és eficaç per simular situacions comunitatives corrents, però s'eviten disfemismes, renecs o expressions grolleres, tan comuns en el col·loquial, per no ofendre l'audiència. També hi són absents castellanismes ben arrelats. La fraseologia és determinant per aconseguir l'efecte de col·loquialitat.

L'autora del capítol 6, «La mescla de llengües i el canvi de codi com a recursos de col·loquialitat en l'audiovisual», és Mila Segarra. S'estudien tres dels fenòmens deguts al contacte de llengües en diversos gèneres mediàtics: l'alternança de llengües o *crossing* (un individu bilingüe passa de la llengua matriu a una altra en funció de la llengua de l'interlocutor), el canvi de codi (canvi en el mateix enunciat no induït per la llengua de l'interlocutor) i la mescla de llengües (hibridació de formes procedents de diferents llengües en un mateix enunciat). Segarra estudia detalladament aquests fenòmens en diversos gèneres mediàtics. S'empren com a recursos expressius, amb moderació, atés que s'ha d'abastar una audiència àmplia, al costat d'usos destinats a difondre hàbits lingüístics desitjables, com ara el bilingüisme passiu, promogut per la Generalitat, més present en l'oral mediatitzat que en la societat catalana.

Neus Faura signa el capítol 7, «El col·loquial de les retransmissions esportives». El llenguatge de les retransmissions esportives del futbol i l'automobilisme es caracteritza per la presència simultània de tres registres: el tècnic, l'estàndard oral i el col·loquial real. Com a trets distintius, destaquen la falta de suport escrit (mode), la presència d'un context comunicatiu a la televisió i l'absència en la ràdio (tenor funcional) i un camp no genèric i específic, amb un tractament divulgador i un lèxic especialitzat. El

col·loquial es manifesta sobretot en la narració i en la terminologia. En la narració, Faura observa trets fonètics, morfològics, sintàctics i lèxics propis de l'estàndard, però també del col·loquial real. En el nivell lèxic, s'observen nombrosos recursos estilístics marcadament expressius (metàfores, comparacions). En la terminologia, es troben mots catalans i anglicismes, si bé en el cas del futbol hi ha anglicismes ja integrats en la llengua (*orsai*, *penal*, *gol*), mentre que en la terminologia de l'automobilisme encara no s'ha acomplert el procés de fixació, amb preferència de l'anglicisme sobre el mot genuí (*pole position* vs. *posició preferent*).

Mar Massanell, Adelaida Ferre, Maria Antònia Puigròs i Margalida Truyols són les autores del capítol 8, «Els geolectes». S'estudien tres geolectes: el col·loquials mediatitzats nord-occidental, valencià i balear. Quant al nord-occidental, Massanell distingeix entre el col·loquial mediatitzat espontani (presentadors de magazins) i el col·loquial mediatitzat elaborat que fingeix espontaneïtat (sèries de producció pròpia). En els magazins pot donar-se una barreja de trets dialectals propis i aliens, en incorporar-s'hi professionals de procedència nord-occidental. El català nord-occidental ha estat poc present en les sèries de producció pròpia (en les sèries de ficció, en personatges secundaris nord-occidentals i, en els programes d'humor, en paròdies de personatges públics nord-occidentals). Finalment, es descriu el geolecte de la sèrie d'humor *Lo Cartanyà*, ambientada a terres nord-occidentals. Adelaida Ferre s'ha ocupat del col·loquial mediatitzat valencià. L'autora estudia el bilingüisme de la sèrie de ficció *l'Alqueria Blanca*. Destaca l'ús diglòssic de català i castellà, que reflecteix els usos de l'època històrica (els anys 60 en un àmbit rural valencià) i la correcció gramatical d'un llenguatge costumista, que recorre sovint a refranys i frases fetes. El programa d'humor *Autoindefinits* palesa una correcció lingüística que obvia la variació i proposa un model lingüístic oral correcte, senzill i clar. La col·loquialitat s'aconsegueix amb diversos recursos del col·loquial real (fraseologia pròpia, interjeccions, onomatopeies, etc.). En els magazins, el col·loquial és molt diferent del dels formats de ficció, perquè sovint és menys elaborat. Puigròs i Truyols analitzen el col·loquial mediatitzat balear de la telenovel·la *Laberint de passions*. La presència d'actors i actrius procedents d'altres varietats del català va diluir la versemblança i la identificació dels espectadors amb la sèrie. S'observen entrebancs a la versemblança del geolecte balear en la fonètica, la morfosintaxi i el lèxic.

El capítol 9, «Els cronolectes», és signat per Isidre Muñoz, Glòria Torra i Ton Lleonart. Els autors estudien la presència del registre juvenil català en els models lingüístics

que proposen les telesèries. La llengua estàndard es caracteritza per la durabilitat i la uniformitat; en canvi, el registre juvenil es caracteritza per la caducitat i la diversitat. El registre juvenil mediatitzat se situa a mitjan camí entre totes dues varietats. Les sèries televisives estudiades reprodueixen, en general, els recursos retòrics i comunicatius del registre juvenil real, però amb una presència molt menor. Així, s'analitzen, entre altres, l'ús de l'espanyol (menys usual que en la realitat), la metàfora, la ironia, la hipèrbole, el discurs reportat, els insults, l'obscenitat, les equivocacions, les repeticions i frases inacabades i la selecció del lèxic. En el registre juvenil real, la selecció del lèxic està determinada per la creació i desaparició constant de paraules; en canvi, en el mediatitzat només es recullen els termes nous més estables. Els autors proposen una sèrie de criteris de correcció per al producte lingüístic final en els programes infantils i juvenils, que pretén un equilibri entre la innovació característica i l'estabilitat que demana la correcció.

Margarida Bassols és autora del capítol 10, «Els sociolectes». Els sociolectes són el resultat de la jerarquització social, que depén de la capacitat econòmica de les persones (per exemple, el parlar xava o el parlar aristocràtic). L'autora analitza també els argots, gràcies als quals els membres d'un grup augmenten la connivència i identitat entre ells o es volen diferenciar dels altres. Un dels argots que ha tingut històricament un paper important, dins els argots marginals, és el caló català. El capítol es clou amb una anàlisi de fragments procedents de textos audiovisuals de ficció representatius de diversos sociolectes (classe alta, classe baixa i argot).

El capítol 11, «La traducció del col·loquial de les telesèries», escrit per Laura Santamaria, aborda diverses qüestions que atenyen el procés de traducció de les telesèries de producció aliena. Es tracten quatre aspectes que s'han d'interrelacionar en el procés de traducció: les varietats dialectals de la telesèrie, les convencions del llenguatge audiovisual, la versemblança dels guions traduïts i la importància de la imatge en tot aquest procés. Per exemple, quant a les varietats dialectals, un fet destacable és que en les traduccions al català de sèries de producció aliena s'ha optat majoritàriament per no traduir un dialecte original per un dialecte concret del català.

Albert Rico signa el capítol 12, «Les tertúlies radiofòniques: entre el col·loquial espontani i el col·loquial elaborat». La tertúlia és un dels gèneres radiofònics que compta amb millor acollida. Qui condueix la tertúlia és un presentador o moderador, que pot actuar com a contertulià i pauta les intervencions. Les tertúlies radiofòniques tenen un doble destinatari: els propis contertulians i l'audiència. La finalitat de la tertúlia és

entretenir i informar, però en tractar-se temes d'actualitat, sovint s'hi susciten debats, sobretot de contingut polític. Els contertulians no són triats atenent a les qualitats estrictament radiofòniques ni al coneixement de l'estàndard oral. Entre els aspectes discursius de les tertúlies, s'analitzen l'estratègia argumentativa, els elements no verbals, la fonètica, la morfologia, el lèxic, els elements discursius i els modalitzadors. Tenen gran importància l'argumentació (es presenta un tema a debatre), els modalitzadors (*jo crec*, *diguem-ne*), amb els quals l'emissor atenua cortesament l'efecte de la seua afirmació, i els adverbis en *-ment* (*evidentment*, *absolutament*), molt freqüents en comparació amb el col·loquial real.

En conclusió, ens trobem davant d'una obra amb un gran interés científic i social, de plena actualitat pel tema tractat i pels mètodes aplicats. L'anàlisi del col-loquial mediatitzat en les complexes relacions que manté amb l'estàndard implica un important avanç en el coneixement del discurs dels mitjans, però també és una aportació cabdal a la lingüística catalana, per tal com les diverses formes d'aquell registre es constitueixen en models de llengua per als parlants i, alhora, reflecteixen les tendències lingüístiques més actuals.

Pelegrí Sancho Cremades
Universitat de València

Concepcions i discursos sobre la modernitat en la literatura catalana dels segles XIX i XX, Punctum & Grup d'Estudis de la literatura catalana contemporània, Lleida, 2010, 283 pp.

El tàndem format per l'editorial lleidatana Punctum i el Grup d'Estudis de la Literatura Catalana Contemporània vinculat principalment a la Universitat Autònoma de Barcelona s'ha dedicat a difondre els resultats de diferents projectes d'investigacions estatals[1] així com també d'alguns congressos organitzats per aquest grup d'estudiosos de la literatura en què s'aborden i s'examinen qüestions de gran transcendència per a interpretar el passat i l'esdevenidor de la literatura catalana contemporània. Si repassem alguns dels títols que ja han vist la llum observarem dues línies bàsiques d'actuació

1. Dirigits pel professor Jordi Castellanos.

marcades per aquesta cronologia que comprén des del segle XIX fins a l'actualitat: una és la dramatúrgia, amb un interés particular per la producció destinada a un públic infantil i per les desateses relacions entre teatre i educació;[2] l'altra és la revisió de conceptes, tendències o moviments, com ara la projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània (2007), la relació entre gènere i modernitat (2009) o, en el volum que ens disposem a ressenyar, les concepcions i els discursos que versen sobre la modernitat.

Sens dubte, la modernitat ha estat i continua sent un terreny problemàtic, dens i prolífic per a les interpretacions; de resultes, no són estranys els debats (en crisi o no) i línies d'investigació que intenten delimitar-ne l'abast i les manifestacions. Sense anar més lluny, a casa nostra, diverses han estat les obres que, des de diferents vessants hi han dit la seua; des de l'àmbit universitari, el professor Enric Balguer s'acara amb les convulses tendències de l'art del segle XX en l'assaig «Contra la modernitat i altres quimeres», mentre que la també professora Neus Campillo apunta el rovell de la controvèrsia sobre la modernitat des d'una perspectiva filosòfica en «El descrèdit de la modernitat», per citar-ne només dos exemples significatius.

En el terreny artístic, tant en pintura com en literatura, la modernitat s'assumeix com una construcció del segle XIX. Alguns, com Gerard Genette, consideren que irromp amb la figura de Flaubert i la seua *Madame Bovary*; altres pensen més aïna en Baudelaire, i la seua visió de la ciutat, o en Rimbaud i Mallarmé; alguns altres se situen en un terreny més vague i simplement situen la modernitat a cavall entre el segle XIX i XX i també hi ha qui identifica modernitat amb Modernisme. Entre les concepcions que manegen els autors dels articles reunits en aquesta publicació, certament, hi ha mostres d'una visió moderna de la literatura des de la Renaixença i el Romanticisme; alguns apel·len a les idees de Jaus sobre la modernitat estètica i d'altres citen Jameson per a aplicar la màxima segons la qual entén la modernitat com una categoria narrativa que, per tant, resulta perioditzable.

És per això que en la presentació que encapçala els tretze textos que integren aquest compendi ens adverteix sobre la impossibilitat d'ocupar-se d'una temàtica tan vasta en un únic llibre i restringeixen el seu propòsit a proposar una primera aproximació

2. Francesc Foguet i Núria Santamaria han preparat l'edició dels volums *Una tradició dolenta, maleïda o ignorada?*, 2006; *Dramatúrgia al País de les Meravelles?*, 2008; *Quan les carabasses es tornen carrosses… El lligams entre teatre i educació*, 2009 o *La revolució teatral dels setanta*, 2010.

al concepte de modernitat per tal de reflexionar sobre els diferents usos que s'ha fet d'aquest concepte i dels discursos que s'hi han generat en el si de la literatura catalana, parant especial esment en el valor que s'ha atorgat a aquesta idea de modernitat en el procés de configuració i institucionalització de la història de la literatura catalana contemporània. En aquest sentit, l'article de Jordi Castellanos esdevé particularment revelador, com mirarem de subratllar més endavant. Malgrat l'acotació de l'objectiu a la mesura d'unes possibilitats reals i factibles d'investigació, tant el projecte embrionari com els resultats que ara publiquen evidencien l'ambició intel·lectual dels components del grup de recerca que hi ha participat.

La revisió que proposen segueix un ordre cronològic que va des dels discursos sobre la modernitat durant el segle XIX, com el és el cas del que presenta Josep Yxart —que situa l'origen d'aquests temps moderns a finals del XVIII— fins a la radical postmodernitat de la tercera novel·la de Quim Monzó, *Benzina*, que analitza Víctor Martínez-Gil, ja que, com fa veure Josep M. Balaguer en un article posterior: «és en la mesura que troba opositors que el fenomen modern-modernitat se'ns fa més perceptible [...] se'ns fan més evidents les característiques». Aquesta organització lògica permet resseguir i comprovar de quina manera han anat variant i evolucionant els criteris que determinen la modernitat d'obres, corrents i autors; podríem dir que, al remat, propicia una doble lectura: aïllada i discontínua, com és la que solen permetre les obres col·lectives d'aquesta natura, però també una de global i acumulativa, que es desprén d'aquesta presentació lineal.

Els estudis més panoràmics, com el que confegeix el professor de la Universitat de Barcelona Xavier Vall sobre els discursos de la modernitat que es produeixen al llarg del XIX (que, entre altres, ateny J. Yxart, Víctor Balaguer o Adolf Blanch) o també el que signa el crític Jordi Marrugat, disposat a palesar el discurs tradicionalista modern del Noucentisme a través de la figura d'Eugeni d'Ors i sobretot de la poesia de Josep Carner, alternen amb altres que concentren la seua anàlisi en algun text, autor o plataforma literària. De fet, és aquesta la perspectiva predominant que podem llegir en un major nombre d'articles.

Així, Lluís Quintana ressegueix el canvi de títol de l'antologia publicada per Víctor Balaguer, *Los trobadors moderns*, per evidenciar un canvi de mentalitat i l'assumpció d'una càrrega ideològica del terme a partir d'aleshores. Ramon Panyella, al seu torn, estudia la significativa contribució de l'intel·lectual Josep Roca i Roca en la modernització de sectors de la burgesia catalana des de les pàgines de *La Vanguardia*;

obert primer a cantar la modernitat d'Oller i, més endavant, el progrés que significa la narrativa de Víctor Catalàla. Així mateix, Carlota Benet qüestiona la postmodernitat de Terenci Moix i descriu en què consisteix la «modernitat» que ell mateix proclama, reivindica i assumeix com un tret de la seua creació i com una màxima del seu estil de vida.

Com es pot inferir, la metodologia que fan servir els diferents investigadors és molt diversa, com demana la naturalesa complexa de la matèria d'estudi. Diferents són les perspectives des de les quals s'ausculta aquesta realitat i diferents són també els gèneres en què es revela la modernitat. En aquest sentit, el text de l'expert en literatura dramàtica Francesc Foguet es deté a analitzar la concepció de la modernitat que difonia la secció teatral de la revista dels anys trenta *Mirador*, inclinada especialment per les propostes franceses; així com exposa les dificultats i també les limitacions que patia en el context de l'escena catalana.

Aquest mateix període és el que reconeixem en l'article de Neus Leal: «Dona i Modernitat a la Catalunya de preguerra. El catalanisme de dretes, *La Cultura* i *Claror* (1935-1936)». Potser oferint una de les visions més sociològiques o culturals i no estrictament literària, l'autora de múltiples estudis sobre escriptores catalanes contemporànies ens parla en aquesta ocasió del naixement de la dona moderna a la Catalunya dels anys vint i trenta, a través de la presència femenina en l'espai cultural públic. Il·lustra l'assumpció d'aquesta nova realitat per part del catalanisme de dretes: des de les seccions de *La veu de Catalunya* fins a la progressiva reacció conservadora en defensa dels valors tradicionals durant el període de la República, que motiva la creació del diari *Claror*, per tal de dur a terme una empresa molt concreta: reconduir el paper i el lloc de la dona en la societat. Precisament aquest article sembla establir una continuïtat o almenys connectar quant a la temàtica amb l'anterior publicació conjunta de Punctum i el GELCC, a la qual fèiem referència en començar aquesta recensió: *Gènere i Modernitat a la literatura catalana contemporània* (2009). En aquesta ocasió el grup de recerca, esperonat pel centenari de Maria Teresa Vernet, es planteja abordar tant la imatge de la dona en la literatura catalana contemporània com la seua presència com a tema literari; com no podia ser d'una altra manera, en aquest periple, la idea de modernitat s'hi deixa veure.

Margarita Casacuberta, que també participà en l'esmentada publicació, ofereix ara una de les lectures més exhaustives i clarividents sobre l'antimodernitat programàtica que Salvador Dalí exhibeix en la diversament interpretada narració *Vida privada de*

Salvador Dalí, i que, com conclou la professora de la Universitat de Girona, esdevé la «clau que li obre de bat a bat les portes de l'Espanya franquista».

Gairebé coetanis de Dalí són alguns altres dels escriptors més marcadament moderns en aquest context de la represa literària dels anys quaranta i cinquanta. Josep M. Balaguer examina la producció poètica de Josep Palau i Fabre, a qui defineix com un dels escassos autors en què creació i teorització sobre la modernitat van estretament lligades, per no dir fusionades completament; s'esforça a subratllar l'interés del poeta de *l'alquímia* per elaborar un discurs explícit sobre la modernitat i una caracterització de l'obra artística moderna.

Així mateix, l'especialista en la literatura de l'exili Maria Campillo mostra, a través dels exemples que reporta de les narracions de Pere Calders (*Unitats de xoc*) o dels articles publicats en la revista *Mirador* per Cèsar-August Jordana, les noves formes, tècniques i temàtiques amb què es manifesta la literatura moderna sobre la guerra, que situa com a hipòtesi de treball en el trenta-sis, quan els autors catalans prenen consciència de l'esvoranc que s'obri al seu davant.

Però al nostre entendre, una de les aportacions més reeixides d'aquest valuós compendi d'assaigs acadèmics la fa el professor Jordi Castellanos en «Modernitat, modernisme i la invenció de la història de la literatura catalana». Aquesta rellevància es deu, en gran mesura, a la descripció de les condicions i circumstàncies de la creació d'una història de la literatura catalana contemporània (a la qual contribueix aquest volum en peça) en els anys seixanta i, alhora, al reconeixement de la dedicació i el treball del seu principal artífex: Joaquim Molas; un dels intel·lectuals (historiador i crític literari, antòleg, editor, escriptor i professor universitari) més decisius, i potser controvertits, dels darrers anys que, precisament en aquest 2010 acaba de publicar un llibre miscel·lani que corrobora el seu paper i contribució en aquest procés de gestació: *Sobre la construcció de la literatura catalana i altres assaigs* (Lleonard Muntaner).

Al llarg d'aquest estudi, Castellanos contextualitza amb encert per quines raons el procés de construcció de les institucions literàries durant el segle XIX arriba a la literatura catalana en els anys seixanta i es produeix entre les quatre parets d'unes classes semiclandestines, al marge de l'esfera universitària —reaccionària i temorenca— d'aquella postguerra, impartides pel professor Molas al si de l'Institut d'Estudis Catalans i en les quals aplicava mètodes historiogràfics de radical modernitat; aquesta modernitat esdevindrà el criteri essencial per a entendre i valorar la literatura catalana

des del segle VIII fins al Noucentisme. Un concepte que, més tard, serà matisat per les tesis del també historiador de la literatura Joan-Lluís Marfany.

Esbossat el gruix de l'obra, no ens queda més que celebrar en conjunt la tasca investigadora d'aquest grup de prestigiosos professors universitaris i mirar d'insistir en les seues virtuts. Potser no tots els articles són igualment suggeridors; tanmateix, l'equilibri s'aconsegueix amb escreix i la qualitat preval per sobre de qualsevol altra condició. *Concepcions i discursos sobre la modernitat en la literatura catalana dels segles XIX i XX* hauria de passar a formar part de la bibliografia de les assignatures dels nous graus universitaris que treballen i expliquen la literatura i la cultura catalanes dels segles XIX i, sobretot, del passat segle vint; un conjunt de reflexions documentades, lúcides i clarament argumentades que han contribuït a assenyalar un camí complex i ple de cruïlles però que ara resulta més transitable.

Anna Esteve
Universitat d'Alacant

Marcel Ortín i Dídac Pujol (coord.), *Llengua literària i traducció (1890-1939)*, Punctum & TRILCAT, Lleida, 2009, 191 pp.

El 3 de juliol de 2008, el grup de recerca TRILCAT —integrat per especialistes en traducció, recepció i literatura catalana de les universitats Pompeu Fabra, Ramon Llull, Autònoma de Barcelona i Jaume I de Castelló— organitzà a Barcelona, en col·laboració amb el Departament de Traducció i Filologia de la Universitat Pompeu Fabra, el segon simposi sobre traducció i recepció en la literatura catalana contemporània: *Llengua literària i traducció (1892-1939)*. De títol gairebé homònim, l'exemplar que sotmetem ara a consideració és, en conseqüència, el recull imprés —o sia, les actes— de les comunicacions que s'hi presentaren.

La modificació del títol, tot i que irrisòria —s'hi altera la primera data, de 1892 a 1890—, no és pas gratuïta. Marcel Ortín i Dídac Pujol, responsables de l'edició, en justifiquen el canvi i l'atribueixen a la voluntat de fer coincidir la datació amb l'any d'inici de l'activitat pública de Pompeu Fabra, amb la campanya de L'Avenç, atés el pes decisiu d'aquesta figura en relació amb les opcions lingüístiques que determinaren moltes de les traduccions analitzades al llarg d'aquestes pàgines. Al seu torn, els

coordinadors també justifiquen la tria de la segona data referencial (1939), en aquest cas no ambivalent amb la del simposi, motivada pel desenllaç de la Guerra Civil, que comportà un dràstic punt i final al primer gran període de la traductologia en l'àmbit literari català contemporani. Siga com vulga, més enllà del període clarament acotat, s'hi produeix una certa continuïtat, si bé justificada, a través de J. V. Foix. En conjunt, la publicació està conformada per un total de vuit articles, als quals cal sumar una sinopsi final sobre els autors i llurs comunicacions i un índex onomàstic.

Josep Marco encapçala el volum amb el treball «La llengua de les traduccions (aspectes generals) i la llengua de les traduccions al català en la literatura d'entreguerres». Tal com deixen entreveure els parèntesis del títol, l'ordre en què s'enceta l'obra tampoc no és debades: la primera part de l'article de Marco ofereix una panoràmica general sobre la matèria, amb pinzellades expositives —ben entenedores— per a un públic no necessàriament especialista, que ens apropa als *universals* de la traducció. Una panoràmica no exempta de problemes, que engloba des dels postulats de Baker —vindicats com a encertats— als intents reeixits i no en la recerca de la proximitat i de la voluntat de ser tan sensible com siga possible als condicionants culturals i històrics dels originals. Davant variables com ara els gèneres textuals o les restriccions estructurals existents entre els sistemes lingüístics de l'idioma sotmés a traducció i l'idioma receptor, Marco avoca pel manteniment de l'universal de la traducció, tot desgranant termes claus com l'explicitació (tendència que mostren els textos traduïts a ser descriptivament més explícits que els originals), la simplificació (tendència contrària a l'anterior, motivada per la recerca de la senzillesa), la normalització (acostament cap al convencionalisme lèxic) i la interferència (intent per deixar l'empremta de la llengua de partida).

L'aplicació d'aquests universals de l'estil de llengua en les traduccions al cas català en l'època d'entreguerres conforma la segona part l'estudi. Amb tal objecte, Marco pren com a patrons de referència Josep Carner i Carles Riba, els trets d'estil dels quals, conclou, tendeixen sovint vers la interferència. La constatació de la tendència cap a la literalitat i, també, tot i que en menor mesura, cap a la normalització, corrobora la impossibilitat de negar de manera absoluta la catalanització dels referents culturals. De fet, aquest intent per la normalització és més palés que la simplificació, força més difusa.

En el següent article, Joan Ferrer ens delecta —no en faig ús gratuït, del verb— amb una «Aproximació panoràmica a les traduccions bíbliques catalanes de començament de segle XX», un minuciós i àrduament documentat recorregut a través de la

història de les traduccions bíbliques catalanes de l'època moderna, Renaixença ençà. Ferrer revela l'oposició del Comitè Evangèlic Espanyol al primer intent modern de traducció de la Bíblia al català, titllat de «luxe superflu». Malgrat les constants traves, la traducció de *Lo Nou Testament* per Josep Mercior Prat marca una fita de partida que Ferrer completa amb una panoràmica sobre les traduccions —sovint fragmentàries— aparegudes al llarg del XIX, com ara els textos evangèlics de la passió per Jacint Verdaguer. Però sobretot, hi incideix en les traduccions de la segona i la tercera dècada del XX, període que experimenta els quatre grans projectes de traducció de la Bíblia al català. Aquestes temptatives, en tots els casos, foren, per una raó o una altra, incompletes i inconcluses: la temptativa de Mossèn Frederic Clascar, popularment coneguda com la Bíblia de l'Institut d'Estudis Catalans; la de la institució Foment de la Pietat Catalana; la Bíblia de Montserrat (nom amb què es coneix el projecte de Dom Bonaventura Ubach, que Ferrer vindica com a gran biblista i expert poliglota en àrab, siríac i hebreu bíblic), a la qual es dedica un espai d'anàlisi més copiós; i el projecte de la Fundació Bíblica Catalana, avalat pel mecenatge de Francesc Cambó. Ferrer constata, en tots quatre casos, característiques comunes, sobretot calcs de caràcter sintàctic de la llengua hebrea original de la Bíblia.

Victòria Alsina i Jaume Pòrtulas signen conjuntament el tercer article: «A propòsit de la versió dels *Himnes homèrics* de Joan Maragall». Aquests especialistes sotmeten a valoració la traducció que en féu el poeta, marcada per la inevitable dicotomia amb motiu de la tria d'una llengua catalana viva —llavors en ple procés d'expansió literària—, que entroncava amb la tradició clàssica del més alt nivell. Tanmateix hi destaca, sobretot, la reivindicació de la figura de Pere Bosch Gimpera, peça imprescindible en tant que Maragall no sabia grec. L'estudi descriu amb pèls i senyals la relació d'aquest humanista amb el poeta, a qui visitava per tal de declamar-li fragments i passatges del text. Alsina i Pòrtulas valoren en positiu l'estil de les solucions adoptades en la traducció dels *Himnes,* que titllen, des del terreny de la mètrica, com a extraordinàriament laxes; model pulcre i perfeccionista, al capdavall, que influiria decisivament tot un admirador confés com Carles Riba. De fet, el capítol es completa amb una cronologia resumida de les principals temptatives de traducció de la poesia hexamètrica antiga al català (Costa i Llobera, Mossèn Riber, Carles Riba) durant els períodes 1906-1920 i 1948-1997.

El torn del quart article, per estricte ordre d'indexació, és per a Dídac Pujol. El títol, «Anfòs Par, traductor de Shakespeare: el model de llengua»; la impressió que

resulta de la lectura, sorprenent. Per què? D'entrada, Par és, al parer de Pujol, el més gran erudit shakespearià que hi ha hagut a Espanya i a Catalunya. Així, la intervenció se centra bàsicament —com bé adverteix— en el model de llengua emprat per Anfòs Par. Per tal motiu, en fa una comparativa amb altres models coetanis seus, així com amb d'altres d'anteriors i de posteriors; des de Verdaguer a Carner o Bulbena, per citar-ne alguns. Llavors, l'element sorpresa el trobem en les conclusions extretes per Pujol. Resulta que a diferència de la majoria de traductors coetanis seus, que parteixen del català parlat actual (de l'època), Par recorre a la llengua medieval de manera si fa no fa sistemàtica; un abús d'arcaismes que el situen, en paraules de Pujol, als antípodes del que predicava Fabra i del que feien la majoria de traductors de l'època. L'article, ben documentat amb tot d'exemples —les solucions triades són sempre justificades—, conclou tot considerant l'intent fallit de Par.

Josep Carner és l'objecte d'estudi del capítol següent: «Llengua literària, teatre i traducció: les reflexions del primer Carner (1903-1910)», a cura de Marcel Ortín. El text indaga en la descripció de la concepció que Carner tingué des de ben jove —amb dívuit anys encara no complerts— sobre l'anomenat ideal de «traducció noble». Ortín adverteix que traduir, per a Carner, mai no fou un exercici desproveït d'intencionalitat, fet que podem corroborar a través dels nombrosos fragments de textos recuperats a l'article en què Carner exposa el seu pensament. Un altre dels aspectes que hi rep tracte especial és la visió carneriana del teatre. En aquest sentit, criden l'atenció afirmacions per exemple respecte als traductors de Shakespeare, que no devien ser vistos com a arqueòlegs, sinó com a imperialistes de la llengua i la literatura. Convençut de la necessitat de l'existència d'obres adreçades a estrats socials diversificats, Ortín emfasitza la voluntat de Carner de reivindicar les virtualitats de la traducció per tal que el teatre assolira a casa nostra una plenitud similar a la de la resta d'Europa.

L'article que segueix: «Creació, traducció i llengua: Segarra, Maseras i *L'escola dels marits*», és un dels més exhaustius del volum. Miquel M. Gibert presenta un minuciós estudi comparatiu a propòsit de les traduccions de *L'École des maris* de Molière que van fer Josep M. de Sagarra, el 1922, i Alfons Maseras, deu anys més tard. És a través d'aquestes dues versions que Gibert aprofundeix en les vicissituds d'un debat polèmic: la creació d'un model de llengua teatral que arribara a ser convincent per a la comèdia burgesa catalana de l'època. Val a dir que en la comparativa entre sengles traduccions, la de Maseras, malgrat el ritme fluït que la caracteritza, no arriba en cap cas, segons Gibert, a la plasticitat lèxica ni a la capacitat de suggestió que assoleix la

traducció de Sagarra. De fet, d'un simple colp d'ull —molts fragments són comparats per columnes— s'aprecia que l'opinió de l'especialista se sosté amb escreix.

L'exemplar el completen dos articles més: «Miquel Llor traductor: notes sobre l'estil d'*Els Mala-ànimas*», per Caterina Briguglia; i «Aproximació a la llengua literària de J. V. Foix: notes sobre el lèxic», a cura de Joan Veny i Joan Ramon Veny-Mesquida. En el primer s'analitza amb detall la traducció que Miquel Llor féu de l'obra més coneguda de l'autor italià Giovanni Verga. Briguglia remarca el registre col·loquial i dialectalitzat de l'original sicilià, i en fer la comparativa amb el producte de Llor, conclou afirmant que l'autor català sí que aconsegueix transmetre, malgrat la presència d'algunes incongruències ressaltades (a grans trets, alteracions que disminueixen la càrrega d'oralitat), l'efecte coral de la prosa de Verga.

A tall de cloenda, l'article conjunt de Joan Veny i Joan Ramon Veny-Mesquida és, a efectes de contingut, el millor colofó possible. Un estudi de la llengua del poeta J. V. Foix fonamentat, d'entrada, a partir de tres premisses: *a*) la necessària recerca de la llengua literària tant en els autògrafs originals (manuscrits i mecanoscrits) com en totes les versions conegudes, originals i traduïdes; *b*) la concepció poètica, bastida en una confiança absoluta en el llenguatge com a ordenador de la realitat i en el paper del literat, sempre al servei del col·lectiu; *c*) la llengua del poeta, que bascula entre la destrucció avantguardista i la construcció noucentista, i esdevé l'espai necessari per a l'experimentació. A aquestes tres premisses de partida cal afegir, d'una banda, una anàlisi minuciosa dels recursos emprats pel poeta: bàsicament arcaismes, neologismes i dialectalismes (els autors consideren Foix un equilibrista en l'ús de la llengua viva i la llengua culta); i d'una altra, una proposta d'interpretacions relatives a l'actitud del poeta, sobretot quant al conflicte entre ell i l'exterior. Clou l'article la incorporació d'alguns mapes diatòpics de l'*Atles Lingüístic del Domini Català* que avalen les tries lèxiques del poeta: en concret, de les paraules *botida* ('inflada'), *caçar* ('cercar/buscar') i *muriac* ('buliac, buriac, esmuriac').

El llibre es completa amb un índex onomàstic, precedit d'un apartat titulat «Sobre els autors i les comunicacions» en què s'inclou un breu currículum dels especialistes (amb la seua adreça electrònica de contacte), i una sinopsi també succinta de cada article perquè el lector puga aprofundir allà on més desitge —altrament, només així podem entendre el perquè d'aquests breus resums. No debades, potser hauria estat preferible que els resums s'hagueren inclòs al començament del volum i no precedits pels articles als quals fan referència. Amb tot, aquest és un detall menor, si atenem

l'obra en conjunt. Una obra densa, si som objectius. Ara bé, qualsevol lector corroborarà també el rigor i la minuciositat dels investigadors (la visió que s'obté d'autors cèlebres com Carner en la seua faceta com a traductor mercès a molts d'aquests articles n'és només una mostra). De més a més, s'agraeixen les valoracions crítiques, ben documentades —i, quan pertoca, punyents—, que confereixen a la publicació, tot plegat, l'etiqueta d'edició més que justificada.

Dari Escandell
Universitat d'Alacant

Sansano, Gabriel i Pep Valsalobre (ed.), *Fontanellana. Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*, Girona, Documenta Universitaria, 2009, 367 pp.

«Francesc Fontanella està avui de moda» són les paraules que obren un segon volum dedicat al poeta i dramaturg barceloní. Tanmateix, no es tracta d'una «moda» passatgera, sinó d'anys d'investigació iniciats per Maria-Mercè Miró, i continuats per diversos estudiosos: molts d'ells reunits al «VI Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga: Francesc Fontanella en el seu temps», celebrat el 2006. Arran del col·loqui, es publica un volum d'estudis sobre l'escriptor barroc que porta per títol *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps*. A aquesta primera compilació se li uneix una de nova —que és la que aquí ens ocupa— intitulada *Fontanellana. Estudis sobre l'època i l'obra de Francesc Fontanella (1622-1683/85)*. Dos editors —Gabriel Sansano i Pep Valsalobre— s'encarreguen de donar forma i d'organitzar el volum coherentment en tres apartats. Disset papers componen *Fontanellana*: quatre consagrats a la literatura barroca catalana, tres relacionats amb la biografia de l'autor i deu designats a la seva obra.

Jorge García López enceta l'aplec d'estudis amb un adjectiu carregat de connotacions pejoratives: «barroc». En repetides ocasions, al barroc se li ha atorgat el títol de «crisi de l'humanisme» i s'ha descrit com una època de degeneració i de decadència. García López abandona títols i descripcions anteriors, i assegura que es tracta de «l'aprofundiment i la sublimació de l'humanisme». Per tant, i contràriament al que s'ha reiterat, el barroc ofereix un ampli ventall de propostes estètiques. A Jorge García López el segueix Vicent Escartí, que també es proposa superar l'errònia decadència

que se li ha assignat al període en què escriuen Francesc Fontanella i Pere Esteve. Encara que aquest últim, predicador i poeta valencià, va recolzar els Àustries i va participar al bàndol contrari de Fontanella a la guerra dels Segadors, parlava, predicava i escrivia en valencià. La clara intenció d'Esteve era connectar amb la seva gent, per tant, amb una població que no entenia el castellà. Esteve es converteix, doncs, en un «convençut defensor» de la seva llengua materna. Joaquim Martí Mestre reprèn l'exalçament del barroc català, i ho fa a través del llenguatge juridicoadministratiu. Una prosa tradicional continuadora de la llengua de la Cancelleria Reial i amb poca influència del castellà caracteritza el llenguatge juridicoadministratiu del segle XVII. Tanca aquest apartat Pep Vila amb la transcripció dels discursos catalans de Ramon de Trobat i Vinyes. Com Fontanella i unes altres sis-centes persones, Trobat i Vinyes s'exilià al Rosselló després de la conquesta de Barcelona.

L'inici de l'àmbit biogràfic és a càrrec de Josep Capdeferro i Pla qui comença amb el progenitor del poeta: Joan Pere Fontanella. Com clarament es percep en el seu testament —inclòs a l'apèndix—, el pare tenia totes les esperances posades en el menor dels Fontanella. Xavier Torres Sans abandona els pares de l'escriptor per concentrar-se en el càrrec militar que va ocupar durant la guerra i en especial durant la batalla de Montjuïc. Torres Sans adverteix que hi ha molts dubtes sobre el títol de sobreintendent d'artilleria que se li ha assignat, i afirma que les úniques dades completament certes són «que a les darreries del conflicte el nostre poeta no sols no s'havia desvinculat de l'arma, sinó que, a més, figurava al capdavant de l'artilleria barcelonina en el moment de la retirada». Novament, aquest apartat es tanca amb Pep Vila i amb tres notes sobre la vida de l'escriptor al Rosselló: a la primera nota, Fontanella apareix com beneficiari d'una certa quantitat de diners. A la segona, es troba la discutible data del casament amb Estàsia d'Ardena. La tercera nota pertany al 1673: any en el qual Fontanella va participar en una comissió dels principals teòlegs de Perpinyà.

La secció més extensa és la dedicada a la seva obra, és a dir, a la prosa, a la poesia i al teatre. Comença Henry Ettinghausen amb la batalla de Montjuïc tractada no només per Francesc Fontanella sinó també per Francisco Manuel de Melo. A Ettinghausen li interessa rectificar la creença que Melo va escriure des del punt de vista castellà. De l'única obra en prosa que es posseeix de l'autor s'ocupa Montserrat Clarasó Garcia. El *Panegíric a la mort de Pau Claris* es vincula al treball anterior i als escrits de la guerra dels Segadors. Pau Claris va morir un mes després de la batalla de Montjuïc, i Fontanella s'encarrega, amb el *Panegíric*, d'immortalitzar la figura de Pau

Claris, de glorificar la batalla de Montjuïc i de defensar l'ús del català. Joan Alegret deixa la prosa i passa als sonets del poeta. Als disset sonets de Francesc Fontanella més un de Francesc Granollachs que incloïa Maria-Mercè Miró en la seva edició crítica, Joan Alegret n'afegeix dos més. Tots ells —ordenats a partir de les dades de redacció— estan inserits després d'un breu resum dels canvis que ha realitzat Alegret. Continuen Mª Ángeles García García i Olaya López Sahuquillo amb la poesia de Fontanella. A l'unir la poesia amb la pintura, converteixen Fontanella en «un poeta-pintor en tota regla». De García García també correspon el proper paper. Bé que segueix amb la poesia, deixa la pintura per tractar la mitologia clàssica. Fontanella introdueix mites dins de la seva història personal, i així s'evadeix d'una realitat angoixosa.

Els últims escrits —sense incloure el darrer de tots— toquen el tema del teatre. Eulàlia Miralles inaugura el teatre amb una de les peces menys conegudes del dramaturg. L'*Ambaixada del príncep Licomandro a l'emperador de Bugia* es relaciona amb dues celebracions de l'època: el Carnestoltes i la festa del Catay. El diàleg més engrescador del volum és sobre *Lo desengany* i se n'encarreguen Pep Valsalobre i Jaume Pòrtulas. Mentre Valsalobre afirma que no hi ha tergiversació de l'episodi clàssic de Venus, Mart i Vulcà, Pòrtulas manté que les convencions morals de l'època no es poden aplicar a les figures mitològiques. Prèviament, a *Francesc Fontanella: una obra, una vida, un temps*, Albert Mestres va posar en escena la *Tragicomèdia d'amor, firmesa i porfia*, i ara fa el mateix amb *Lo desengany*, però, és clar, amb diferències, per tractar-se aquesta última obra d'un poema dramàtic.

Cal cloure amb Maria-Mercè Miró i amb Jacint Verdaguer. L'estudiosa de Fontanella elabora un treball comparatiu que connecta el *Panegíric* amb *L'Atlàntida*, dues odes a Barcelona i poesies religioses d'ambdós autors. Més encara: els dos barcelonins, segons Maria-Mercè Miró, posseeixen una mateixa visió del Pirineu, elegeixen les mateixes figures mitològiques i usen semblants termes geogràfics exòtics.

En definitiva, la lectura de *Fontanellana* crea un doble efecte: per una banda, una sensació de familiaritat i de continuïtat produïda especialment per les investigacions que s'han dut a terme durant els últims anys. Els articles de Pòrtulas i de Valsalobre, per exemple, constitueixen un diàleg que s'havia iniciat amb el primer volum. D'altra banda, aquest segon volum aporta noves dades i propostes. La incorporació d'apèndixs amb documents poc estudiats anima futures investigacions. A més, manté el lector pendent i amb ganes de recuperar un període estigmatitzat.

Sens dubte, *Fontanellana* representa un valuós avenç en el coneixement de Fontanella i una lectura obligatòria per als estudiosos del barroc. Ara bé: també qüestiona quins són els següents passos a seguir. En el pòrtic, Valsalobre suggereix el futur dels estudis fontanellescs: en primer lloc, és necessari elaborar una nova edició de l'obra del barceloní que reflecteixi «la normalitat filològica dels països europeus». En segon lloc, és imprescindible crear una biografia actualitzada que inclogui les últimes indagacions sobre Fontanella. Així, aquest recull no clausura la investigació del poeta i dramaturg barroc, però tanmateix, demostra que es prenen les mesures necessàries per una recerca com cal de Francesc Fontanella.

Conxita Domènech
University of Colorado Denver

Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-Rasa i Francesc Sunyer, *Sis poetes de la cort d'Alfons el Magnànim*, edició crítica de Jaume Torró Torrent, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics»), 2009, 303 pp.

L'estudi del panorama poètic català del segle xv s'ha centrat, tradicionalment, en la figura d'Ausiàs March i el progressiu abandó del canon poètic trobadoresc iniciat pels seus predecessors, els poetes de la cort valenciana del rei Alfons el Magnànim al primer terç del segle xv. En aquest cercle cortesà escriu un jove poeta i militar, Jordi de Sant Jordi, juntament amb un altre de major edat, com Andreu Febrer, als quals cal afegir un jove Ausiàs, documentat com a falconer reial, representants de la noblesa castellana com el marqués de Santillana i una sèrie de noms —d'obra breu, convencional i amb escasses dades biogràfiques— que acompanyen el Magnànim en les seues empreses militars. L'activitat cultural s'interromp amb la marxa del rei a Nàpols i la creença que desapareix a la Península tota plataforma cortesana, la que dóna vida a l'activitat poètica. Aquest fet contribueix a conceptuar la figura d'Ausiàs March, com la d'un home turmentat i aïllat a les seues possessions feudals o a València, on acaba els seus dies. Una figura que eclipsa tota la resta de poetes contemporanis, dels quals pràcticament fins ara no es tenien dades.

Amb el llibre de Jaume Torró observem que aquestes afirmacions s'han de matisar. L'autor parteix del principi que no és possible una activitat poètica sense

una plataforma adequada i que necessàriament ha de ser la cort, ja que és en aquest context, entre iguals, on la poesia es practica, s'entén i hi ha un clima d'afinitat entre els autors. Per tant, si la cort reial ha desaparegut a la península, els poetes marxen a Nàpols amb el seu rei o busquen un altre senyor, en aquest cas, acompanyen els infants Joan i Enric d'Aragó, o bé, al príncep Carles de Viana, amb el qual trobem vinculades personalitats literàries com Joan Roís de Corella i Joanot Martorell. La poesia, doncs, necessita d'un públic i aquest només és possible si es tracta d'un cercle cortesà, ja que entre iguals és com es poden entendre els gustos i la refinada expressió poètica. La cort del Magnànim a València i després a Nàpols, la cort de Joan de Navarra, establert a Aragó però també governador de València, el cercle del príncep de Viana, són els espais adequats per aquesta activitat i suposaren una continuïtat en la tradició literària, tant per aquells que van seguir l'aventura napolitana com per als que no ho feren.

Totes aquestes premisses ja havien estat exposades per l'autor en treballs anteriors i, gràcies als seus estudis i la interpretació documental que en fa, hem pogut saber no només l'abast d'aquests cercles cortesans sinó com han canviat algunes apreciacions que es tenien de la literatura del XV. Cal destacar el que ha suposat la vinculació de Martorell a la cort de Carles de Viana i el que això pot representar per a la interpretació de l'obra. Així mateix, l'esforç de Torró i el seu interés a encoratjar companys i deixebles en una tasca tan costosa com escorcollar arxius i reconstruir dades genealògiques i biogràfiques, ha fet que al costat d'autors que ja comptaven amb alguns treballs, Lleonard de Sos, Francesc Ferrer, Francesc Moner, Ramon Boter, Francesc de la Via, es recuperen d'altres contemporanis com Pere Torroella, mossén Avinyó, o Romeu Llull, l'obra d'aquest darrer, va ser editada per Torró mateix el 1996.

Pel que fa l'estudi del context de l'obra de March, concebut com aïllat i solitari, també tocava replantejar-lo. Ausiàs manté intercanvis literaris i correspondència entre literats, com ara amb un jove Fenollar i notícies de la cort del Magnànim a Nàpols o les poesies que envia el rei al seu antic falconer March (122a i 122b del seu cançoner). El mestratge de March és représ per poetes catalans de finals de la centúria que l'imiten i el transmeten —com Joan Boscà—, als castellans del segle d'Or. Figures que semblaven aïllades a la València del XV contrastaven a Catalunya autors com Romeu Llull o, fonamentalment, els Masdovelles que començaven un cançoner propi eren els únics que a finals del XV decidien reprendre el quefer poètic quasi com un deure personal.

Ara bé, faltava trobar companys de la generació marquiana i això s'aconsegueix amb l'estudi i edició d'aquests sis poetes de la cort del Magnànim. Uns poetes que en

algun moment es van considerar menors si seguim un criteri quantitatiu de la seua obra, però imprescindibles per ressituar i reconstruir l'ambient cultural del XV. El treball de recerca del professor Torró ens transmet una visió més ampla i completa del quefer literari cortesà gràcies a la recopilació d'aquestes obres «efímeres» i convencionals en cançoners que no ens transmeten ni molts menys la vivacitat de les poesies en el moment de la seua composició i elocució, sinó l'escriptura pansida, deshidratada i encapsulada. El perquè de la tria d'aquests sis poetes d'entre la nòmina d'autors que es presenten als cançoners no ens el desvetlla l'autor en el llibre, però podem pensar que tampoc és una elecció aleatòria i que s'adequa a uns models poètics bastant estandaritzats.

Per a estudiar l'obra d'aquests poetes, cal començar pel testimoni que els conserva, els cançoners. Afortunadament, ara ja comptem amb la possibilitat, si més no virtual, de consultar alguns d'aquests documents, tot i que encara hem de recórrer a transcripcions antigues, en molts casos. L'estudi dels cançoners i les minucioses descripcions que se n'han fet darrerament revelen molts secrets sobre la tria i composició de la pròpia antologia poètica que contenen i donen pistes sobre les modes, l'ambient literari, les connexions entre els autors i també el grau d'interés o preeminència d'algunes composicions sobre d'altres.

Per l'època que ocupen els poetes relacionats amb cercles cortesans entre 1425 i 1458, correspon a la composició del Cançoner de Saragossa (P), el text base de moltes de les poesies editades, possiblement el més conservador i el primer cronològicament del conjunt estudiat. A més d'aquest document cal tenir en compte el Cançoner J (225 de BN París, una còpia del qual és el K, ms. 10 de la BC), el Cançoner N, ms. 1 de l'Ateneu i el Cançoner L, manuscrit número 9 de la BC. Els cançoners JLN tindrien un model comú: la distinció parteix en què el Cançoner de Saragossa conté una extensa secció a l'inici i al final de March, 79 poesies en total, mentre que en els altres tres la presència del poeta és menor, en J encara hi ha 66 poesies de March, però en L només 22 i en N queda reduït a 6. A més d'aquests, s'han tingut en compte el Cançoner de Masdovelles (M), més tardà, datat el 1454, el Cançoner 2280 de la Hispanic Society (O2) i el Cançoner de Salamanca (Y). Aquests dos darrers contenen gran part de la producció marquiana, el primer juntament amb una extensa secció de Pere de Torroella. Torró ens adverteix que algunes poesies, esparses amb i sense tornada, apareixen en pàgines del cançoner que d'altra manera quedaven buides, fet que indica la relativa consideració que en aquell moment es tindria per la composició però alhora la sort de conservar-la. Quant a la importància dels poetes tractats dins dels Cançoner, cap

d'ells forma una secció, donada la brevetat de l'obra conservada però sí que són una bona mostra de formes poètiques d'arrel francesa, com la balada i la dansa, al costat de cançons amoroses, alguna peça satírica i les esmentades i breus esparses.

Els sis poetes tenen en comú la procedència i vinculació cortesana, els darrers anys del Magnànim a València, la cort napolitana, però també se'ls relaciona amb la figura de Joan II abans d'accedir al tron i amb el seu fill, el príncep Carles de Viana durant la seua estada a Nàpols —fins 1459 i la seua tornada a Catalunya i mort el 1461. L'estudi estableix dues generacions de poetes, la primera té com a models Andreu Febrer i Jordi de Sant Jordi i són contemporanis d'Ausiàs March i a la qual pertanyen Martí Garcia, Bernat Miquel, Rodrigo Dies i Lluís de Requesens. D'aquests destaca l'herència de les formes franceses (lai, dansa, balada) tan pròpies de les corts de Joan I i Martí I, al costat d'octaves decasíl·labs, l'arraconament de l'occità. Són aquests els autèntics precedents immediats de la poesia del XV i dels poetes que després formaran de la cort napolitana del Magnànim. La segona generació estaria composta per poetes que prenen com a model l'obra marquiana, ací no antologats: Romeu Llull, Ramon Boter, Pere Torroella, entre els quals es trobaria també Lluís de Vila-rasa potser el més jove dels poetes que apareixen al volum. Cal destacar la presència de la poesia catalana a la cort napolitana, representada en la figura de Francesc Sunyer, documentat fins 1459, del qual no hi ha indicis que indiquen que tornés a la península després de la mort d'Alfons, alhora que les composicions conservades tenen un regust popularitzant i italianitzant.

Un dels esforços majors de l'investigador ha estat identificar la personalitat dels poetes gràcies als materials d'arxiu. No obstant això, hi ha alguns casos que no queden resolts, per exemple no arriba a identificar amb dades fefaents la personalitat de Martí Garcia i en altres casos reconeix que hi ha poques dades. Tanmateix reconstrueix la família Vila-Rasa fins arribar a identificar el nostre poeta, documentat al servei de l'infant Enric d'Aragó; així com també documenta Rodrigo Dies a València, relacionat amb el rei Alfons i amb l'infant Joan. O bé sabem que Lluís de Requesens fou cambrer del Magnànim, company de generació de Bernat Miquel i de Rodrigo Dies i que es va formar a València. Fins i tot, de totes aquestes dades, s'ha permés

que s'identifique un poeta d'aquesta generació Jaume March, les poesies del qual s'atribuien a l'avantpassat d'Ausiàs.[1]

Per altra banda l'edició de les poesies de cada autor i la introducció que les encapçala donen una sèrie de dades valuosíssimes sobre tot el procés d'identificació de l'autor, els elements de la seua composició poètica i la interpretació de les poesies, així com també un cert ressò a les poesies de Jordi de sant Jordi en les composicions de Martí Garcia, o les d'Ausiàs March en algunes composicions de Lluís de Vila-rasa de to reflexiu i escolàstic.

Per tal de destacar algunes de les conclusions més interessants de l'estudi de Jaume Torró reproduirem algunes de les seues paraules: hem d'evitar la divisió abans i després d'Ausiàs March; el canvi de llengua no va lligat a March, la poesia de cort potser diferia de la de la Gaia Ciència —consistori de Barcelona— en la utilització d'un codi menys occitanitzat. L'expressió escolàstica tampoc és exclusiva de March, tot i que aquest en fa un ús i un abús molt singular i característic. La llengua i el gust per l'expressió escolàstica com a signe de distinció potser van units en els poetes de la generació posterior a March. Al capdavall, la poesia és un clar producte cortesà i sense el suport de la cort no s'hauria produït.

March s'encabeix, doncs, en una generació, no és un poeta aïllat. Tot i que no viu a la cort del Magnànim manté una correspondència amb el rei i tracta temes i debats poètics amb col·legues. La cort i el saber que formen part de l'estament cavalleresc dóna l'empremta necessària per a la configuració dels gustos poètics. Els poetes necessiten públic, un públic que els entenga i que precisament ha de ser el seu igual o el més proper en esperit i cultura. D'ací que la poesia siga convencional i efímera però aquests qualificatius tampoc són excusa per abandonar-ne l'estudi i no rescatar l'essència de la pràctica literària dels nostres avantpassats.

Llúcia Martín
Universitat d'Alacant

1. Descobert recentment per Josep Pujol, «L'atribució de les cançons amoroses de Jaume March», *Actes del XIII Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Girona setembre 2003, vol 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserat, 2007, pp. 323-336.

L'edat mitjana en el cinema i en la novel·la històrica, ed. de Josep Lluís Martos i Marinela Garcia Sempere, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valencia, 2009 («Symposia Philologica», 18), 589 pp.

El volum *L'edat mitjana en el cinema i en la novel·la històrica* aplega les contribucions del col·loqui internacional *Vigència de l'edat mitjana: cinema i novel·la històrica*, celebrat a Alacant del 29 al 31 d'octubre de 2008 sota l'aixopluc de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval i de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. El llibre, de vocació clarament interdisciplinària, conté quatre ponències i trenta-quatre comunicacions i articles derivats de dues taules rodones.

Atès que els editors s'han limitat a ordenar les contribucions a partir de l'ordre alfabètic dels cognoms, m'ha semblat oportú d'assajar una classificació en quatre blocs temàtics que permeti resseguir—especialment als dos primers, més compactes—línies de recerca i àmbits de coneixement comuns.

1. CINEMA I ADAPTACIONS LITERÀRIES

En el seu estudi, generós i molt ben organitzat, sobre les adaptacions cinematogràfiques recents de *Beowulf*, Lola Badia demostra que el motiu literari medieval hi és tot just un pretext per activar una destresa tècnica i una capacitat inventiva molt allunyades de la subtilesa moral i poètica del text antic i ben properes, en canvi, al gènere de terror i fantàstic—amb incoherències gruixudes, com ara els talons d'agulla que calça el cos digital d'Angelina Jolie al *Beowulf* de Zemeckis!

El volum inclou tres articles que tracten temes associats a la matèria de Bretanya. A «Indiana Jones y Chrétien de Troyes» Carlos Alvar constata la versatilitat del mite en relacionar escenaris de la trilogia d'Spielberg amb espais de la literatura artúrica, a través del filtre romàntic de Walter Scott que va posar en circulació el binomi amor + aventura. Rosario Delgado revisa l'evolució, literària i cinematogràfica, de la llegenda de Tristany i Isolda i compara la pel·lícula de Kevin Reynolds (2006) amb l'argument canònic. Héctor Hernández Gassó, per la seva banda, llegeix *El falcó maltès* de John Huston (1941) com a reinterpretació del mite artúric de la recerca del Grial.

L'article de Rafael Alemany sobre la reescriptura fílmica del *Tirant lo Blanc* de Vicente Aranda en denuncia les transgressions gratuïtes respecte de la novel·la i conclou,

de manera ben fonamentada, l'escassa qualitat de la pel·lícula. Nicasio Salvador critica, per raons semblants, una altra adaptació literària d'Aranda: a l'article «Los Reyes Católicos y el cine español» recull una bona colla dels nombrosos errors històrics que converteixen *Juana la Loca. Locura de amor* (2001) en un film «mediocre». El treball de Salvador inventaria les pel·lícules que s'han centrat en les figures dels Reis Catòlics i ofereix tot seguit una reflexió en nou punts. A la conclusió que el franquisme no es va servir d'Isabel i Fernando per transmetre cap mena d'ideologia, Salvador hi afegeix una opinió contundent: els complexos dels espanyols sobre la seva història, «sin tener a veces claro el concepto de nación», expliquen que els directors hagin evitat temes pretesament polèmics.

Qui no va voler evitar la polèmica, ans al contrari, va ser Carles Mira a la seva pel·lícula de 1978 *La portentosa vida del padre Vicente*, on la paròdia de Vicent Ferrer resta al servei de la paròdia de l'estament —social, cultural, religiós— que el venera. L'article de Carme Arronis ofereix un repertori ben seleccionat de miracles, diàlegs i fotogrames d'una pel·lícula que va denunciar sense manies la manipulació a què alguns sectors de l'església i la política valencianes sotmetien la figura de Vicent Ferrer. El volum inclou altres dos treballs de context catalanoparlant. Maria Mercè López Casas traça el panorama escarransit de les pel·lícules de tema medieval català, amb tan sols vuit títols: el nostre cinema s'ha estimat més centrar-se en els segles XIX i XX, bo i adaptant obres literàries de prestigi. La contribució d'Hèctor i José F. Cámara repassa la presència del Misteri d'Elx en el llenguatge documental, que n'ofereix una visió *exòtica*, i en el cinema de ficció, que en vehicula una visió *cultural*.

Si els Reis Catòlics no són un referent cinematogràfic per a l'espectador mitjanament culte, sí que ho és, en canvi, el Cid d'Anthony Mann (1961). De tota manera, segons afirma Juan García Única, només dues pel·lícules s'han pres seriosament el mite del Cid: la de Mann i el film d'animació de José Pozo (2004). La posada en escena de *La Celestina* de César Fernández Ardavín (1969) és l'objecte d'estudi de l'article de Xelo Sanmateu. Aquesta producció híbrida, que aplega elements pictòrics, teatrals i cinematogràfics, té elements en comú amb el *Henry V* de Laurence Olivier (1944) i connecta amb la tradició del teatre filmat de començament del segle XX. L'article immediatament anterior, signat per John D. Sanderson, estudia la reutilització cinematogràfica —amb clara intencionalitat política en l'al·lusió a episodis històrics del segle XX— de dues obres historicistes de Shakespeare: el mateix *Henry V* de 1944 i el *Ricard III* de Richard Loncraine, de 1995.

Eduard Baile presenta el *Decameron* de Pasolini (1971) com a exemple reeixit de la manca d'artificiositat de la literatura medieval —d'una certa literatura medieval— al servei de la crítica a la petita burgesia occidental, sobretot pel que fa a la sexualitat; una crítica forjada en l'ús del dialecte, del joc o de la fisicitat que trobaríem en ben poques adaptacions literàries. En el cas de *The Passion of The Christ*, film molt ben estudiat per Josep Lluís Martos, l'objectiu i els mitjans potser no són tan evidents, però l'article els treu a la llum amb molta claredat: Mel Gibson se serveix de les visions detallistes de la mística alemanya Anne Katherine Emmerich —una font no reconeguda en els títols de crèdit— per comunicar, amb tècniques pròpies de l'estètica medieval, els seus objectius pietosos; l'estètica hiperrealista de l'horror —l'article inclou fotogrames explícits de la flagel·lació, la imposició de la corona d'espines o l'episodi del Gòlgota— respon, doncs, a una proposta artística ben concreta. Minerva Martínez estudia els elements èpics i cavallerescos de *Braveheart*, pel·lícula protagonitzada precisament per Mel Gibson.

En un article que inclou un apartat d'il·lustracions i fotogrames complet i molt ben raonat (pp. 456-474), Víctor Millet analitza l'adaptació cinematogràfica del *Cantar dels Nibelungs* a càrrec de Fritz Lang i explica de quina manera un text que parlava de les intrigues a la casa reial de Borgonya cinc segles abans que existís Alemanya es va poder convertir en un mite nacional.

En aquest volum no hi podien faltar, és clar, les contribucions dedicades a l'obra de George Lucas i a la relació entre els ordes Jedi i dels templers. Elisabet Magro fa un estudi comparatiu dels elements comuns que detecta a la doble trilogia de *La guerra de les galàxies* i als ordes de cavallers medievals, mentre que Isabel Romero analitza la creació cinematogràfica que, segons ella, millor resumeix la missió cavalleresca medieval: l'orde dels cavallers Jedi.

El volum inclou encara una contribució relativa a una pel·lícula de temàtica medieval que no recolza en cap novel·la històrica: *Albaniaren Konkista* / *La conquista de Albania* (1983), d'Alfonso Uría o Ungría (*sic*). Juana María Arcelus ressegueix la confusió de realitat i llegenda en aquest film, estrenat en versió bilingüe, que recrea un moment històric difícil per al regne de Navarra.

2. NOVEL·LA HISTÒRICA

Ana Belén Chimeno aplaudeix en la novel·la *Baudolino* la fidelitat a la representació medieval del món, fins i tot en l'operació, sàviament administrada per Umberto Eco, d'emplenar amb ficció les llacunes de la història. El mite del Prest Joan és un dels temes que aborda Chimeno. També ho fa Antonia Martínez en un article que analitza la complexa explotació per part d'Eco de les connotacions del relat de viatge medieval: viatge de croada, d'aventura i d'estat.

M. Àngels Llorca es refereix en la seva contribució a la novel·la *La sangre de Dios* (2001), escrita per Juan Eslava sota el pseudònim de Nicholas Wilcox, com una mostra de novel·la policíaca amb elements intel·lectuals que remeten a *Le conte du Graal* de Chrétien de Troyes. Altres dos articles analitzen novel·les d'autors de renom en llengua castellana: Gaetano Lalomia s'ocupa de *La Historia del Rey Transparente*, de Rosa Montero, com a exemple de novel·la de formació; per la seva banda, Enrique Nogueras estudia *El Unicornio*, una novel·la complexa de Manuel Mujica Lainez que posa en joc, a través de la figura de Melusina, els dos grans temes d'aquest autor argentí: l'amor i la mort.

Pel que fa a originals d'altres llengües, el volum inclou l'article de Francisco Crosas sobre *El bosque de la larga espera*, de Hella Haasse, novel·la d'èxit que recrea la Guerra dels Cent Anys sense caure mai en els anacronismes materials, és a dir, en el «burdo presentismo de la subliteratura histórica»; l'anàlisi, a càrrec de Rocío Vilches, de la novel·la *Caminando con el amor y la muerte* (1961) de Hans Koninsberger, que inclou referències al *Roman de la Rose* i a la llegenda de Tristany i Isolda; l'estudi que Alba Viñas dedica a *Germania muerte en Berlín*, de Heiner Müller, text que s'acosta a la història d'Alemanya entre la revolució de novembre de 1918 i el juny de 1953 amb el mite dels Nibelungs com a filtre; i l'anàlisi que fa Joaquim Ventura de la novel·la de Ramón Otero Pedrayo *A romaría de Xelmírez*, on es recrea, amb abundants anacronismes —fins i tot un cant en gallec modern, sense cap mena de rima ni de mètrica, en ple segle XII!— el viatge que va fer a Roma, el 1104, el bisbe de Compostela Diego Gelmírez.

La novel·la històrica contemporània en llengua gallega és precisament l'objecte d'estudi de l'article de Santiago Gutiérrez. La recerca arriba a la conclusió —un pèl equívoca o no prou ben argumentada, al meu parer— que aquesta novel·lística anul·la al més sovint les coordenades d'espai i temps per esdevenir un instrument efectiu de

cohesió identitària. José Luis Corral presenta un estudi de conjunt molt ben plantejat tocant a la novel·la històrica actual sobre l'edat mitjana. L'autor, ell mateix escriptor, conclou amb encert que la novel·la històrica s'ha de basar en una formació sòlida que faci versemblants tots els fets narrats; l'escriptor, a més, ha de ser un vertader creador literari, per la qual cosa no s'ha de sotmetre a una tradició historiogràfica massa dependent de la literalitat documental.

En un article de conjunt, en aquest cas sobre l'edat mitjana i el *thriller* contemporani, Antonio Huertas analitza un tipus de novel·la que anomena «mestiza» perquè la seva acció es desenvolupa en l'actualitat però conté elements de ficció i temàtics que remeten al passat; proposa per a aquestes novel·les l'etiqueta de «*thrillers* de indagación histórica» per diferenciar-les d'un *thriller* estrictament «històric» com ara *El nom de la rosa*. El subgènere a què es refereix Huertas es caracteritza per una marcada erudició i digressions culturals freqüents a càrrec de personatges i narradors que fan de *cicerone* i es dediquen professionalment a la docència univerisitària de la cultura medieval.

Podríem incloure encara en aquest segon bloc la contribució de Glòria Soriano i Lourdes Sabaté, un article centrat en les novel·les que tenen com a protagonista, d'una manera o altra, el llibre manuscrit. Sorprèn que, malgrat que l'estudi de Soriano i Sabaté pugui arribar a classificar aquesta mena d'obres en quatre grups ben definits —llibre-guia, llibre críptic, llibre-testimoni i llibre-objecte—, cap de les novel·les del cas no incorpori una descripció fidel del procés de còpia i d'il·luminació del llibre medieval.

3. MÚSICA, CINEMA I NOVEL·LA

Incloc en aquest tercer apartat dues contribucions. La primera, signada per Àngel L. Ferrando i Llúcia Martín, analitza la música seleccionada per a la pel·lícula *Excalibur* de John Boorman (1981). Segons els autors, el ressò medievalitzant és comú a tota la banda sonora del film, que aprofita molt bé la tècnica wagneriana del *leitmotiv*. Ferrando i Martín estudien la tria, el tractament musical i la interrelació de la música amb les escenes i els personatges més significatius de la pel·lícula. Antonio García, per la seva banda, destaca la conversió del pensament musical en element narratiu a la novel·la *Cercamon*, de Lluís Racionero. Segons García, la tesi de Marius Schneider que considera la iconografia romànica com un producte ideològic que respon a prin-

cipis musicals és a la base de la idea del «cant de les pedres», que té, a la novel·la, una doble funció: crear una atmosfera meravellosa i dotar de profunditat espiritual uns personatges marcadament esquemàtics.

4. EDAT MITJANA I TEATRE, CÒMIC, CURT CIENTÍFIC, CITACIÓ LITERÀRIA

El darrer apartat, forçosament miscel·lani, inclou quatre articles. En el primer, Carlos Ferrer analitza el gairebé nul interès del teatre públic espanyol per l'edat mitjana: si hi treu el cap, només ho fa com a vehicle per afrontar temes contemporanis, sense pretensió de portar-la a l'escena amb tots els ets i uts.

José Pablo Gallo i María Victoria Játiva revisen la presència de l'edat mitjana en el còmic, fent especial atenció a tres icones populars: *El Príncipe Valiente*, *El Guerrero del Antifaz* i *El Capitán Trueno*. En aquest gènere l'edat mitjana acostuma a ser-hi un entorn exòtic, força difuminat, amb nombroses llicències o errors temporals. Els autors assenyalen que l'escassa versemblança d'aquests productes, ucrònics o obertament anacrònics, no ha d'impedir al lector de gaudir-ne.

Antonio Rubio signa una brevíssima —i insuficient per fer-nos-en cabal— contribució: la presentació d'un curtmetratge experimental de cinc minuts de durada que pretén demostrar l'actualitat filosòfica i humana de les miniatures medievals (*sic*).

L'estudi d'Antonio Doñas rastreja la presència de Boeci en dues novel·les i una pel·lícula. En el cas de *La conxorxa dels enzes*, de John Kennedy Toole, la identificació del narrador —*alter ego* de l'autor— amb Boeci queda ben resseguida en els fragments citats per Doñas. A la novel·la del romanès Vintila Horia *¡Perseguid a Boecio!*, aquesta presència hi té un valor clarament estructural, atès que respon a una al·legoria política que incorpora, entre altres temes, l'exili, l'aïllament, la tirania, el poder, la injustícia i la salvació a través de l'art. A la pel·lícula *24 Hour Party People* (2002), que retrata l'escena musical de Manchester als anys 70, un captaire identificat amb Boeci introdueix la idea de la Fortuna, central en l'argument del film.

Arribem al final del recorregut després d'haver fet trenta-vuit etapes desiguals —feixugues, lleugeres, ambicioses, repetitives, vertiginoses. Un cop enllestides les gairebé 600 pàgines del llibre, el lector ha enriquit la seva mirada literària i cinematogràfica amb paisatges que ahir li eren desconeguts o que ha redescobert des d'una

nova perspectiva. Es pot lamentar, aquest lector, d'haver trobat més d'una pedra en el camí, però en línies generals ha avançat amb pas ferm i no s'ha sentit mai perdut.

David Guixeras Olivet
Universitat de Girona

M. Àngels Herrero Herrero, *Àngel o dimoni: la dona valenciana* moderna *escriu*, *Lletraferides* modernes. *Catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVII,* Centre d'Estudis sobre la Dona, Universitat d'Alacant, 2009, 127 pp.

En l'actualitat som nombroses les dones que tenim la possibilitat de veure passar per la impremta algun escrit fruit de la nostra experiència personal o de la pròpia capacitat intel·lectual; aquest fet ens fa oblidar massa sovint que no sempre ha estat així i que l'escriptura, fins i tot la lectura, han sigut considerades activitats perilloses per a una dona. Lectura i escriptura, ambdues, suposaven la descoberta de mons que, descabdellats i teixits a partir de la ment femenina, esdevenien pertorbadors per als interessos de l'home. Comptat i debatut, resultava més convenient mantenir-ne la dona allunyada.

Tenint en compte aquesta premissa, no ha de resultar-nos estrany que quan M. Àngels Herrero —autora del llibre que ressenyem— es va proposar d'estudiar el panorama de la literatura catalana de l'edat moderna, emmarcada dins del Regne de València i cenyida a l'àmbit femení, es trobara amb un buit que calia omplir; un buit que la conduí indefectiblement a preguntar-se si les dones valencianes *modernes* —circumscrivint el terme a l'època esmentada— escrivien. En cas afirmatiu, calia formular-se altres qüestions: qui eren aquestes dones? A quina classe social pertanyien? Per què se les havia ignorades?

Lletraferides modernes. *Catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII* pretén ser un primer pas en el camí que ha de servir de resposta als interrogants plantejats. Pel que fa a la darrera de les qüestions, per què s'ha ignorat les dones escriptores d'aquest període, la reflexió d'Herrero, a banda de l'esment a la mal anomenada *Decadència* de les lletres catalanes, se centra particularment en la recreació d'una societat d'arrels medievals mediatitzada pels interessos masculins i amb una maniquea, al temps que

pobra i simplista, concepció de la dona: àngel o dimoni segons se la poguera assimilar a Maria, exemple de virtut, o a Eva, incitadora de pecat.

Més enllà de tot això, la dona moderna, de classe social mitjana o alta, aconsegueix gaudir d'una limitada educació que li permet, en certs casos, agafar la ploma i, amb el temps, assistir a salons on les tertúlies literàries li ofereixen la possibilitat de prendre contacte amb un model de lletres adient al sexe masculí. A més a més, la participació en justes poètiques, ja en el segle XVII, suposen una lenta però progressiva intervenció de la dona en l'àmbit literari.

D'altra banda, Herrero destaca el fet que moltes dones escrivien des del convent; en aquests casos, el paper del confessor com a incitador de l'escriptura i censor d'aquesta resulta altament remarcable i propicia l'augment de dones dedicades a la tasca literària (p. 18). Una tasca, això sí, portada a terme des de l'intimisme que suposa la recreació de la pròpia vida i sentiments dins de l'orde religiós.

Qüestions de caire contextualitzador a banda, M. Àngels Herrero és conscient de l'ampli abast del mot *catàleg*, a què fa referència el títol del seu estudi; per aquest motiu ens fa notar que, tot i que els cinquanta-sis noms d'autores valencianes que ressenya aquest treball puguen semblar un nombre escàs perquè convinga atorgar-li l'etiqueta de *catàleg* (p. 32), ara per ara, no n'hi ha d'altre circumscrit a l'àmbit valencià femení referit als segles XVI-XVIII. D'aquí que remarquem la importància de l'aportació del llibre que presentem.

Les dificultats a les quals es va haver d'enfrontar l'autora de *Lletraferides* modernes a l'hora d'elaborar el treball són considerables ja que, en un principi, els repertoris bibliogràfics consultables no reportaven més que una vintena escassa de noms: es tracta de catàlegs com ara *A Bio-Bibliography of Eighteenth*, *Century Religions Women in England and Spain* de Mª José Álvarez Faedo (2005), o *Escritoras de la Ilustración española (1759-1808)* de Mª Pilar Zorrozva (1999), per citar dos dels més recents, sense oblidar els *Apuntes para una biblioteca de autoras españolas desde el año 1401 al 1833* de Serrano y Sanz, de referència obligada. Cal tenir en compte que les dades referents a les autores valencianes que ofereixen aquests repertoris són, en moltes ocasions, escasses. L'absència de l'any de naixement i/o de la mort o la consignació del nom adoptat per l'escriptora a l'hora d'entrar en el convent, en comptes del nom real, han dificultat una catalogació per ordre cronològic o alfabètic. Encara més, l'anonimat de molts textos constitueix un altre dels factors que impedeixen la classificació rigorosa de les autores *modernes*, dones que, com ja hem esmentat, amb freqüència residien darrere

dels murs conventuals. És per aquest motiu també que memòries, vides espirituals, diaris o epístoles predominen entre els textos d'autoria femenina, a més de la poesia de caire religiós, com a subgènere d'un gènere intimista per excel·lència i, per tant, considerat tradicionalment apropiat per a ser conreat per les dones. Amb l'objecte de facilitar la consulta de les autores dels textos segons el gènere treballat, *Lletraferides* modernes conté un annex amb un índex en aquest sentit (pp. 105-127).

D'entre les cinquanta-sis escriptores ressenyades, Herrero en destaca especialment dues: Donya Hipòlita Roís de Liori, autora d'una àmplia producció epistolar, i Donya María Egual, a qui la vocació literària impulsà a tastar tots els gèneres (p. 94). Amb tot, és justament vocació literària el que no es pot afirmar que posseïren totes les dones que es fan constar en el catàleg, moltes d'elles abocades circumstancialment a l'escriptura pel seu confessor. És per aquest motiu que, fàcilment, es pot posar en dubte el valor literari dels textos confegits per les preteses lletraferides valencianes; aquest fet, no obstant això, ha de formar part necessàriament d'un altre estudi atés que les dificultats a l'hora d'accedir als escrits són considerables. Així doncs, el catàleg d'autores valencianes de l'Edat Moderna que presenta M. Àngels Herrero no pot deixar constància, de forma taxativa, de la llengua emprada als textos, ja que és possible que aquesta es corresponga o no amb la del títol ressenyat.

Amb tot, i malgrat els inconvenients que comporta l'apropament a una època no massa prolífica per a la literatura catalana —més encara si ens centrem en l'àmbit femení—, resulta evident que aquesta nova publicació del Centre d'Estudis sobre la Dona de la Universitat d'Alacant contribueix a omplir un buit informatiu que, més enllà de proposar un estudi sota la perspectiva de gènere, pretén salvar de l'oblit aquelles autores que, pel fet d'agafar la ploma i escriure, van obrir el camí, de forma incipient però sense marxa enrere, a la literatura catalana escrita per dones. Textos com els de Bárbara Abarca, Sor Maria de Ayala, Sor Beatriz Ana Ruiz y Guill, Donya Ángela Almenar y de Monfort, Donya Luisa de Borja y Aragón i de tantes altres autores, catalogades per M. Àngels Herrero, constitueixen, doncs, una pàgina de la història literària que cal incloure en els nostres llibres perquè així, ratlla a ratlla, podrem reconstruir el camí intel·lectual que van traçar aquelles dones que ens han precedit i que ens han ajudat a ser on ara som.

Isabel Marcillas Piquer
Universitat d'Alacant

La revolució teatral dels setanta. II Jornades de debat sobre el repertori teatral català, a cura de Francesc Foguet i Nuria Santamaria, Lleida, Punctum & GELCC, 2010, 241 pp.

La revolució teatral dels setanta —volum que arreplega les intervencions que es produïren al llarg de les «II Jornades de debat sobre el repertori teatral català», celebrades a l'Institut del Teatre i a la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona, els dies 27 i 28 d'abril de 2006— ens acosta a una època ben interessant per a la cultura catalana, una època gairebé convulsa. Els canvis sociopolítics que tingueren lloc durant aquells anys es reflectiren particularment en el món del teatre. Autors, directors, actors, companyies i grups, tot un col·lectiu professional que lluità per assolir justament aquest adjectiu i que, amb il·lusió i compromís, apostà per la transformació del panorama teatral català.

Les Jornades es posaren en marxa a partir d'un document de treball elaborat pels coordinadors mateixos, Núria Santamaria i Francesc Foguet. Un document expressament provocador —«Quan preguntar no és ofendre»—, que s'inclou en l'annex de les actes. És interessant destacar que aquest text proposa les preguntes clau a partir de les quals els participants en desenvoluparen les intervencions ressenyades en el volum, dividit bàsicament en sis parts: presentació a càrrec de Santamaria i Foguet, conferència inaugural, ponències, taules rodones, aportacions al debat i la coda.

Joan-Anton Benach, crític de teatre a *La Vanguardia*, fou l'encarregat de portar a terme la conferència inaugural que, amb el títol «L'hora bona de l'activisme cultural», proposà un inventari dels esdeveniments més rellevants de la vida teatral al Principat al llarg d'aquella dècada. Així, Benach al·ludeix, entre d'altres moltes coses, a la fundació —per part de Ricard Salvat— de l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual i tota l'evolució que aquesta experimentà. Es refereix també a l'aparició de «l'*off* Barcelona», al seu fracàs i a la posterior inauguració del Teatre Capsa el 1969. Grups com Els Joglars, autors internacionals com Brecht o Handke i autors propis com Jordi Teixidor o Josep M. Benet i Jornet, desfilen per l'article de Benach qui ofereix, d'aquesta manera, la visió calidoscòpica d'unes perspectives teatrals en procés d'evolució i plenes de matisos, en què el Grec-76 significà el «punt àlgid en la presa de consciència sobre la força de la professió» (p. 33).

L'estudi que porta per títol «El teatre a Mallorca: entre la utopia i la supervivència», de M. Magdalena Alomar —professora de l'Escola Superior d'Art Dramàtic de les Illes Balears— ens apropa a facetes diverses de la transformació de la vida teatral

dins d'una Mallorca abocada als canvis socials que caracteritzaren els volts dels anys setanta. El *boom* del turisme, la intensa activitat urbanística que n'era conseqüència, les modificacions polítiques inherents a la mort del dictador... tot evidenciava una necessitat d'abandonament de models obsolets. No obstant això i pel que fa a l'activitat teatral, els seus conreadors s'entestaven a no renunciar a uns patrons estandarditzats i popularitzats on prevalia temàticament la intranscendència que el públic semblava demanar.

És la mateixa evolució econòmica i social allò que fa perdre posicions al teatre com a activitat d'esbarjo; molts locals de teatre es reconverteixen en sales de cinema, el públic hi assisteix cada vegada més esporàdicament i espais teatrals, fins aleshores importants, es veuen immersos en greus problemes de gestió i administració. Per aquest motiu Alomar incideix particularment en la importància, al llarg d'aquests anys, de la conquesta del carrer per part de l'activitat dramatúrgica. L'aparició de grups de teatre independent és lenta, però avança progressivament i paral·lela a la desaparició del teatre de cambra en castellà. Grups com Los Goliardos, el Grupo de Teatro Experimental o els *happenings* organitzats per A. Ballester permeten parlar del teatre independent com d'una nova forma de professionalisme que manifesta una clara voluntat de ruptura amb les posades en escena tradicionals.

L'estudi avança fent referència al domini del món comercial sobre el panorama teatral, cosa que afavorí les representacions d'autors illencs d'èxit, com és el cas de Pere Capellà, Martí Mayol, Tous i Maroto, Joan Mas i Xesc Forteza i el seu grup, entre d'altres. Ara bé, Alomar fa notar com, malgrat tot, eren les companyies espanyoles aquelles que dominaven completament el mercat, tant pel número d'obres estrenades com per la quantitat de dies en cartellera; molts d'aquests espectacles eren revistes o musicals que la televisió s'havia ocupat de promoure àmpliament.

Així mateix, Alomar fa referència a la importància dels premis Ciutat de Palma, creats el 1955 per l'Ajuntament d'aquesta ciutat i que tingueren vigència fins l'any 1979. Hi foren premiats autors com Mayol, Palau, Porcel, Cuéllar, Benet i Jornet o Mus, entre d'altres. A més, hi són referits altres premis, guardons i homenatges que, al llarg d'aquells anys, confegiren el panorama teatral illenc; ultra això, i amb referència al món editorial, s'hi ressenyen les empreses illenques que dedicaven els seus esforços a la publicació de títols teatrals, amb un esment especial a l'editorial Moll.

Finalment, un apartat dedicat a la producció al·ludeix a la circumstància que el teatre popular en llengua catalana havia passat a designar-se durant el franquisme

«teatro regional», cosa que, certament, el disminuïa i el limitava, tot i que només responia a la demanda del públic existent. En el seu article, Alomar traça un recorregut que deixa constància dels autors més representatius del moment i de les obres que marcaren les seues trajectòries professionals. Així, per exemple, trobem el cas de Joan Mas, de qui destaca l'evolució creativa. També s'hi fa referència a Xesc Forteza, els muntatges del qual sempre resultaven reeixits, gràcies a la voluntat de contemporitzar els temes mitjançant l'humor i un registre lingüístic adaptat al poble. L'article tampoc no deixa de banda el repertori teatral de Llorenç Villalonga, de les obres del qual es destaca particularment la visió satírica d'uns personatges que es veuen immersos en un món decadent i les reaccions que aquesta circumstància els provoca.

La producció dramàtica de Llorenç Moyà —inclinada a la tragèdia clàssica—, els treballs inèdits i sense estrenar de Josep M. Palau i tota una nòmina d'autors que iniciaren la seua trajectòria teatral apostant per nous models temàtics i formals —com Jaume Vidal Alcover, Blai Bonet o Guillem Fullana, entre molts d'altres—, sense oblidar Baltasar Porcel, Miquel López Crespí, Joan Soler i Antich o Alexandre Ballester, tots ells complementen el llistat de dramaturgs que ofereix l'estudi de M. Magdalena Alomar; un estudi que, sens dubte, ens apropa a la transformació del panorama dramatúrgic illenc, en uns anys agitats, teatralment parlant, perquè el canvi, la normalització cultural i lingüística i la ruptura amb els prototipus fins aleshores existents s'hi imposava.

«La dècada prodigiosa» és el suggerent títol amb què Antoni Bartomeus encapçala un article que pretén propiciar en el lector consideracions, des de la distància, sobre els esdeveniments que marcaren el punt d'inflexió en la transformació de la vida teatral catalana dels setanta. I diem vida, no només en el sentit de producció, edició i/o representació, sinó tenint en compte el matís que aglutina l'esdevenir de tots aquells treballadors del món del teatre que s'implicaren en la realitat sociocultural del país. D'aquesta manera, el text destaca, particularment, l'activitat de les iniciatives col·lectives; una activitat que es materialitzà en espectacles tan singulars com ara els que oferien Putxinel·lis Claca, Els Joglars o Comediants. Segons Bartomeus, fou, però, de la mà del Grec-76 que es va trobar veritable gust a l'oposició a les estructures obsoletes que fins gairebé aquells moments oferien assíduament les manifestacions dramatúrgiques. Així mateix, Bartomeus incideix en el fet que la fundació del Teatre Lliure suposà la creació d'un centre de treball capaç d'autogestionar el control de tot tipus de tasques, des de la vessant estètica fins a l'econòmica. Es tractava d'iniciatives, totes elles, que

feien mostra de la necessitat i de la determinació de mantenir unida l'evolució política, social i cultural mitjançant la innovació aplicada a l'espectacle teatral.

Al seu torn, Mercè Saumell —professora a l'Institut del Teatre a Barcelona— proposa una cronologia de les estrenes i d'altres esdeveniments històrics i dramatúrgics, tant pel que fa al teatre català com a l'espanyol o internacional, al llarg de la dècada dels setanta. A més, en el seu article, Saumell fa referència a l'anomenada «Operació *off* Barcelona», a l'aparició del Teatre Capsa, com a escenari estable que donaria aixopluc a les representacions protagonitzades pels nous col·lectius del Teatre Independent, i a l'aparició de la Nova Cançó, com una eina que compartia amb aquest teatre, també nou, el desig d'exaltar la cultura pròpia, així com la voluntat de desenvolupar una acció política que poguera visualitzar-se gràcies al nivell artístic dels seus creadors.

No menys interessant resulta l'aportació de Carles Batlle, dramaturg i també professor a l'Institut del Teatre de Barcelona, qui, a partir de la definició del concepte de *tradició*, planteja la necessitat de revisar la nostra, tot adaptant-la als nous temps i oferint-ne punts de vista que fins ara havien romàs inèdits. Batlle suggereix, doncs, la revitalització, sense complexos, dels textos dels nostres autors dels setanta a fi que els creadors joves puguen considerar-ne l'obra com un llegat de la cultura pròpia que no s'ha de menysprear.

La intervenció d'Àlex Broch clou el bloc dedicat a les ponències. Broch, crític literari i professor de l'Institut del Teatre a Barcelona, ofereix amb el seu article la visió pròpia com a crític teatral de la revista *Canigó*, en el període comprés del 1973 al 1977. L'estudi al·ludeix al fet que la idea que sintetitza especialment aquella dècada és la lluita d'un teatre independent que treballava engrescat amb la idea d'esdevenir professional: «treballàvem per un teatre català, modern, incisiu, que es manifestava, sens dubte, amb un alt component ideològic» (p. 110). Un teatre que havia de ser l'encarregat de superar l'heretatge del qual es partia i que mitjançant la fundació del Teatre Lliure, l'any 1976, consolidà el primer pas cap a la maduresa que cercava. Al llarg de la seua exposició, Broch ens apropa de manera succinta a les infraestructures de què es disposava en aquell moment, també als cicles i festivals, a les col·leccions, al Congrés de Cultura Catalana, a les accions que emprengueren els membres de la professió, als espais i llocs de representació, companyies, directors, autors i obres. Un repàs, en suma, del que fou aquella dècada, vista a través dels ulls d'un crític que, com ell mateix afirma, mai no ha deixat de ser espectador.

L'apartat dedicat a la transcripció de les taules rodones que tingueren lloc durant les «II Jornades de debat sobre el repertori teatral català», s'inicià amb les aportacions d'Araceli Bruch —actriu, directora, dramaturga i pedagoga— i Pere Planella —director i professor a l'Institut del Teatre. Núria Santamaria hi intervingué com a moderadora de la taula. Aquesta taula portà per títol «D'independents a professionals... amb pèrdues?» i es proposà de reflexionar al voltant de la desaparició d'alguns d'aquells elements que marcaren el tarannà dels treballadors del món del teatre al llarg de la dècada dels setanta. Els participants incidiren particularment en el caràcter de transitorietat de l'època esmentada. Una transitorietat, però, lligada a un esperit de lluita i de treball en comú. Una transitorietat, a més, marcada per la il·lusió d'una fita única: el redreçament del teatre català.

Ara bé, els tertulians no obviaren que les circumstàncies socials i polítiques no eren les més adequades. En aquest sentit Bruch parlà de «l'autogestió de la misèria», simplement perquè la feina s'havia de fer des del voluntarisme: eren uns moments de compromís. I, justament amb aquest mot *compromís*, inicià Pere Planella la seua intervenció. Planella rememorà un jovent clarament implicat en el món del teatre; un jovent, però, impertinent. Impertinència que, malgrat tot, els conduí a la recerca de nous models teatrals: al coneixement de Grotowski, al descobriment del Brecht que es feia a Europa o a l'Stanislavski introduït per William Lyton.

Planella es lamentà especialment de la mancança, en aquells moments, de referents, de mestres —amb l'excepció de Ricard Salvat entre pocs altres—; es lamentà també d'haver menyspreat, per inconsciència o, potser, per desconeixement, tota una generació d'actors i d'actrius. Malgrat tot, reconegué que aquella etapa va ser un període d'aprenentatge de l'ofici: directors i actors evolucionaven gràcies a la pràctica diària. Tanmateix, el cas dels dramaturgs era ben bé un altre: els costava molt estrenar i el seu procés de formació en l'ofici quedava interromput.

El pas d'un teatre independent a un teatre institucionalitzat suposà, a parer dels membres de la taula, una pèrdua progressiva de la il·lusió i del compromís: actualment, ningú no vol córrer riscos i, sense aquest component, no hi ha propostes noves, no hi ha mobilització i no es transmet la il·lusió a les noves generacions.

La segona de les taules rodones fou dedicada als autors teatrals. Josep M. Benet i Jornet, Ramon Gomis, Manuel Molins i Jordi Teixidor en formaren part. Sota el títol «Dramaturgs dels 70, testimoni d'una marginació?», els autors esmentats debateren al voltant del sentiment de marginació que, com a dramaturgs, i dramaturgs en llengua

catalana, pogueren haver experimentat al llarg d'aquella època. Com a resposta a aquesta pregunta, Jordi Teixidor subratllà el fet que, personalment, ell no vol creure en l'existència de cap marginació; donà suport a la seua afirmació en base a la indefinició de la política teatral del moment i a la programació d'un teatre cada cop més comercial, tot i que alguns autors s'obstinaven a creure que un altre teatre era possible.

De la transcripció del que s'esdevingué en aquesta taula redona, en destaca també l'aportació de Manuel Molins qui es qüestionà, primer de tot, el concepte de *generació* i defensà la singularitat de l'escriptor per oposició a un terme que aglutina autors que, en una bona part d'ocasions, només tenen en comú el fet d'haver escrit en un període històric concret. D'altra banda, el dramaturg incidí particularment en el fet que el teatre és un gènere «representable», tot i que no ha de ser escrit necessàriament per a ser representat. En aquest sentit la marginació dels escenaris adquireix una altra dimensió que permet eximir el dramaturg del sentiment de discriminació que l'allunyament de les taules li pot produir. Molins apuntà, doncs, cap a una necessària revalorització del text dramatúrgic per les qualitats literàries intrínseques que el caracteritzen.

La intervenció de Ramon Gomis remarcà el fet que, al llarg d'aquesta dècada, el focus de la dramatúrgia es desplaçà cap a la figura del director; aquesta circumstància, afegida a la catalanitat del nostre teatre —en el sentit lingüístic del terme—, no ajudà a la difusió dels textos catalans. És així com, a parer de Gomis, sota el suport del teatre independent, l'autor teatral es decantà cap a l'escriptura d'un teatre coral. La dificultat per a renovar el propi discurs, la incapacitat d'internacionalització i la manca d'ofici esdevingueren els factors clau a l'hora de parlar de marginació.

El discurs de Josep M. Benet i Jornet contextualitzà el període històric en el qual s'inscriu la, potser, mal anomenada «generació dels setanta» —segons el criteri de Benet i Jornet, seria més encertat parlar de «generació del Premi Sagarra». El dramaturg confirmà les escasses oportunitats dels autors per aprovar els seus textos mitjançant la posada en escena i féu referència al fet que, en moltes ocasions, aquesta circumstància no era deguda a una marginació sorgida de les autoritats del moment, sinó que eren els mateixos companys de professió els qui no comptaven amb ells.

La taula redona es clogué amb la resposta, per part dels autors convidats, a la pregunta de Frances Foguet —que actuà com a moderador de la taula— sobre si, com a dramaturgs, tenien el sentiment de formar part del repertori d'una tradició diversa, tot i que sovint desconeguda o ignorada.

L'última de les taules que donaren vida a aquestes II Jornades cedí la paraula a Pau Monterde —un dels fundadors del grup El Globus, l'any 1972— i a Lluís Solà —un dels puntals de la companyia La Gàbia—, actuà com a moderador Jaume Aulet. La intervenció de Lluís Solà prengué com a base el document de treball sobre el qual es van desenvolupar aquestes jornades; un document que, a l'empar del títol ja esmentat, «Quan preguntar no és ofendre», suscità a Lluís Solà tretze tesis sobre la situació del teatre català i quatre principis que hauria de tenir en compte el teatre nacional de Catalunya. Amb referència al contingut de les tesis proposades per Solà, en destacarem la necessitat que tant autors com artistes dels Països Catalans siguen objecte d'ensenyament a qualsevol nivell, bàsic o universitari. Solà abordà també la importància de l'extensió del territori català i de la circulació dels productes culturals per tota aquesta dimensió territorial a la qual és necessari no renunciar. La reivindicació dels clàssics fou, així mateix, un dels punts sobre els quals se sustentaren els pilars de les tesis desenvolupades per Solà.

Els quatre principis per al teatre nacional de Catalunya tingueren en compte el territori, la representació dels clàssics i dels autors contemporanis, el model de llengua que el teatre nacional hauria de difondre, la recepció de les dramatúrgies universals, també la d'aquelles dramatúrgies que tenen més semblances culturals amb la catalana i, finalment, reflectiren la necessitat que el teatre nacional siga present, amb produccions pròpies, a les capitals més importants del nostre domini lingüístic.

Per la seua banda, Pau Monterde afegí cinc consideracions relacionades amb el document de treball base d'aquestes jornades. Aquestes consideracions tingueren a veure amb l'aprenentatge de molts treballadors del món del teatre a l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual. Una altra de les consideracions féu referència al repertori, tot afirmant que els grups de teatre del moment sí que donaven suport als dramaturgs del país, ja que resultaven més propers al públic en general pels tipus de problemàtiques que plantejaven en els seus textos. La professionalització, la importància de la televisió en aquesta tasca, la desaparició del concepte de companyia estable i el conseqüent auge de l'individualisme sobre el treball en equip, afegit a la manca de política cultural, són altres dels punts a què féu referència Monterde.

Aquestes actes dedicades al repertori teatral català, amb incidència en la dècada dels setanta, es clouen amb aportacions diverses al debat per part de representats destacats del món de la dramatúrgia catalana, coma ara Enric Cervera —cap de redacció de la revista *Entreacte*—, Jordi Lladó —investigador—, Antoni Nadal —crític i historiador

del teatre— i Magí Sunyer, professor de la Universitat Rovira i Virgili. El document proposat com a coda referma la conclusió general que la dècada dels setanta fou un període clau per a la configuració de l'escena teatral catalana tal com se'ns presenta en l'actualitat. Els intents de renovació foren diversos i atenyeren àmbits també diversos: la constitució d'un teatre independent, l'emergència d'un nou contingent de dramaturgs, una cartellera amb grans deutes amb el passat, la marginació o marginalitat d'alguns dramaturgs i, certament, un públic minoritari interessat per un teatre compromés.

Comptat i debatut, *La revolució teatral dels setanta* ens apropa a l'agitat panorama d'una dècada en què política, societat i cultura —en aquest cas representada pel món de la dramatúrgia—, es prenien el pols mitjançant un joc d'estratègies del qual preservem, encara avui, alguns guanys i, com no, certes pèrdues.

Isabel Marcillas Piquer
Universitat d'Alacant

Joan Veny i Àngels Massip, *Scripta eivissenca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009, 361 pp.

No crec que siga habitual llegir-se una antologia de textos sencera, com tampoc no ho és llegir-se una gramàtica o un diccionari, o, encara menys, una enciclopèdia. Però tinc entès que hi ha gent que ho fa... o que ho fem. Ara ja m'hi puc comptar, per bé que no en tots els casos referits. En el meu cas ja m'havia llegit alguna gramàtica i ara he fet una lectura total d'una antologia de textos (els diccionaris i les enciclopèdies els deixe per a gent amb més dedicació). Realment, he de dir que he gaudit amb la lectura total dels textos que el mestre Joan Veny i la col·lega Àngels Massip han recopilat per a l'*Scripta eivissenca* que acaben de publicar. Per descomptat que el plaer no ha estat igual en tots els casos, però ausades que hi ha un bon esplet de mostres textuals que acosten el lector a un relat novel·lesc ben entretingut. En són bons exemples textos com el de «les malifetes de Bernat Cocorella» (1410), en el qual el tal Cocorella és acusat de ser un veí de comportament indecent, lladre d'objectes sagrats i usurer (pp. 38-39); també n'és una bona mostra el «Clam al governador» (1573), que denuncia, talment com faria un periodista intrèpid dels nostres dies, la corrupció entre els encarregats de recaptar taxes i entre els «que abunden de riqueses y béns temporals», que paguen uns

impostos irrisoris (pp. 119-120); en la mateixa línia periodística s'inscriu la «Denúncia per maltracte i amistançament» (1702) ens proporciona un capítol més de l'eterna violència dels hòmens sobre les dones (pp. 164-165); en una línia que imaginem més pròpia de l'època, hi ha el textos «Defensant-se dels moros» (1621), que conté una descripció molt àgil de les escaramusses entre els cristians eivissencs i els moros que feien incursions a la costa (pp. 128-129) i la «Baralla a Santa Agnès» (1702), plena de diàlegs d'una gran vivacitat (pp. 167-168); finalment, i ja d'època contemporània, tenim la rondalla «El So Selleràs i el So Parra» (1967), d'Isidor Macabich (pp. 244-246). L'exemplari podria ser més llarg perquè hi ha un centenar de textos en tot el recull (101, exactament). Ara bé, no és que vulguem destacar només el valor com a relats de bona part d'aquestes mostres sinó que, gràcies a aquest caràcter, els textos posseeixen una gran varietat i riquesa de formes lingüístiques que ens acosten a la llengua parlada real de cada moment històric. I aquest és el regal més gran que ens pot fer una mà que ha redactat en altres etapes històriques: mostrar-nos com parlaven els seus coetanis. Conseqüentment, els compiladors ens diuen des de la primera pàgina (p. 9) que el seu propòsit és

> presentar una molt nodrida sèrie de textos procedents de totes les èpoques i de totes les varietats geogràfiques del català, acompanyats d'un comentari lingüístic, per veure fins a quin punt en un text traspuen elements del parlar col·loquial de l'autor.

Per tant, podem afirmar amb contundència que la història de la llengua catalana està d'enhorabona davant l'aparició d'aquesta nova antologia de textos. Però l'enhorabona és doble perquè l'*Scripta eivissenca* de Veny i Massip és només un primer volum d'una llarga sèrie que cobrirà tots els dialectes catalans. La previsió més immediata dels seus autors és que el volum que ressenyem serà seguit per altres dos corresponents als dialectes insulars que resten (menorquí i mallorquí) i que després veurà la llum el del rossellonès. A mitjan i llarg termini, segons es desprèn d'un quadre inserit en la introducció (p. 11), encara s'hauria de publicar una desena més de volums. Tant de bo que no se'ns faça llarga l'espera i que puguem arribar a gaudir de tan magna obra en un temps no excessivament dilatat.

I mentre aplega aquest moment, ens concentrarem a traure tot el profit possible del volum eivissenc en benefici de la recerca sobre la llengua catalana en els eixos diacrònic i diatòpic. No debades, aquesta no és una obra de consulta sense més, com altres antologies, sinó que il·lustra els textos amb uns comentaris que, a més d'una

breu presentació, mostren informació relativa a les grafies utilitzades, als seus trets fonètics, morfosintàctics i lèxics, i que es clouen amb un colofó que dóna una idea de síntesi de cada text. Així doncs, Veny i Massip no s'han limitat a un mer treball de compilació cronològica del material arreplegat sinó que hi han fet una passa més per a donar-nos una idea més completa de cada text.

El volum s'estructura en tres parts: la primera és la introducció (pp. 9-22), la segona és el recull textual amb els comentaris (pp. 23-282) i la tercera l'ocupa un glossari (pp. 283-361). Evidentment, el centre d'atenció del llibre es troba a les 259 pàgines de textos i comentaris, però les altres dues parts són també importants. La introducció ho és perquè s'hi expliquen els mètodes i criteris de treball. Per exemple, Veny i Massip hi donen l'adreça de la pàgina web que ha creat el grup d'investigació que, coordinat per ells mateixos (<http://www.ub.edu/scripta>), s'ocupa de la recopilació i tractament dels textos dialectals catalans de tots els temps que van destinats a l'antologia. De moment, s'hi poden consultar en suport informàtic 69 dels 101 textos continguts al llibre. L'avantatge d'aquest suport és que s'hi poden fer cerques i copiar-ne fragments per a presentar-los en altres formats. També al llistat previ, que apareix ordenat alfabèticament pels títols dels textos, es poden fer cerques per a trobar un text concret o l'any en què es va redactar. Suposem —i esperem— que per aquest mitjà els coordinadors del projecte aniran avançant-nos algunes de les mostres dels altres dialectes que es destinaran als propers volums. La introducció es clou amb la presentació de la col·lecció textual eivissenca; en primer lloc, els autors constaten la sobrerepresentació dels temes religiosos i la infrarepresentació d'algunes èpoques. Pel que fa al segon cas, la justificació que en donen no sembla completament satisfactòria, ja que els segles XIV i XIX, amb tres i dues mostres, respectivament, es presenten amb una sorprenent escassesa documental; així, en el cas del segle XIX ens sobta que la premsa satírica o la literatura popular del moment no hagen donat textos de profit dialectal a Eivissa. Aquest aspecte, però, queda sobradament compensat amb els dotze punts (del 2 al 13) que coronen la introducció amb una caracterització lingüística, ben sintètica, de tot el contingut (pp. 17-20).

Quant al glossari final, cal exalçar-ne la completesa, atès que no es cenyeix a l'entrada de diccionari dels mots que apareixen als textos sinó que els presenta en totes les formes concretes en què s'hi han recollit (femení o plural si són noms, forma conjugada si són verbs, etc.); així mateix, s'hi inclouen fragments sintagmàtics per a permetre observar el funcionament de morfemes independents com ara els articles

o les preposicions, i, encara, s'hi afigen topònims i antropònims (no debades, hi ha 78 pàgines de glossari!). S'hi percep, en tota aquesta manera de presentar les coses, la mentalitat dels investigadors que hi han treballat, pensant en els diferents interessos que poden atraure altres investigadors cap a aquest volum (només un petit inconvenient d'ordre pràctic: la localització de cada unitat del glossari no es fa pel nombre de pàgina sinó per l'any i el tipus de document). Finalment, entre tot allò que podem considerar accessori al capítol central del llibre, que de seguida passarem a comentar, ens cal afegir un fullet volander amb una fe d'errates que dóna compte de dos símbols fonètics transcrits erròniament per la impremta: [ʎ] i [ɲ]. Doncs bé, en trobem a faltar un, [ə], que ha de substituir el símbol [«] totes les vegades que aquest últim apareix al llibre (pp. 51, 96, 114, 141, 162 i 212).

I arribem al moll de l'os de l'*Scripta*, el recull de textos. La informació que s'hi conté és tan gran que ens haurem de limitar a fer un petit tast d'uns pocs trets dels que hi apareixen i s'hi comenten per tal de mostrar la utilitat del conjunt de l'obra. Entre d'altres, hem triat un tret com a mínim per cadascun dels nivells d'anàlisi lingüística que proposen els nostres autors: la iodització pel nivell fonètic; l'article determinat pel morfosintàctic, i els arcaismes pel lèxic. La iodització apareix al text més antic que s'hi aporta (1373): *sanayes* ('senalles, cabassos d'espart o palma'), *Castayó* (Castelló), per bé que sense exclusivitat (*Guillem*). La resta de textos, fins a mitjan segle XVIII, ens dóna a entendre que la norma dels *scripta* és la no distinció gràfica entre la pronúncia ioditzant i la palatal lateral, com ens mostra aquest llarg exemplari: *mullers*, *vermell*, *tevellola* ('tovallola'), *Consell*, *consalés* ('consellers'), *parell*, *vull*, *treball*, *Rosselló*, *perill*, *vella*, *tall*, *rialles*, *apparellat*, *filla*, *parells*, *miralls*, *conills*, *orelles*, *amortallant*, *vermella*, *quisvulla*, *vells*, *mallol*, *treballa*, etc. L'excepció d'aquests *scripta* eivissencs —segurament atribuïble a quan l'escrivà s'ha deixat emportar per la seua pronúncia natural o per la dels qui participen en l'acte que ell transcriu— correspon a casos ja més escadussers, com *crestay* ('cristall') i *vey* ('vell') en un document de 1400; *escanday* ('escandall') en un altre de 1501; *vuy* ('vull') en un de 1557; *segay* ('segall, nadó de la cabra') en un de 1655; *reya* ('rella'), *veya* ('vella') i *vermeya* ('vermella') en un de 1700; *taya* ('talla') en un de 1728; *forrayat* ('forrellat') en un de 1732, i *ais* ('alls') en un de 1735. En canvi, en l'últim text de l'edat moderna (1755), el predomini és per a la iodització, amb vuit casos (*tovaió* 'tovalló', *beias* 'abelles', *xuia* 'xulla', etc) enfront de dos només sense iodització (ovelles i poll). Dissortadament, després de 1755, hi ha un buit a la nostra antologia de 133 anys, i els dos textos del XIX que hi ha, de 1888 i 1892, tenen un caràcter literari

que no deixa traspuar aquest fenomen de la llengua col·loquial. Els documents del segle XX ja pertanyen a una època en què disposem d'una informació dialectal directa que ens diu que la iodització és general i, per tant, la presència del fenomen en uns o en altres textos, segons el registre o la intencionalitat de l'autor, ja no ens resulta tan informativa com en els textos de segles anteriors. A partir d'aquestes dades, l'investigador de la iodització eivissenca (i balear) només ha d'intentar resoldre si és el tipus de textos manejats, majoritàriament de caràcter formal, el que ha barrat —o ha frenat— el pas a un fenomen instal·lat des de l'arribada del català a les Illes o bé si en un principi era un canvi lingüístic en procés que s'ha anat obrint pas. O, encara, si la minva en la memòria de la representació gràfica tradicional del català cap al final de l'edat moderna ha anat fent aflorar una realitat dialectal més antiga. Finalment, l'investigador haurà de tenir en compte l'àmplia presència de valencians entre els escrivans (i altres professionals de la cultura) a l'illa d'Eivissa durant l'edat moderna, tal com es demostra reiteradament al llarg dels textos i els comentaris d'aquesta antologia. Aquest fet deu haver ocultat —o dissimulat— la manifestació de la iodització en els *scripta*.

Segurament, l'article determinat ha viscut una història similar a la que acabem de presentar. Els textos reunits per Veny i Massip dels segles XIV al XVII només ens permeten veure-hi articles derivats de *ille*, que són els considerats «literaris». Així és fins a un text de 1700, any en què ens apareix una forma derivada d'*ipse* en un topònim (*es Rubió*, p. 157) —envoltat, però, de formes derivades d'*ille*—; o fins un altre text, ara de 1702, en què la transcripció d'unes paraules literals en estil directe fa surar una forma femenina singular, això sí, envoltada altra volta d'articles derivats d'*ille*: «*les* cases de *sa* gent [...] en *lo* quartó» (p. 168); i, més avant, fins a 1728, ara en un text formal, com és el de la descripció d'un retaule en què es parla de «*sa* taya» ('la talla'). Aquest ús, present al text (p. 182), passa desapercebut en el comentari de Veny i Massip (p. 183). Com en el cas de la iodització, oculta per les gràfies normatives, el textos que representen el segle XIX, només exhibeixen articles literaris i, quan entrem en el XX, ja apareixen obertament els articles salats, però en textos que tenen el propòsit de mostrar un ús popular; altrament, aquests textos són redundants amb les recerques dialectals que ja tenim d'aquesta època. La semblança amb el comportament que mostra la iodització s'acaba quan comparem la presència quantitativa d'un i altre article, perquè la forma considerada més popular es deixa veure molt més poc a l'escriptura. Malgrat tot, creiem que l'investigador que es troba davant d'aquests textos s'hauria de fer les mateixes preguntes que per al cas de la iodització: les formes

derivades d'*ipse* tenen la mateixa implantació a les Illes des de la seua arribada amb el català des del continent? L'escriptura no ha deixat manifestar-se aquestes formes? Ha anat augmentant amb el temps la presència dels articles salats i s'han començat a fer notar quan ja eren realment freqüents? I per acabar: no ho eren, de més freqüents, però hi ha ajudat a causar aquest efecte la pèrdua de la memòria de l'escriptura tradicional del català, molt afeblida ja cap al segle XVIII?

La qüestió dels arcaismes lèxics és d'un caire molt diferent. L'arcaisme és tal en relació a l'època en què apareix usat. Conseqüentment, és lògica l'afirmació següent dels autors en el segon comentari (p. 30), derivat d'un text de 1380: «El text reflecteix l'estat general de la llengua en el s. XIV, farcit d'arcaismes (respecte a la varietat actual), sense fissures dialectals».

Hem d'estendre aquesta afirmació a la resta dels comentaris, on es parla d'arcaismes sense més especificació, per tal d'evitar el dubte de si ho seran respecte a l'època objecte d'estudi. Així, al primer comentari, basat en un text de 1373, es diu que són arcaismes *ab* ('amb'), *jorns* ('dies'), *gitar* ('vomitar'), etc, i es conclou que hi ha «abundor d'arcaismes» (pp. 26-27); al comentari que prové d'un text de 1400 torna a aparèixer la preposició *ab* com a arcaisme, ara acompanyada de la conjunció *e* ('i') i del substantiu *argent* ('plata') (p. 35); al comentari originat en un text de 1410 es consideren arcaismes *dessús* ('a dalt') i *hom* ('home'), entre d'altres. I així successivament. Hem d'entendre, doncs, que tots aquests trets arcaics exemplificats ho són des de la perspectiva de la llengua actual i no de la que l'estat que vivia el català entre 1373 i 1410, època en què eren paraules vives i corrents.

En conclusió, hem de felicitar els autors d'aquest volum per la tasca feta, animar-los a continuar-la sense defalliment i felicitar-nos nosaltres mateixos com a beneficiaris perquè obres com aquestes contribuiran a un major coneixement de la llengua catalana.

Brauli Montoya Abat
Universitat d'Alacant

Francesc Eiximenis (2009), *Art de predicació al poble*, edició, traducció i pròleg de Xavier Renedo, Vic, Eumo Editorial («Textos pedagògics»), LXVIII + 82 pp.

És ben conegut el paper central que juga la predicació en el context de la societat medieval com a mitjà d'adoctrinament, d'educació, de formació. Per tant,

els documents que genera van plens d'informació de caire cultural —*lato sensu*— al respecte de la societat en la qual s'originen i a la qual s'adrecen. Aquest és un dels seus aspectes més atractius de cara al públic general, però és un fet que aquest mateix públic experimenta sovint una sensació de sorpresa paralitzadora quan pren contacte per primera volta amb aquesta tipologia textual. Bé ho hem comprovat els qui ens dediquem a la docència quan, per exemple, ens toca presentar la predicació d'un autor com Vicent Ferrer. Malgrat la fama que el precedeix, la realitat textual esdevé un fre. I no pas sols per les dificultats intrínsecament lingüístiques o perquè els seus sermons se'ns hagin conservat en un estat de mer apunt, sovint rònegament esquemàtic, sinó perquè els seus sermons són exactament això: *sermons*.

Un sermó medieval és un text definit i caracteritzat per unes pautes retòriques molt ben establertes, que poc o gens coincideixen amb les pròpies dels textos homònims de la nostra realitat actual, les úniques mostres del gènere que, ocasionalment, poden conèixer els nostres estudiants o bona part del públic assistent, posem per cas, a una conferència. Si no expliquem detalladament la seva entitat com a *artefacte retòric* difícilment aconseguirem acostar el públic actual a aquest gènere textual. Com que els textos es construeixen a partir de les normes i expectatives pròpies del seu moment, caldrà explicar quines condicions retòriques havia de satisfer, en l'àmbit medieval, un text que volgués esdevenir sermó. Això ens farà acudir als manuals que pretenien il·lustrar i ensinistrar els autors per a poder escriure aquesta mena de discursos, és a dir, ens fa enfrontar-nos amb les *artes praedicandi*, com, precisament, la que tenim el gust de ressenyar en aquestes pàgines.

Efectivament, Francesc Eiximenis (c. 1327-1409), degué redactar la present *Art de predicació al poble* (*APP*) —originalment en llatí (*Ars predicandi populo*)— el 1377, acompanyada d'un conjunt de sermons, oferts com a models d'estudi, que, malauradament, s'ha perdut. Si la data és correcta, l'*APP* seria, segons explica Renedo en l'estudi introductori (p. LXVII), «si no la primera, una de les primeres obres d'Eiximenis». Sembla rellevant que la vasta obrada de l'insigne teòleg s'iniciï amb un manualet —potser hauria estat preferible traduir *Ars* per *Manual*— dedicat a la predicació, ja que, de la retòrica de la predicació, precisament, en poua no poques tècniques que aplica en les seves obres més divulgades, com bé ha mostrat Albert Hauf en analitzar

l'estil de *Lo crestià* en termes de predicació *per escrit*.[1] I és que els principis retòrics de la predicació servien, en part, per a estructurar també peces oratòries no directament vinculades al món religiós, com ara els discursos reials. Heus ací, doncs, un altre efecte positiu de donar a conèixer textos com el que ens ocupa: els principis que descriuen van més enllà de l'aplicació immediata que en pogués fer un frare davant el seu auditori.

Contràriament a la resta de la producció eximeniana, el present promptuari sobre predicació sembla haver estat molt poc divulgat. Se n'han conservat tres còpies manuscrites i, modernament, només ha estat editat per Martí de Barcelona, en 1936. De fet, podem dir-ne que comparteix el destí d'altres *artes praedicandi* d'autor peninsular, com ara la d'Alfonso d'Alprâo i la de Martín de Córdoba, avui de difícil accés. Per això és just de plànyer que no hom hagi aprofitat l'avinentesa, atès que es tracta d'un text relativamet breu, per a publicar-lo en edició bilingüe llatí/catalá.

Val a dir que l'*APP* comparteix la finalitat divulgativa i formativa que caracteritza bona part del quefer literari eximenià, però en comptes de difondre i explicar conceptes teològics amb el pensament posat en un destinatari ciutadà, s'adreça a un públic molt més restringit —el dels predicadors o el dels qui es preparen per a ser-ho—, format i capaç de llegir en llatí.

El gènere de les *artes praedicandi* compta amb una rica tradició, desenvolupada especialment durant els segles XII i XIII i depurada al llarg de centenars de tractats, per la qual cosa no podem esperar que l'aportació del nostre autor sigui especialment original. En realitat, la seva originalitat no rau tant en els continguts —absolutament previsibles i, diguem-ne, estandarditzats— com en la manera com els expressa, els explica, els comenta.

Certament, com afirma Renedo (p. XXVII), «el text d'Eiximenis exposa uns principis retòrics molt més simples» que altres manuals, planteja un tipus de predicació força senzilla, que defuig les complicacions estructurals en què s'adelitaven alguns predicadors, explícitament condemnades pel nostre, que les veu com una mera exhibició de vanitat intel·lectual.

Eiximenis estructura el seu tractat a partir de les quatre causes aristotèliques: causa final, eficient, formal i material —bé que, a aquesta última, enunciada en el

1. Albert Hauf (1990), *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Sanchis Guarner»), pp. 96-99.

proemi, no dedica posteriorment cap apartat. En referir-se a la causa final, detalla clarament els tres grans objectius de la predicació: primer de tot, «la glòria, la lloança i l'honor de Déu» (p. 4); tot seguit, «la salut del poble» (p. 5); finalment, «la salvació i el premi pels mèrits del predicador» (p. 7). Justament, tan gran com el premi que rebran els bons predicadors serà el càstig rebut pels predicadors indignes, aquell que, «inflats pels vents de la supèrbia i la vanaglòria, prostitueixen la paraula de Déu» i «amb les seves paraules pomposes no busquen [...] sinó [...] la glòria, la fama pròpia i l'honor» (p. 6).

Aquesta darrera idea torna a aparèixer (pp. 10-11) en referir-se a la causa eficient, apartat en què Eiximenis reflexiona sobre les qualitats del predicador modèlic. A colp calent, podria semblar fora de lloc, vist el caràcter tècnic de l'escrit, aquesta descripció moral del predicador, però no ho és: d'una banda, és un tòpic de llarga nissaga —recordem, en última instància, que ja Quintilià descrivia l'orador com un «vir *bonus* dicendi peritus»—; i, d'altra, respon a una exigència sovint plantejada pels destinataris dels sermons —com percebem fins i tot en les compilacions d'e*xempla*—: que el predicador visqués amb fidelitat a allò que predica.

La darrera secció —la dedicada a la causa formal— és, amb diferència, la més desenvolupada i complexa, ja que és ací on encabeix Eiximenis l'estudi estrictament formal del discurs homilètic, discurs que hauria de fer-se «breument, ferventment, pausadament, devotament, moralment, prudentment i ordenadament» (p. 12). A cadascun d'aquests adverbis dedica el nostre autor una secció, si bé la més desenvolupada és la darrera, ja que es dedica a l'ordenació del discurs (pp. 33-65) i, per tant, hi trobarem la descripció detallada de les diverses tècniques d'eixamplament del sermó.

Parlant en termes actuals, podríem dir que un sermó és un autèntic comentari de text. Aquest text —el *thema* del sermó— és, normalment, un versicle pres de la Bíblia i relacionat, per algun motiu, amb la lectura o festivitat que dóna motiu a la predicació. A partir, doncs, d'una única frase calia bastir un discurs que s'havia de pronunciar de memòria i, en alguns casos, podia durar diverses hores. No costa gens imaginar-se a quins problemes havia d'enfrontar-se qualsevol *ars praedicandi*: havia de subministrar a l'orador les eines necessàries per a *estirar* al màxim el *thema* —fragmentant-lo i relacionat-lo amb altres textos—, i per a fer-ho a través d'un discurs que fos fàcil de memoritzar i prou seductor com per a mantenir despert i entretingut el públic al qual s'adreçava. La clau de volta de tot aquest edifici és, com bé diu Eiximenis, l'ordenació (p. 33), idea que li permet suggerir un ventall amplíssim d'estratègies: la

cerca d'altres versicles bíblics relacionables amb el *thema*, la utilització d'experiències pròpies de la vida, l'aprofitament de comparacions (*similitudines*) o d'*exempla*, el recurs a esquemes gràfics que facilitin la disposició de les idees centrals, etc. Sens dubte, però, els consells més interessants són els destinats a la memorització del discurs (pp. 41-51), que s'arrelen en la teoria medieval de la memòria, d'ascendència clàssica, ben comentada per l'editor en l'estudi introductori (pp. LI-LXVI).

Tot plegat pot semblar una lectura merament tècnica, sense gaire interès més que per als especialistes en predicació. I, tanmateix, crec que no és així. L'autor és capaç de fer esdevenir atractiva una exposició que podria, certament, haver resultat esquerpa. En el fons, no hauria de sorprendre que sigui així, ja que bona part del mèrit d'Eiximenis és, precisament, el seu domini de l'art de la divulgació. Al cap i a la fi, això era el que es proposava, respecte a altres temes, en altres obres seves, conegudes de tots. La seva habilitat expositiva, la manera com sap introduir determinats consells, les observacions punyents o colpidores que sap situar de tant en tant, fan que una matèria tan poc original, ja quasi rebregada a força d'haver-se vist exposada en centenars de tractats, guanyi, malgrat tot, l'atenció del lector.

A més a més, l'*APP* ens arriba molt ben abillat gràcies a la tasca duta a terme per Xavier Renedo. El primer que trobarà el lector en la seva edició és una taula cronològica on es disposen banda per banda l'essencial de la biografia de Francesc Eiximenis, els fets més remarcables de la història de l'educació en l'àmbit català i, en una tercera columna, els fets més rellevants de la història de la cultura i de la ciència fora d'aquest àmbit, amb especial atenció als aspectes educatius. La insistència en la temàtica educativa ve condicionada pel caire de la col·lecció —«Textos pedagògics»— on s'insereix aquesta obra. Aquesta inclusió és, al meu parer, forçada ja que aquest tractat no és una obra *sobre* educació. No hi insistiré, però: benvinguda sia, si ens permet tornar a gaudir de l'*APP*.

Tot seguit, el lector hi trobarà la bibliografia fonamental sobre Eiximenis i la seva obra —tant pel que fa a edicions com a estudis—, però, tanmateix, no s'hi inclou, malauradament, la bibliografia dedicada a la predicació, citada en les notes a peu de pàgina de l'estudi que segueix. Aquest estudi, de més de quaranta pàgines, presenta una lectura clara i eficient del tractadet eiximenià. De fet, si deixem de banda les pàgines en què situa l'autor i l'obra en el conjunt de la seva producció, veurem que Renedo, fonamentalment, ressegueix i comenta les parts essencials de l'*APP*, en descriu el funcionament i n'aclareix els punts més complicats amb l'ajuda, quan cal, de la

bibliografia crítica i de la contextualització amb altres *artes praedicandi*. Especialment remarcables són les pàgines que dedica a l'estudi de les tècniques mnemotècniques que proposa el franciscà (pp. LI-LXVI), que considera com «un dels valors afegits més interessants de l'*Ars Predicandi Populo*» (p. LI).

Renedo és conscient que les obres medievals s'han presentar comentades. Ja comenta l'*APP* en el pròleg, però continua fent-ho amb una anotació del text molt ben ponderada, en la qual és particularment encertada la idea de cercar coincidències temàtiques amb altres obres del mateix autor. D'aquesta manera, a partir de l'*APP* podem moure'ns pel conjunt de la seva producció i descobrir línies de força. Lògicament, que un tema o aspecte aparegui tractat en diverses obres és un índex evident de l'interès que despertava en l'autor. Aquesta idea és la que justifica que l'editor hagi volgut confegir un apèndix, sota el títol de «Principis i exemples sobre la predicació», amb una breu selecció de fragments eiximenians sobre la predicació procedents de la *Vita Christi*, del *Dotzè* i del *Terç del Crestià*, presentats en versió modernitzada mercès a la col·laboració d'Enric Tremps, estudiant de Tercer Cicle de la Universitat de Girona. Potser, per arrodonir del tot la feina feta, només hauria calgut, com ja he dit més amunt, el text original i un breu índex analògic dels principals temes tractats.

Tot plegat, doncs, el generós esforç de l'editor permet que el lector actual pugui llegir i entendre sense problemes una obra certament menor, però injustament oblidada, de Francesc Eiximenis. Bona divulgació —filològica— de la bona divulgació —teològica. No és pas poc el que s'hi ha aconseguit, doncs.

JOSEP YSERN
UNED

Jenny BRUMME (ed.), *La oralidad fingida: descripción y traducción. Teatro, cómic y medios audiovisuales*, Madrid / Frankfurt a. M., Iberoamericana / Vervuert, 180 pp.

Jenny BRUMME / Hildegard RESINGER (eds.), *La oralidad fingida: obras literarias. Descripción y traducción*, Madrid / Frankfurt a. M., Iberoamericana / Vervuert, 173 pp.

L'anomenada *oralitat fingida*, *construïda*, *literària* o *fictícia* és el tema comú d'aquests dos volums. Es tracta de dotar de versemblança textos que empren un llenguatge pretesament parlat. Hi tenen a veure les varietats diafàsica, diastràtica i, sovint,

diatòpica. D'altra banda, en tant que recurs estilístic, l'oralitat fingida es construeix seguint unes convencions que poden diferir d'una cultura a una altra i també d'una època a una altra i, per aquesta raó, és un fenomen particularment interessant des del punt de vista de la traducció. Aquest i la descripció des d'un punt de vista intralingüístic i la traducció són els dos punts centrals al voltant dels quals giren els textos recollits en aquests dos volums, tal com s'anuncia en la introducció.

És evident que, en tant que recurs emprat en la llengua escrita, pot trobar-se en gèneres i tipus textuals ben diversos (obres teatrals, guions per al doblatge, assaig periodístic, literatura infantil i juvenil, còmics, etc.) que, d'una manera o d'una altra, fingeixen un discurs pronunciat. La distribució dels estudis entre els dos volums agrupa el teatre, els mitjans audiovisuals i el còmic en el primer, i textos narratius (amb una petita excepció), en el segon. L'ordenació que se segueix dins de cada volum és alfabètica (amb l'excepció del primer treball), tot i que així queden una mica dispersos els textos que tracten de temes semblants o relacionats. Per això, ací *no* se seguirà l'ordre dels llibres.

En un intent de donar coherència als treballs aplegats, Brumme presenta l'estudi sobre la llengua oral aplicat a tres llengües romàniques de Koch i Oesterreicher (1990/2007) com a model d'anàlisi en què havien de basar-se les contribucions del primer tom. Per això, l'exposa amb detall en el seu propi treball, el primer del volum, encara que la resta s'hi basa només de manera molt esporàdica. A partir de les combinacions possibles del *mitjà* (*fònic*/*gràfic*) i de la *concepció* (*parlada*, *escrita*), aquest model proposa una escala gradual en què se situen textos i enunciats, entre els extrems del que anomena *llenguatge de la immediatesa comunicativa* (on el *mitjà fònic* es combina amb una *concepció parlada*, com seria el cas en una conversació de grup) i el *llenguatge de distància* (que conjumina el *mitjà gràfic* amb una *concepció escrita*, és a dir, que es dóna en textos amb un alt grau de formalitat). Dins d'aquest *continuum*, la combinació de trets del *mitjà escrit* i de la *concepció parlada* comprèn tot un ventall de possibilitats per a caracteritzar l'*oralitat fingida*.

Brumme analitza l'oralitat teatral en un monòleg de Peter Süßkind i la traducció a quatre llengües d'aquest text. Explica les característiques historicoidiomàtiques de l'alemany que observa en l'original i afirma que el caràcter oral marcat així caracteritza l'estat anímic del personatge, el qual en altres passatges recorre a un registre molt més formal, de manera que seria rellevant mantenir la diferenciació entre aquests dos registres en la traducció, que s'analitza a continuació, agrupant elements d'estructuració,

fenòmens de modalització, recursos sintàctics i expressivitat lèxica. Hi distingeix casos d'interpretació errònia (de marcadors discursius, de partícules modals i de fraseologismes), d'omissió, de traducció massa literal, de neutralització i d'explicitació, de vegades amb efectes contraris als pretesos en l'original. Brumme valora les traduccions, és a dir, que s'insereix en la tradició de la crítica de la traducció.

Més centrat en la història de la traducció literària, Dídac Pujol parla de la traducció al català de l'oralitat fingida del teatre shakespearià. Analitza la traducció de: *a*) el contrast entre oralitat fingida i oralitat forçada —oralitat fingida que fa gala de ser fictícia, referida al teatre dins del teatre—; *b*) de l'oralitat fingida per mitjà d'una oralitat llibresca, i *c*) de l'oralitat fingida per mitjà d'una oralitat versemblant, tenint en compte diverses traduccions al català, des de final del s. XIX fins a l'actualitat. Aquest breu recorregut històric comença subratllant la importància de l'oralitat en el teatre de Shakespeare, palesa com ha evolucionat el concepte de l'oralitat teatral en català —de llibresca a literària i, després, a fingida versemblant, propera del públic— i remarca el destacadíssim paper de Josep Maria de Sagarra com a traductor de Shakespeare.

El tercer text que tracta de l'oralitat teatral és de Rosa Sánchez, qui analitza diferents trets orals en les traduccions d'una obra de Molière al judeocastellà en comunitats sefardites orientals, entre final del s. XIX i principi del s. XX, que mostren una forta influència del francès, per raons històriques i socioculturals.

Tres treballs més estudien algun aspecte de l'oralitat fingida en textos audiovisuals. L'adaptació al cinema del recull de relats *El perquè de tot plegat*, de Quim Monzó, és el tema del treball d'Elisenda Bernal, que caracteritza la llengua del text escrit, propera al registre col·loquial, amb recursos com la repetició de vocals per indicar una entonació, paraules incompletes, simplificació d'algunes combinacions pronominals, ús del *lo* neutre, reducció de formes verbals, preferència de la juxtaposició, ús profús del relatiu *que* o lèxic col·loquial, i el compara amb el text audiovisual. Aplicant l'esquema de Gregory i Carroll (1978) sobre la distinció entre *oral* i *escrit*, Bernal arriba a la conclusió que l'adaptació al mitjà audiovisual no acaba de funcionar perquè no aconsegueix convertir un text escrit per ser llegit en un text escrit per ser dit com si no estigués escrit.

Anna Matamala analitza algunes comèdies de situació (televisives), creades en català i també traduïdes de l'anglès i doblades, prenent com a unitat de mesura les interjeccions. Proporcionen el marc teòric de la variació funcional i estilística tal com la presenta Payrató (2003) —basada en Gregory i Carroll (1978)— i la lingüística cog-

nitiva tal com l'aplica a les interjeccions Cuenca en diversos treballs. La metodologia seguida sembla la de corpus —en concret, dos petits subcorpus creats *ad hoc*—, tot i que no s'especifica com s'han dut a terme les cerques. Resulta ben pertinent l'anàlisi diferenciada que Matamala realitza entre els textos escrits, els corregits i els emesos finalment, ja que facilita l'observació de diferents tipus de canvis operats: entre d'altres, un augment notable d'interjeccions gràcies a les improvisacions dels actors en productes produïts directament en català, contràriament als doblats, per diferents tipus de restricció que caracteritzen els darrers.

La credibilitat de guions per al doblatge porta Patrick Zabalbeascoa a comentar alguns tipus del que anomena *desubicació*, és a dir, la no correspondència entre els trets personals i grupals característics d'un personatge i la seua manera de parlar, que pot observar-se tant en versions originals com en versions doblades, i a analitzar l'espontaneïtat (més que no pas l'oralitat) i la credibilitat dels productes emesos per la televisió catalana. Destacant el paper clau en la política de normalització lingüística, l'autor comenta (i repassa alguns treballs sobre el tema) la complicada situació sociolingüística del català i la impossibilitat de trobar recursos en totes les varietats possibles, de manera que la pretesa espontaneïtat pot trobar-se relativament lluny de l'espontaneïtat oral de la llengua real. Recorda que els tres elements bàsics del discurs oral espontani són: a) un grau més alt d'expressivitat que no en intervencions orals preparades; b) la imprecisió informativa (que no s'observa a penes en productes doblats), i c) la relaxació de la correcció lingüística (que no té lloc habitualment en productes doblats). Com a mecanismes de compensació per a contrarestar un grau més alt de formalitat de textos d'oralitat fingida, hi ha el timbre o la veu, o recursos lèxics. Zabalbeascoa conclou que la credibilitat depèn de cada espectador; es tracta de donar credibilitat a la ficció audiovisual en tant que artefacte il·lusori en tots els nivells.

La contribució de Guilhem Naro tracta de la traducció a l'espanyol de les marques d'oralitat del còmic francès *Iznogoud*, com ara els noms d'alguns personatges, tal com sonen pronunciats, les onomatopeies, les interjeccions, les interpretacions o els jocs de paraules, amb un epígraf inserit sobre «oralitat transcrita i escrit oralitzat», que se centra «en l'oral en si mateix» i que potser s'hauria situat millor més a l'inici del text.

El segon volum dedicat al tema de l'oralitat o de l'espontaneïtat fingida aplega sis treballs dedicats a la novel·la i un sobre un text divulgatiu amb to polèmic. Victòria Alsina, que ja ha dedicat un llibre a analitzar els recursos estilístics de la narrativa de Jane Austen i la manera de traduir-los al català, presenta ací un estudi del discurs

indirecte lliure —i les marques d'oralitat que el caracteritzen— emprat per la mateixa autora en *Mansfield Park* i el seu tractament en traduccions a l'espanyol i al català. Com a resultat en destaca la tendència de convertir el discurs indirecte lliure en una narració de fets, en un discurs directe o bé en un d'indirecte, cosa que comporta una pèrdua de gran part dels trets d'oralitat i, a més, el trasllat del punt de vista, que passa del personatge a la narradora, amb una minva considerable de la polifonia de veus i tot el que això significa.

La representació de l'oralitat bilingüe en l'obra «altamente polifónica» d'una autora xicana i el seu trasllat a l'espanyol es comenten des de diferents punts de vista en el treball d'Yvette Bürki. Dels tres tipus de bilingüisme literari que distingeix, la novel·la analitzada pertany a l'intermedi, ja que està escrita bàsicament en una llengua (l'anglès) mentre que l'altra (l'espanyol) s'hi empra per designar realitats culturalment marcades o per imitar el discurs bilingüe habitual en el marc cultural en què s'insereix l'obra. La combinació de diferents classes de bilingüisme conversacional amb alguns sociolectes en un mateix text converteix la novel·la tractada en un exemple de literatura heterolingüe, tret que la traducció a l'espanyol ha intentat mantenir de diverses maneres, tal i com el treball mostra.

Gerda Haßler també s'ocupa d'un text escrit en anglès, i es pregunta si la divergència de solucions traductores respon a restriccions culturals i lingüístiques, encara que no arriba a gaires conclusions sobre aquest detall. Tema de la seua anàlisi és l'expressió de temes, remes, focus i tòpics en tant que elements d'oralitat, en la novel·la *The Da Vinci Code*, de Dan Brown, i les traduccions espanyola, portuguesa, italiana, francesa i alemanya del text.

Pilar Estelrich s'encara en el seu estudi amb diversos graus d'informalitat en diferents tipus de cartes i de diàlegs en la novel·la *Malina*, de l'austríaca Ingeborg Bachmann, i els compara amb les traduccions respectives a l'espanyol i al català. Hi representen un problema particular els diàlegs fragmentaris, que sovint corresponen a conversacions telefòniques de les quals només se'n coneix una part i que tendeixen a ser oracions incompletes, de difícil traducció perquè l'organització sintàctica en les llengües romàniques es diferencia molt de la de l'alemany; és complicadíssim generar en la traducció al català o a l'espanyol frases truncades sense afegir informacions absents en l'original, com mostra Estelrich amb molts exemples.

L'estudi de Maria Wirf tracta d'una novel·la de Jurek Becker, en l'original alemany i en la traducció a l'espanyol. Aquesta obra està plantejada com una narració oral, per la qual cosa presenta molts trets d'oralitat fingida, tant en boca del narrador

com en la dels personatges. Wirf analitza diversos elements que en formen part, com la puntuació i la disposició gràfica del text, els elements díctics, les el·lipsis, els temps verbals, el discurs indirecte, etc., i observa una tendència a neutralitzar determinats efectes, els límits imposats pel sistema de la cultura meta, que s'hi tracten de compensar per mitjà de recursos lèxics de registre col·loquial.

La traducció d'una novel·la de Carlos Ruiz Zafón a l'alemany, a l'anglès i al francès és l'objecte d'estudi de Francesc Fernández. Entre els elements que caracteritzen la parla col·loquial present a l'obra, Fernández se centra en les que tenen una funció fàtica, apel·lativa o expressiva, com ara unitats lèxiques marcades com a *colloquials* o *vulgars* en el *Diccionario del español actual*, l'ús de sufixos valoratius, l'ús de fraseologismes en un sentit ampli i, des d'un punt de vista sintàctic, l'ús de marcadors discursius i alteracions en l'ordre per raons d'expressivitat. En analitzar les traduccions dels fragments seleccionats, l'autor considera l'adequació funcional, és a dir, el grau en què s'ha aconseguit traslladar l'efecte que tenia l'element en qüestió en l'original. El treball s'inscriu més en la tradició de la crítica de la traducció i no qüestiona les possibles causes d'unes solucions divergents, fora de la proximitat lingüística entre l'espanyol i el francès.

De la caracterització i la traducció a l'espanyol i al català dels recursos prosòdics de l'estructura informativa en una obra de Michael Moore tracta Anna Espunya, que hi adopta la perspectiva de la pragmalingüística. En concret, analitza l'ús de la cursiva per tal de reflectir l'accent emfàtic, com a tret distintiu de l'estil utilitzat per Moore. Relaciona els resultats amb les anomenades *normes inicials* d'adequació (traducció que segueix més de prop el text original) o d'acceptabilitat (traducció que es regeix per les normes lingüístiques i literàries de la cultura meta) (Toury 1980), per subratllar la importància que té ser molt conscient dels discursos de què disposa cada llengua per a estructurar la informació.

En resum, aquesta obra col·lectiva —bona part dels autors pertanyen al mateix grup d'investigació— reuneix aportacions ben interessants sobre problemes i possibilitats que té el llenguatge escrit per a imitar l'espontaneïtat del llenguatge parlat.

Heike van Lawick
Universitat Jaume I

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Gregory, Michael & Suzanne Carroll (1978) *Language and situation: Language varieties and their social contexts,* London, Routledge and Kegan Paul.

Koch, Peter & Wulf Oesterreicher (1990) *Gesprochene Sprache in der Romania: Französisch, Italienisch, Spanisch*, Tübingen, Niemeyer.

—(2007) *Lengua hablada en la Romania: espanyol, francés, italiano*, trad. d'Araceli López Serena, Madrid, Gredos.

Payrató, Lluís (2003) *Pragmàtica, discurs i llengua oral. Introducció a l'anàlisi funcional de textos*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.

Toury, Gideon (1980) *In search of a Theory of Translation*, Tel Aviv, Porter Institute.

La neologia per sufixació: anàlisi contrastiva entre les varietats diatòpiques de la llengua catalana

Ona Domènech Bagaria
Rosa Estopà Bagot

La sufixació és un dels processos de formació de paraules més genuí i més recursiu de les llengües romàniques. En català és, tradicionalment i juntament amb la prefixació, el mecanisme més recurrent de construcció de neologismes. Aquest article analitza els neologismes sufixats recollits en la premsa editada en diferents punts geogràfics dels territoris de parla catalana, amb l'objectiu d'oferir una primera panoràmica contrastiva de la creació lèxica mitjançant la sufixació en les varietats geolectals d'una mateixa llengua. Aquesta anàlisi ens permet observar quins són els sufixos emprats en cada una de les varietats estudiades, així com apuntar les principals diferències i coincidències tant pel que fa als sufixos com a les bases lèxiques i a les categories resultants. El treball contribueix a l'estudi de la variació dialectal neològica en la llengua catalana.

Paraules clau: lexicologia, neologia, sufixació, lingüística contrastiva, variació geolectal

Neology by suffixation: a contrastive analysis among diatopic variations in Catalan

Suffixation is one of the most genuine and recursive processes of word formation in Romance languages. It is the most recurrent mechanism used Catalan, alonsgide with prefixation, in the construction of neologisms. This article analyzes suffixed neologisms taken from the printed press edited in different geographical points of the Catalan area, with the aim of presenting a contrastive panoramic view of lexical creation through suffixation in the giolectal varieties of this language. This analysis

allows us to observe which are the suffixes employed in each one of the studied varieties, as well as to remark the main differences and coincidences regarding suffixes, lexical bases and resulting categories. The work contributes to the study of the neologistic dialectal variation in Catalan.

Key words: Lexicology, contrastive linguistic neology, suffixation, giolectal variation

Ciència. Revista catalana de Ciència i Tecnologia

Patrícia Alberola Romà

Des del punt de vista de la història de la ciència, ens permet resseguir quins eren els temes que preocupaven la comunitat científica de l'època, els desfasaments respecte a altres països i quin paper jugava la transmissió i la divulgació de la ciència en l'imaginari col·lectiu català d'aleshores.

Ciència va ser una revista mensual editada a Barcelona des de l'any 1926 fins a 1933. Amb el subtítol de *Revista Catalana de Ciència i Tecnologia,* des del primer moment es va marcar com a objectiu crear un espai editorial vehiculat en català que potenciara la transmissió i divulgació del coneixement cientificotècnic. Naix per a ocupar el buit que havia deixat l'Institut d'Estudis Catalans, clausurat per la Dictadura de Primo de Rivera.

En aquest article, ens proposem analitzar les característiques més significatives d'aquesta publicació periòdica, un dels productes editorials més reixits pel que fa a la divulgació científica en català. En primer lloc, resumirem breument el context històric previ a la seua aparició; en segon lloc abordarem els trets distintius de la publicació (col·laboradors, temàtica, estructura, etc.); seguidament tractarem els aspectes lingüístics més significatius de la publicació; un quart apartat estarà dedicat als objectius que la publicació es va marcar quant al públic. Finalment, tancarem amb unes conclusions que volen ser, sobretot, una proposta per a estudis futurs.

Paraules clau: comunicació científica; revista *Ciència*; *Ciència. Revista catalana de Ciència i Tecnologia*; difusió del coneixement científic; divulgació científica; llengua catalana

Ciència. Revista catalana de Ciència i Tecnologia

From the history of science's point of view, it lets us follow which were the subjects that concerned the scientific community of the period, the differences in phase with respect to other countries and which role it had in the transmission and the divulging of science in the Catalan imaginary collective of the period.

Ciència was a monthly magazine edited in Barcelona from 1926 to 1933. With the subtitle of *Catalan Magazine of Science and Technology*, its goal was to create a publishing space in Catalan so as to promote and spread scientific knowledge. It was born to fill in the gap that the *Institut d'Estudis Catalans* had left when it was closed by Primo de Rivera's dictatorship.

In this article we analyze the most significant characteristics of this monthly publication, one of the best publishing products regarding scientific spreading in Catalan. In the first place, we will briefly summarize the historical context previous to its appearance; in the second place we will approach the distinctive features of the publication (collaborators, subject matter, structure, etc); next we will deal with its linguistic characteristics; a fourth section will be devoted to the goals that the publication had as for the public and we will finish with some conclusions that want to be a proposal for future studies.

Key words: scientific communication; *Ciencia* magazine; *Ciència. Revista catalana de Ciència i Tecnología*; spreading of scientific knowledge; Catalan language

La producció impresa en català dels segles XV i XVI: observacions sobre la història de la impremta a través de l'estudi dels catàlegs

Alexander Wilkinson
Marinela Garcia Sempere

El final del segle XV és una època de canvis profunds per a la societat i per a la cultura catalana. Entre els darrers anys d'aquest segle i els primers del XVI s'ha situat la transició entre l'època daurada de les lletres catalanes i un període que s'ha anomenat durant molt de temps Decadència, i que recentment es tendeix a designar amb el nom més neutre d'edat moderna. Alguns esdeveniments importants hi confluïren,

entre els quals l'aparició de la impremta, que es considera com un dels elements que va contribuir al canvi de llengua, a la progressiva substitució lingüística. L'objectiu d'aquest article és dur a terme una visió global del desenvolupament de les publicacions en català en termes quantitatius i qualitatius abans de 1601, amb l'ajuda de treballs previs i amb el nou catàleg de llibres breus *Iberian Books (IB) - Libros ibéricos. Books Published in Spanish or Portuguese or on the Iberian Peninsula before 1601. Libros publicados en español o portugués o en la Península Ibérica antes de 1601-* (Wilkinson 2010), que ofereix un catàleg d'al voltant de 19.800 ítems bibliogràfics, amb referència a més de 104.000 testimonis conservats en 1.320 biblioteques de tot el món.

Paraules clau: impremta, segles XV i XVI, catalogació, literatura

Printed production in Catalan in the 15th and 16th centuries: observations about the history of the printing press through the study of catalogues

The end of the 15th century was a time of deep changes for Catalan culture and society. The transition between the golden period of Catalan and what has long been called *Decadència* has been placed among the last years of the 15th century and the first ones of the 16th century. Some important events came together, among which the appearance of the printing press, which is considered to be one of the elements that contributed to the change of language in the progressive linguistic substitution. The aim of this article is to offer a global vision of the development of the publications in Catalan in quantitative and qualitative terms before 1601, with the help of previous works and with the new catalogue of brief books *Iberian Books (IB) - Libros ibéricos. Books Published in Spanish or Portuguese or on the Iberian Peninsula before 1601. Libros publicados en español o portugués o en la Península Ibérica antes de 1601-* (Wilkinson 2010), which offers a catalogue of about 19800 bibliographical items, with regard to more than 104000 proofs preserved in 1320 libraries of all the world.

Key words: printing press, 15th and 16th, literature, cataloguing

Pere Calders entre la ironia i la sàtira: La ciutat cansada

Vicent Simbor Roig

La ciutat cansada és una novel·la inacabada, encara que deixada en un estat molt avançat d'escriptura (onze capítols i l'esquema d'un epíleg), de Pere Calders, publicada pòstumament l'any 2008. Va començar a ser escrita l'any 1944 i va ser abandonada definitivament l'any 1952, tot just dos anys abans de l'inici de la redacció de *Ronda naval sota la boira*, enllestida l'any següent, encara que publicada més tarda l'any 1967. El present article analitza *La ciutat cansada* centrant sobretot l'interès en la relació conflictiva amb la poètica realista —tractament específic del narrador, dels personatges, de l'espai i del temps— i en la importància de la ironia, de la paròdia i de la sàtira. Els resultats mostren una obra plenament arrelada en la personal poètica caldersiana i alhora singular pel que afecta a l'ús de la sàtira, no tan habitual en la resta de la seua producció, i a la ironia narratològica, precedent immediat del virtuós joc metaficcional plantejat a *Ronda naval sota la boira*.

Paraules clau: ironia, sàtira, paròdia, realisme, antirealisme, Pere Calders

Pere Calders between irony and satire: *La ciutat cansada*

La ciutat cansada by Pere Calders is an unfinished novel, although left in a very advanced state of writing (eleven chapters and the outline of an epilogue) published posthumously, in the year 2008. It started to be written in the year 1944 and was definitively left in 1952, just two years before the beginning of the writing of *Ronda naval sota la boira,* finished the following year, although published later, in 1967. This article analyzes *La ciutat cansada* particularly focusing on the controversial relationship with realistic poetry –specific treatment of the narrator, characthers, space and time- and on the importance of irony, parody and satire. The results show a fully rooted work in the personal poetry of the author and, at the same time, a singular one regarding the use of satire, not that usual in the rest of his production and in the treatment of narratological irony, immediate precedent of the virtuous metafictional game brought up in *Ronda naval sota la boira.*

Key words: irony, satire, parody, realism, antirealism, Pere Calders

Mossàrabs en temps de conquesta. Observacions historiogràfiques

Josep Torró

En els darrers anys la crítica historiogràfica envers la representació dels mossàrabs com a factors de continuïtat identitària, religiosa i lingüística ha estat objecte d'un canvi important. L'atenció ja no es dirigeix tant a la capacitat de pervivència de les estructures eclesiàstiques i les comunitats locals, com a l'abast de l'arabització i la pèrdua dels referents culturals llatins. La rapidesa i la intensitat de l'assimilació lingüística dels cristians d'al-Andalus són tan notables que permeten plantejar la qüestió de la convergència de les seues formes d'organització social amb les dels musulmans i, per tant, el distanciament respecte a aquelles pròpies dels cristians del nord. El fet que l'expansió dels regnes cristians s'efectués en un ambient eclesiàstic de recel i pressió ideològica gens favorable a la conservació de les formes de cristianisme estranyes a l'ortodòxia llatina atorgaria als mossàrabs incorporats una alteritat essencial que els menaria a la marginació i l'extinció social.

Paraules clau: edat mitjana, al-Andalus, mossàrabs, arabització, assimilació, conquestes, Església, reforma eclesiàstica

Mozarabs at time of conquest. Historiographical observations

In the last years historiographical criticism towards the representation of the Mozarabs as factors of identity, religious and linguistic continuity has undergone an important change. Attention is not drawn to the capacity of survival of the ecclesiastical structures and local communities any more, but to the extent of arabization and the loss of Latin cultural referents. The speed and intensity of the linguistic assimilation of the Christians from Andalus is so remarkable that allows us to wonder about the convergence of their forms of social organization with those of the Muslims and, therefore, the distance with regard to those of the Christians from the north. The fact that the expansion of the Christian kingdoms was made in an ecclesiastical environment of distrust and ideological pressure not at all favorable to the conservation of Christian ways strange to the Latin orthodoxy would concede the incorporated Mozarabs an essential otherness that would lead them to exclusion and social extinction.

Key words: Middle Ages, al-Andalus, ecclesiastical reform, Church, conquests, assimilation, arabization, Mozarabs

El mossarabisme, encara: la instrumentalització ideològica del romanç andalusí

Germà Colón

El concepte de *mossàrab* pertany a la litúrgia i a la història de l'art, però des de començament del segle passat alguns lingüistes se n'emparen per indicar la llengua dels cristians de la Hispània romana sotmesos als musulmans. Pel que es refereix a València, cal dir que a l'arribada de Jaume I (1238) no hi devia romandre ni un sol parlant d'aqueixa llengua. La majoria d'historiadors són d'acord amb aquesta afirmació, però alguns escassos estudiosos encara s'entesten a parlar de la llengua dels mossàrabs valencians, sobretot L. Peñarroja. Ací s'han estudiat les seves idees i examinat alguns dels apel·latius adduïts (per exemple, *llomello* o *regomello*), suposadament mossàrabs, i demostrat llur inconsistència.

Paraules clau: mossàrab, lèxic valencià, contacte linguístic

Still Mozarabic language: the ideological instrumentalization of Andalusi romance

The concept of Mozarabic belongs to liturgy and to the history of art, but since the beginning of last century some linguists use it to indicate the language of Roman Hispanic Christians under the Muslims' domination. When James I (1238) arrived in Valencia there was not a single speaker of that language. Most historians agree with this statement, but a few scholars still insist on considering the existence of the Mozarabic language in Valencia, especially L. Peñarroja. This article analyses his ideas and examines some of the names used (i. e., *llomello* or *regomello*), allegedly Mozarabic, and demonstrates its inconsistency.

Key words: Mozarabic language, Valencian lexicon, linguistic contact

Dels límits de concepte lingüístic de mossàrab. A propòsit del romanç andalusí de la Catalunya Nova

Ramon Sistac

A partir de l'aportació de 1953 de Samuel Gili i Gaya sobre el mossàrab de Lleida, ha estat acceptat com un lloc comú de la filologia catalana que el romanç andalusí lleidatà coetani de la conquesta comtal (1149) tenia característiques afins al català nouvingut. Tant la poca consistència de la documentació aportada com les dades fornides pels historiadors rebaixen aquest lloc comú a mera hipòtesi de treball sobre la filiació d'una varietat lingüística amb tota probabilitat extinta abans del segle XII.

Paraules clau: mossàrab, Lleida, Tortosa, substrat, català nord-occidental

Boundaries of the Mozarabic linguistic concept: speaking of the Andalusian romance from the New Catalonia

From the contribution of 1953 by Samuel Gili i Gaya about the Mozarabic of Lleida, it has been accepted as a common place of Catalan philology that the Andalusian romance from Lleida, contemporary to the count conquest (1149), had similar characteristics to the new Catalan. The little consistency of the documentation as well as the datum supplied by historians reduce this common place to mere work hypothesis about the filiation of a linguistic variety extint, with all likelihood, before the 12th century.

Key words: Mozarabic, Lleida, substratum,Tortosa, northwestern Catalan

La toponímia com a eina d'aproximació al romanç andalusí: el cas de Mallorca i Menorca

Cosme Aguiló

Després de fer un repàs a les obres que s'han ocupat del tema, s'intenta, a partir de la toponímia conservada en la documentació i dels noms de lloc subsistents, clas-

sificar els fenòmens fonètics que semblen caracteritzar el parlar romànic anterior a la conquista catalana en el marc geogràfic de les Balears estrictes.

Paraules clau: topònims, repartiment, llatí, mossàrab, etimologia

Toponymy as a tool for approaching Andalusian Romance: Mallorca and Menorca's case

After reviewing the works that have dealt with this matter, and taking into consideration the toponymy preserved in the documentation and the remaining names of place, this paper attempts at classifying the phonetic phenomena that seem to characterize the Romance language previous to the Catalan conquest in the geographical frame of the Balearic islands.

Key words: toponyms, distribution, Latin, Mozarabic, etymology

Els pseudomossarabismes

Joan Veny
Josep Martines

L'origen de l'ictiònim català *alatxa* i els seus congèneres romànics s'ha atribuït al tractament mossàrab de CE del mot llatí HALLECE, traspassat a l'àrab. Tanmateix, segons Joan Veny, la distribució geogràfica d'aquest tipus lèxic per les costes de la Mediterrània occidental, on dialectes centromeridionals italoromànics practiquen el canvi CE > tx, convida a replantejar el seu origen geogràfic que seria el litoral de Toscana i Nàpols d'on la isoglossa hauria passat a Ligúria que, per la seva força expansiva, hauria propagat el mot cap a les costes occitanes i d'aquí a les catalanovalencianes fins arribar a Andalusia: seria un exemple més de l'expansió lingüística genovesa que va afectar mots de l'àmbit nàutic i de la pesca.

L'estudi de l'origen de *punxar*, *punxa* i *punxó* és una mostra de la necessitat de revisar críticament el concepte de romandalusí o mossàrab. Per a Josep Martines, són mots corrents i antics en català i en aragonès, i coneguts en varietats del castellà oriental; no segueixen l'evolució fonètica esperable en aquestes llengües. Per explicar-

los, s'havia recorregut a propostes *ad hoc* o al mossàrab. La documentació i la fonètica històriques i la geografia lingüística mostren que són vocables coneguts i propis de l'occità, fins i tot allà on KT llatí evoluciona vers *it* i no vers la palatal africada. Ens trobem, doncs, davant manlleus antics, potser transmesos inicialment com a termes d'ofici des d'Occitània vers el sud.

Paraules clau: mossàrab o romandalusí, història del lèxic, etimologia, ictionímia, semàntica diacrònica, contacte de llengües (català, aragonès, occità, italià), lingüística romànica

Pseudomozarabisms

The origin of the Catalan ictionimy «alatxa» and other Romanesque words of its kind has been assigned to the Mozarabic treatment of Ce of the Latin word «hallece», transferred to Arabic. However, according to Joan Veny, the geographical distribution of this lexical type along the occidental Mediterranean coasts, where Italo-Romanesque dialects practice the Ce change > tx, invites to reconsider its geographical origin which would be the coast of Toscana and Naples. From there, the isogloss would have gone to Liguria and, due to its expansive strength, would have spread the word towards Occitan coasts and from there to the Catalan-Valencian ones until it arrived to Andalusia: it would be another example of Genovese linguistic expansion that affected words related to the sea and the art of navigation.

The study of the origin of *punxar*, *punxa* and *punxó* is a sample of the need to revise critically the concept of Romandalusian or Mozarabic. For Josep Martines, they are common words in Catalan and in Aragonese, and known in varieties of the oriental Castilian; they do not follow the expectable phonetic evolution in these languages. To explain them, *ad hoc* proposals or the Mozarabic had been used. Documentation and historical phonetics and linguistic geography show that they are typical words from the Occitan, even where Latin kt evolves towards *it* and not towards the palatal affricate consonant. We are, then, in front of old borrowings, perhaps transmitted initially towards the south as trade terms.

Key words: Mozarab or Romandalusían, history of lexicon, diachronic semantic etymology, ictionimy, language contact (Catalan, Aragonese, Occitan, Italian), Romanesque linguistics

Ona Domènech / Rosa Estopà
Neology by suffixation: a contrastive analysis among diatopic variations in Catalan 9

Patricia Alberola
Ciència. Revista Catalana de Ciència i Tecnologia 35

Marinela Garcia Sempere / Alexander Wilkinson
Pirnted production in Catalan in the 15th and 16th centuries: observations about the history of the printing press through the study of catalogues 51

Vicent Simbor
Pere Calders between irony and satire: La ciutat cansada 81

Monographic on «El romanç andalusí a revisió»,
coordination by Antoni Ferrando Francés

Introduction 109

Josep Torró
Mozarabs at time of conquest. Historiographical observations 113

Germà Colón
Still Mozarabic language: the ideological instrumentalization of Andalusi romance 137

Ramon Sistac
Boundaries of the Mozarabic linguistic concept: speaking of the Andalusian romance from the New Catalonia 145

Cosme Aguiló
Toponymy as a tool for approaching Andalusian Romance: Mallorca and Menorca's case 159

Joan Veny / Josep Martines
Pseudomozarabisms 183

Reviews 239

Abstracts 313

Table of contents 323

BIBLIOTECA MANUEL SANCHIS GUARNER

DARRERS VOLUMS DE LA COL·LECCIÓ

54. Llengua i Església durant el Barroc valencià.
Vicent Pitarch
55. Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició crítica.
Josep Lluís Martos
56. El llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321). Estudi lingüístic.
Maria Àngels Diéguez Seguí
57. Els arxius del discurs. Episodis valencians d'història social de la llengua i la literatura.
Vicent Salvador
58. El discurs de la informàtica. Un estudi de les seqüències descriptives.
Anna I. Montesinos López
59. Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). Una vida per al diàleg.
Santi Cortés
60. *Lo passi en cobles* (1493). Estudi i edició.
Marinela García Sempere
61. De la vellesa. De l'amistat.
Ciceró. Traducció d'Antoni Febrer i Cardona.
62. Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó.
Carles Segura i Llopes
63. *Tirant lo Blanch* i Shakespeare: Les fonts de *Much ado about nothing.*
Joaquim Anyó
64. La percepció de la vitalitat etnolingüística pels jóvens de l'Alacantí.
Josep M. Baldaquí Escandell
65. El model de llengua i la seguretat lingüística dels jóvens valencians.
Josep M. Baldaquí Escandell
66. El realisme compromés en la narrativa catalana de postguerra.
Vicent Simbor Roig
67. Per a un ensenyament de l'oral. Iniciació als gèneres formals a l'escola.
Joaquim Dolz i *Bernard Schneuwly*
68. La semàntica diacrònica cognitiva. Una aplicació a propòsit de *venir*, *arribar* i *aplegar* (segles XII-XVI).
Sandra Montserrat i Buendia
69. Morfologia i fonologia catalana i romànica: Estudis diacrònics.
Max W. Wheeler
70. Maria-Mercè Marçal, cos i compromís.
Laia Climent
71. Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta.
Ferran Carbó
72. L'anomenat «*lo* neutre». L'expressió de l'abstracció en català: una aproximació diacrònica.
Josep Martines
73. El dietarisme català a cavall entre dos segles (1970-2000).
Anna Esteve Guillén

CONTINGUT D'AQUEST VOLUM

Ona Domènech / Rosa Estopà
La neologia per sufixació: anàlisi contrastiva entre les varietats diatòpiques de la llengua catalana

Patricia Alberola
Ciència. Revista catalana de ciència i tecnologia

Marinela Garcia Sempere / Alexander Wilkinson
La producció impresa en català dels ss. XV i XVI: observacions sobre la història de la imprenta a través de l'estudi dels catàlegs

Vicent Simbor
Pere Calders entre la ironia i la sàtira: La ciutat cansada

MONOGRÀFIC SOBRE «EL ROMANÇ ANDALUSÍ A REVISIÓ», COORDINAT PER ANTONI FERRANDO FRANCÉS

Josep Torró
Mossàrabs en temps de conquesta. Observacions historiogràfiques

Germà Colón
El mossarabisme, encara: la instrumentalització ideològica del romanç andalusí

Ramon Sistac
Dels límits de concepte lingüístic de mossàrab. A propòsit del romanç andalusí de la Catalunya Nova

Cosme Aguiló
La toponímia com a eina d'aproximació al romanç andalusí: el cas de Mallorca i Menorca

Joan Veny / Josep Martines
Els pseudomossarabismes